

КК2
К26

Т. Найшберенов

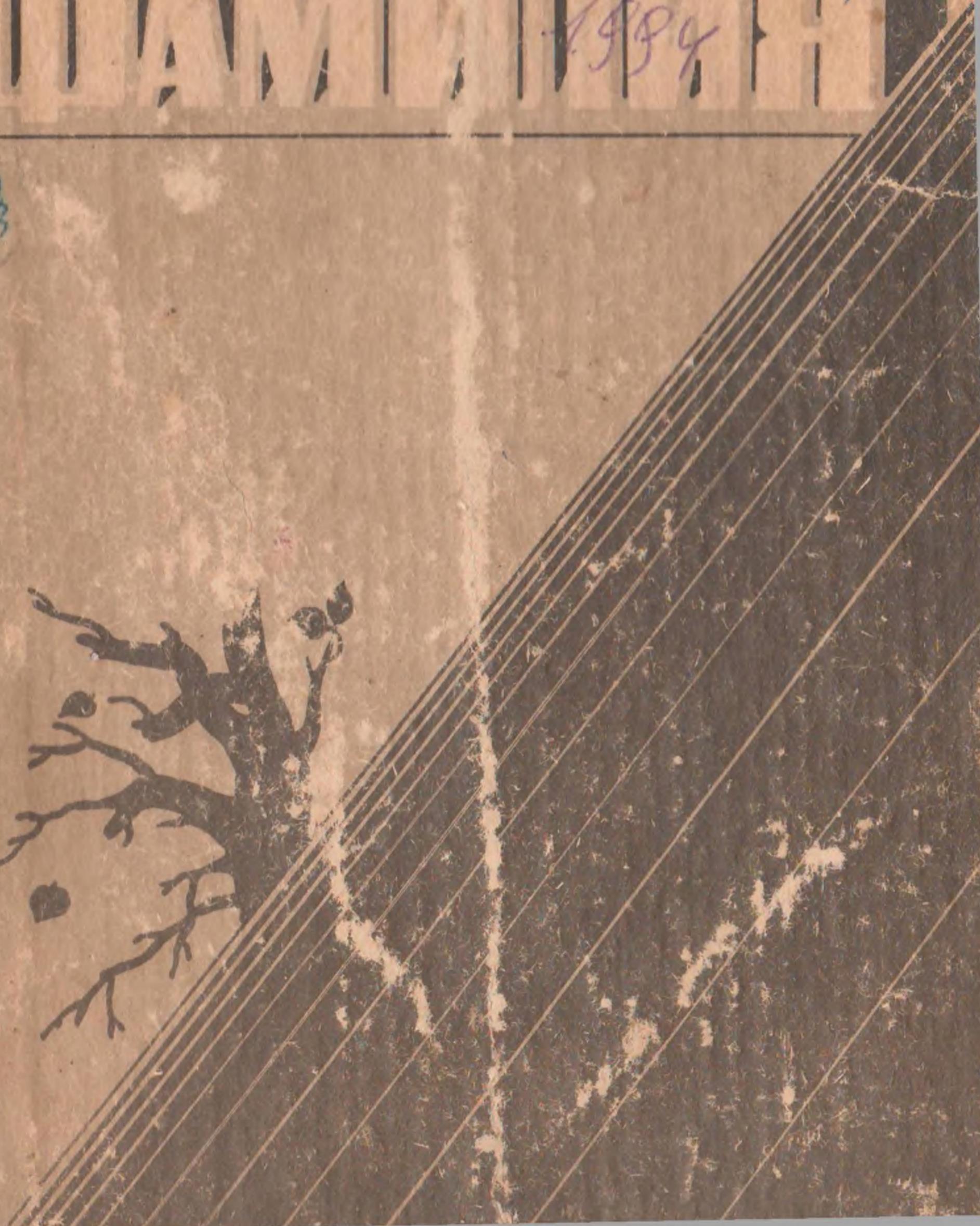
a

ПАМЯТЯ

1994

7

5

Қарақалпақстан халық жазушысы, СССР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты Төлепберген Қайыпбергеновтың бұл кітабына оның соңғы жылдары жазған «Фамилия» атты драмасы менен Орайлық баспасөздерде дағазаланған публицистикалық мақалалары және интервьюлері енгізіліп отыр.

Жазушы «Фамилия» драмасында халқымыздың турмысында кең ең жайған: мешанлықты, даңқпаразлықты әшкараласа, мақалаларында хұжданлылық, әдеп-ықрамлылық, социаллық проблемалық мәселелерді сөз етеді.

4702270201—151
Қ— М—357 (04)—88 17—88

ISBN 5—8272—0027—1

© «Қарақалпақстан» баспасы, 1988

На каракалпақском языке

ТУЛЕПБЕРГЕН ҚАИПБЕРГЕНОВ

ФАМИЛИЯ

(Драма, публицистика)

Издательство «Қарақалпақстан»
Нукус—1988

Редакторы А. Садықов
Қарап шығарған Е. Қаримуллаев
Художниги К. Нажимов
Худ. редакторы И. Қыдыров
Тех. редакторы З. Алламуратов
Корректоры П. Мырзабаева

ИБ №2964

Теріуге берілген уақты 27.VII.88-ж. Басыуға рухсат етилген уақты 14.XI. 1988-ж. РК 33711. Қағаз форматы 60x84¹/₁₆ Типографиялық қағаз №1. Жоғары баспа усылында басылды. Әдебий гарнитура көлемі 10. Көлемі 10,75 баспа табақ, 10,8 есап баспа табақ, Запас №653. Тиражи 1000. Бағасы 90 т.

«Қарақалпақстан» баспасы, 742000. Нөкіс қаласы.
К. Маркс көшесі, 9.

ҚАЗАССР, Баспа, полиграфия және кітап саудасы ислери бойынша Мемлекеттік Комитетінің «Правда» газетасының 50 жылдығы атындағы Нөкіс полиграфкомбинаты.
742000. Нөкіс қаласы, К. Маркс көшесі, 9.

ФАМИЛИЯ

(Фараон Хеопстың пирамидасы*)

Еки көринисли драма

ҚАТНАСЫУШЫЛАР:

1. **ТЕМИР АЙТЕНОВ**—районлық басшы.
2. **ШАЙДА АЙТЕНОВА**—оның зайыбы, газета киоскасының сатушысы.
3. **ПОЛАТ**—Айтеновтың улы, тарих муғаллими.
4. **ФАТИЙМА**—Айтеновтың қызы, врач.
5. **КҮВЕУ**—Фатийманың болажақ күйеуі.
6. **ГҮЛИМ**—қонсысы
7. **ҚАТПА**—өзін қораматлы санайтуғын арық адам.
8. **ҚОНАҚЛАР, ЖАҚЫН-ЖУУЫҚЛАР.**

Уақыл бизнің күнлеримизде 31-декабрь күні Айтеновлардың семьясында болып өтеді.

БИРИНШИ КӨРИНИС

Азанғы маҳал. Соңғы шақырған қораздың хайазы менен сахна ашылады. Жаңа шыққан қуяштың нурынан сахна күтә жақтыланып кетеді. Қымбат бақалы, бірақ онша көзге тасланбайтуғын етип қойылған мебель көрinedi. Мүйеште сур—көкшил диван тұрыпты. Диванның узынлығы оның арнаулы заказ бенен ислегенгенинен дерек береді. Диванның еки жағына қойылған үлкен-үлкен гүл түбеклериниң биринде—ақ, екіншисинде—қызыл гүлдер өсіп тұрыпты. Дийғалда сулыу телефон трубкасы илиңли, оның еки қапталында сәдетей болып еки реңдеги кнопка көрinedi. Телефонға звонок келсе, жағымлы мелодия болып шертiledi. Ақ сәдетей кнопкасын

* Хеопс Пирамидасы—Египеттегі ең бийик пирамида—бийиклиги 146,6 метр, астының—кеңлиги 233 метр. Бизин эрамыздан 2800—3000 жылдай бұрын Фараон Хеопс тәрeпинен салдырылған. Егерде оған өрилген тасларды алып еніне 3 сантиметрден қойып шыкса, экватордың үштен-еки бөлімше жетеді.

19870

МАЛІНІ ОНА
РЕСУС

бассаң, звонить еткен адамның дауысы еситиледи. Телефонды басқарыу үшін үй ийелериниң орнынан түргелип қасына барыуы шарт емес. Қасына қойылған электрон техника менен басқарылады. (Бул электрон—техниканың қайдан шыққаны жөнинде хәрқыйлы болжаулар айтылады. Японияда болған бир кинорежиссер Айтеневке сайға етип берип кеткенбиш).

Бул үйдеги ең гөне нәрсе диванның шеп жағындағы дийфалға қағылған қызыл нағыслы гилемнің дәл ортасына илдирилген қара қалпақ сыяқлы радиорепродуктор.

Залдың бир мүйешинде хәр қыйлы реңге дөнген жасыл ёлка ағашы турыпты. Аўқатланыу столы залдың дәлме-дәл ортасында, шылт жаңа кленка менен жабылған. Оның үстине қойылған хәрқыйлы хрусталь ыдыслар, сырттан түскен қуяш нуры менен рең-бәрең түр берип жалтырайды. Үйде қонақ күтиўге таярлық сезилерлик. Столдың үстиндеги таза тарелкалар, гүмис қасықлар, вилкалар, пышақлар орны-орнына күтә итияжлық пенен қойылған.

Залда тынышлық. Хәмме нәрсе байрам кейпинде болған менен, байрам кейпинде шаўқым-сүрен асығыс, олай-булай жүриўлер жоқ. Бирақ Гүлим хәр ыдысты бир сыйпалап, таза-лықларын және бир мәртебе көзден өткерип жүрип, залдан көринген төр есик таманға ара-тура бир нәзер таслап, тыңлап турады.

Әстелеп музыка еситилип, кем-кем күшейе баслайды. Бул азанғы ритмли гимнастика музыкасы—аэробика. Гүлим енди бираз тәйишилениди... Соның арасында шеттеги есиктен Айтенев шығады. Ол спорт кийиминде, мойнына магнитофон асынған. Музыка соннан еситилип турыпты. Айтенев керилип, аяқ қолын олай-булай серменеди. Магнитофон: «Қолдың буўынларын беккемлейге кирисемиз!»

АЙТЕНОВ: Бул маған керек емес. (Магнитофонды өширеду). Хә, Гүлим!... Болдың ба?

ГҮЛИМ. Болынған сыяқлы.

АЙТЕНОВ (Столдың үстин бир қайтара көзден өткереди. Гүмис вилкалар менен пышақларға қарап турып). Мыналардың не кереги бар? Гүмис ыдысларды қойма, демедимбе? Биз де халық қатарында жасан кишипейиллик пенен қонақ күтиўимиз тийис. Жоғалт мыналарды!

ГҮЛИМ. Бүгін басқаша күн гөй! Байрам, күтә әхмийетли байрам! Меншиче, өзимизге дәрек адамлар шақырылған.

АЙТЕНОВ. Хрусталь ыдысларды да жыйна! Кеўлице келмеси, Гүлим, өйтип паңқылдайтутын уақытлар өтти. Хәмме нәрсениң күтә шиўайы, рабайы менен болғаны мақул. (Гүл түбеклерине жақылап, айрықша нәше менен қарап турады).

Мине, қонақларға гүл көрсетіу басқа гәп. Бул оларға хұрмет. Бул гүлди көрген адамлар менің жан-сезимим қандай нәзік екенлигин түсінеди. Солай, Гүлим! *(Бірден оған бурылады)* Айтпақшы, сениң күйеу балаңнан бир өтіннш бар. Келген қонақлар таңланып, аұзы ашылып қалатуғын гүллер әкеліп берсин-ә? Күтө сулуу гүллер болсын! Ақ гүллер... Жоқ... Қызыл гүллер болсын! Қызыл гүл жақсы!..

ГҮЛИМ. Яқшы, күйеу балама айтаман. *(Кетеди)*.

АЙТЕНОВ. Әне, қуяш! Мине, гүллер! *(Ақ гүллерге әстен қол тийгизіп көреді)*. Адамның бахты ушын не керек? Көп нәрсе керек емсс. Рас, адам өзин сшейин нәрсе менен-ақ бахтылы сезсе болады. Мине, жаңа жылды үйінде тап-таза гүллер өсіріу менен күтип алатуғын үйлер аз, оғада аз. Мархұм әкем: адамзат екиге бөлинеди, бир топары жемис өсірнүшилер, екіншилери—сол жемисти жеушилер, дейтуғын еди. *(Күледі)*. Мен бүгін байрам дастурханы үстінде бул даналықты хәммениң есине салуым керек... Сонда олар менің үйінде болганын ұмытпауғын болады. *(Оң жағындағы дий-іалға илдирилген календарға қарайды)*. Мине, 31-декабрь! Менің артымда және бир қапы жабылады. Ең хәсиретлиси—сол қапының босағасынан илгери атлай алмай ишинде қалыу... *(денеси титренеди)*. Ой, құдай сақласын! *(Күледі)*. Неге қорқамап? Аз қалды. Бүгін түнгі саат он екиден кейін алдымыздан Жаңа жыл қапысы ашылады. Бул күнге жеткен де бар, жетпеген де бар. Ал, мен—билекте күшим, атақ-абырайым менен жаңа жылдың қапысынан мәрдана атлайман. *(Пауза)*. О-оо, еле алдымызда 2000-жылдың қапысы турыпты. Ол күтө кәрабатлы қапы. Ол жөнінде хәзир ойлауым тийс. *(Пауза)*. Жаңа жылға мен ким менен, не менен киремен? *(Пауза)*. Усыннан сорау болды ма? Улым хәм қызым менен киремен, өзи кемпирлеу болса да күтө ақыллы, сулуу еки нерзент тууып берген зайыбым менен киремен, өз қолым менен өсірген мынау гүллерим менен!.. Ең баслысы ертеңиме иешинши менен киремен! *(Магнитофонның кнопокасын басады, жақсы музыка шертиледі. Өзи енди бир шетиректе турған креслоға барып отырады. Ықлас пенен музыка тыңлайды)*.

МАГНИТОФОННАН ДАУЫС. Енди қарының булшық етерин беккемлейтуғын шынығыуды баслаймыз...

АЙТЕНОВ. *(Магнитофонды өширеді)*. Маған бундай шынығудың не кереги бар? *(Күледі)*. Абырайлы адамның хәмме тулғасы абырайлы көриниуи тийс. *(Қарнын қыймылатады)*. Ох! Меники хеш гәп. Небиреулер! Бар-ә?! *(Қарнын сыйпалайды)*. Бундай қарын жигитти сыйдам етип көрсетпейди. Мен енди ат жарыстыратуғын шабандоз емеспен, машинада

нәрсе күтеди. Ҳәзир басқаша ұақыт. Ҳәмме тынышсыз талапқа! Шайда да сондай! *(Оған қажәрленеди)*. «Ауырып турғаның жоқ па?»... деп ҳәккәдей шық-шықлайды. Бундай ете бериу-әм жақсы ырым емес. Бул жаман нәрсени күтиу! Не болатуғын сди? Минс, деним сау, аттайман! Өзим еле ердиң үстиндемен! Келешегимиз қандай болса көре берермиз-дә! Мениң даңқлы фамилияма кир жуғыуы мүмкин емес. Буған мен исенемен! *(Иошланады)*. Адамның изинде оның фамилиясынан басқа не қалыуы мүмкин? Сол ушын фамилияма кир жуқтырмай даңқлы болыуының ғамын жегенмен. Уллы ойшыллардың, илимпазлардың, артистлердің, әскербасылардың, патшалар менен мәмлкетлик басшылардың атлары әсирдеп-әсирге өтеди. Адамзат олардың атларын атамай, тәжирийбелерине сүйенбей жасауы мүмкин бе? Ҳәр әулад өзине дейшигилердің тәжирийбелерин үйренип, түсини болған соң ғана алға кетеди. *(Паўза)*. Қызық, ал мен келеси мың жыллыққа өте аламан ба? *(Паўза)*. Өтиуим тийс! Балаларым ушын, Айтенов деген фамилияның даңқы ушын өтиуим тийс! *(Паўза)*. Жақында ғана маған... *(Ийеги менен жоқарыға нұсқайды)*. Уәде берген еди... Усы жылдың жуумағы бойынша мени Мийнет Қахарманы деген атаққа усынады... Егер және бахытым асып, өзимнің ойлағанымдай ислер қылсам, екінши жулдызды да бермей ме? Береди! Сонда мениң бюстимди бронзадан ислетип, районның дәл ортасына... тап есигимнің алдына қояды. *(Қолларының бүлшық етлерине қарайды)*. Денсаулығым зор, еле ҳеш жерим ауырмайды! Булардың бәри еле мениң әрманларымның шеги емес... Бетимнің жыйрығы кеселликтің нышаны ма? Жоқ, еркектің жүзінде жыйрық болыуы—оның гөззаллығы *(Паўза)*. Әне, усы никирлеримди магнитофон лентасына жазып, жасырып қойыуым керек. Сошан тап еки мың биринши жылы тауып алып тыңласам-ә? *(Күлимлейди)*. Сонда мениң балаларым түүе ақлықларым бабасының не деген ақыл кәни екенине ямана таңланады... Пайгамбардай алдағыны көре билгениме тәсийин қалады... *(Диктофонды ашып, кассеталарын өзгертип, енди жазыуға кирсейин деп атырғанда, есиктен кирген Шайданы көреді)*.. Неге тез қайттың? Аманлық па?...

ШАЙДА *(Тынышсызланып)*. Сыртта биреу сени сорап тұрыпты! Азан менен қабылханада барған екен...

АЙТЕНОВ. *(Ҳаулығыңқырап)*. Усы күни—ә? Ким екен өзи! Районнан ба? Я областтан ба? Неге ийинди қысаберсең?

ШАЙДА. Билмесем... Я жоқарыдан келдимекен?

АЙТЕНОВ.. Ондай болыуы мүмкин емес. Еси дүзиу адамлар бүгин үйлеринде жаңа жылды күтип алыуға таярланады.

ШАЙДА. Ол сенин секретаршаңа, бүгін 31-декабрь, бул— жумыс күни депти.

АЙТЕНОВ. Ол түсүмпаз қыз еди, мени колхозларға, совхозларға шығып кетти, деп пе?

ШАЙДА. Сениң өзиң оған, тек хақыйқатлық айтылуы керек дегенсең!

АЙТЕНОВ. Оған сөйдегеним рас. Пай, азан менен ескертсем болады екен! Усындай күни кимди самал ушырады, деген едим.

ШАЙДА. Ондай ушқалақ, қумырысқа бел нашарды секретар қылма, деп айттым ғой! Ақилы басқа жағында тұрған нашар ол. Болмаса, сени излеген адамға өзиң барыу-жоғыңа қарамай, не деуді өзи билиуі керек ғой...

АЙТЕНОВ. Сениң оған не ушып айып тағып атырғаныңа түсинемен. Надурис қызғанасаң.

ШАЙДА. Мен саған қонсымыздың қызын ал, дедім. Ол хұрметли адамның қызы. Түсинисемиз... Ал, ҳәзиргиниң көзлерин бояудан басқа қылығы жоқ... Қояйық, сыртта күтип тұрған адамға не дейин? Ямаса, өзиң шығып жолығасаң ба?

АЙТЕНОВ. Мени жыллық отчетқа таярланып атыр еди, де. Мен ҳешкимди киргизбей атырман, де!...

ШАЙДА. Егер ол ояқтан болса ше? (*Жоқарыны ымлайды*). Мақсет пенен келген болса?

АЙТЕНОВ. Мүмкин... Түпуу! Түр-түсін қандай?

ШАЙДА. Қатпа арық... Айлап тамақ жемегенге ұсайды.

АЙТЕНОВ. Қатпа?... Әне, бул жаман. Әлле қандай инспектор болса тәәжип емес. Мәмлекетлик қадағалаудан болса ше?... Олар қатал болып келеди.

ШАЙДА. Не қылуы керек?

АЙТЕНОВ. Қасына жақынлап, әлпайым сәлемлесуиң керек екен. Хей, жолдас, қайдан келдің, десең де шеп емес еди. (*Қолы менен қауаны кеседи*). Мейли, шақырып келе ғой. (*Шайда қапыға қарай жүреді*). Тоқтай тұр. Мениң портфельимди әкелип берши... Көз әйнегимди ұмытпа! Қызыл қәлем алып шық. Жууан қәлем болсын. Ол киргенде мениң жұмыс ислеп отырғанымды көрсин. (*Шайда төргі жайға кетеді*).

АЙТЕНОВ. (*Столдың шетине отырып, ыдысларын, тарелкаларды олай-булай ысырады. Гүмис вилка, қасықлардың еле жыйналмағанын көрип қәхәрленеди*). Алып қой десем де қылмағанына қара! (*Бәрін өзи тез-тез жыйнастыра баслайды хәм сыртқа бақырады*). Гүлим! (*Портфель менен бир буат қағазларды алып Шайда киреди*).

ШАЙДА. Бақырмашы, берекет тап! Олеситип қойыуы мүмкин. Гүлимге өзиң рухсат бергенсең ғой.

АЙТЕНОВ. Есим құрсын! Мына гүмислерди әкет! (Ол қағазларды столға жайып, көзәйнегин кийеди де, бир креслоны алып, отыра сала жуған қызыл қәлем менен қағазлардың үстін олай-булай сыза баслайды). Енди шақыра бер. (Шайда гүмис ыдыстарды жыйнап, бир сүлгиге орап алып кетеди. Айтенов алдындағы қағазларға дыққат пенен үңилип, қәлем менен олай-булай сызығын дағам етеди. Есикте бизге бийтаныс қатпа пайда болады. Ол портфелин қолына қысқан халында босағаны атлаған жерде тоқтап турады. Айтенов оны көрмейди).

ҚАТПА (Әстен жөтеледи). Жолдас Айтенов!

АЙТЕНОВ (Қағаздан бас көтермейди). М-м....

ҚАТПА. Ассалаумәәлейкум, жолдас Айтенов!

АЙТЕНОВ. (Еле бас көтермейди). Аға... (Тынышлық жұким сүреді. Қатпа және әстелеу жөтеліп, бир аяғынан екінши аяғына миніп, қапыдан жылысады. Айтенов қолын көңнен сермеп, олай-булай ислеуін дағам етеди. Гейпара қағазларды әйнекке тутып үңиледи. Қатпа болса және бир мәртебе жөтеліп, өзиниң гөне портфелин жерге қояды. Қолларын сыпырынады. Басындағы кепкасын дүзетіңкіреп кийеди. Буннан соң еки қолы менен жер таянып, басын еденге қояды. Еки аяғын аспанға көтеріп, бир аяғы менен екінши аяғын қасыйды хәм аяқларын көтерген халында малдас құрынып, дым үнсиз турады). (Паўза).

АЙТЕНОВ. (Оның қылықларына көз астынан нәзер салып, қандай халда турғанын көреді де, аїызы ашылып, не қыларын билмей, аң-таңы шығады. Және өзін бийлеп, орнынан түргеле сала оған жақынлайды). Хей жолдас! Жолдас!.. Сизниң атыңыз ким еди? Бул не қылғаныңыз. (Қасына жақынлайды). Бүйтиңге болмайды. Аяғыңызға турмыз! Берекет табып. Адам усап түргеліңіз!

ҚАТПА. Болды. Енди усы турысымда сөйлесемен.

АЙТЕНОВ. Өтипемен, қәддиңизди тикленіңіз... Дәлдекти қойыңыз.

ҚАТПА. Дәлдек емес.

АЙТЕНОВ. (Қатпаның қәддин тиклемекши болады. Аяқларынан ұслайды, бирақ күши жетпейди. Шаршайды). Хүү!!! Өтипемен! Берекет табың, абырайымды төкпең!

ҚАТПА (Әлшайымлылық пенен). Өйтиңу нийетим жоқ! Ассалаўма әлейкум!

АЙТЕНОВ. (Албырақлайды). Уәлейкумуссәлам! Қәдирлим, түргелши! (Дизерлеп Қатпаның бетине үңиледи). Не болды?

ҚАТПА. Хеш гәп! Поға менен шугылланаман.

АЙТЕНОВ. (Түсинбейди). Не дедің?...

ҚАТПА. Мениң бул турысым лотос гүлине усау көринисі деп аталады. Йоглардың тилинде. Буның философиялық мәнісі бар. Дурыс турғанда сөйлесіген адам менен усындай қылып сөйлесіу керек. Бул уллылықтың белгиси. Әйемги Хиндлер уллылықты усылай белгилеген.

АЙТЕНОВ. О-о-о! Өтінемен, дүзиўлениңиз...

ҚАТПА. Сиз өтиңбеңиз! Мен сизден өтінемен. Сөйлесе берейік.

АЙТЕНОВ. (Асығыс). Мәйли, мәйли... Құлағым сизде!

ҚАТПА. Мениң құлағым сизде. Усы турғанда айтқан сөзлериңизди уллылық деп қабыл етсем. Айтабериңиз. Пәрүана!

АЙТЕНОВ. (Түсинбейди). Рахмет жолдас... Айтпақшы не дедиңиз? Пәрүана?

ҚАТПА. (Бийпәрғалық пенен). Аўа... Солай десе де...

АЙТЕНОВ. Жолдас Пәрүана, өтінемсі?! Усыннан биреу көрип қойса, не дейтуғынын билесіз бе? (Ымлап залды көрсетеди). Әуелги қәддиңизге қайтыңыз... Бүйтип турыу өзиңизге де нақолай.

ҚАТПА. Не деп тұрсыз? Керисинше, мен ҳәзир өзимди бахытлы сезип турман. Дем алысым еркип. Хеш жерим аўырмайды. Басым Сократтың басындай ислеп тұр. Мениң бул турысым Йоглар тилинде Лотос гүлине усап турыу, деп айтылады, дедим ғой жаңа!

АЙТЕНОВ. М-м-м! Түсіндим. Мениң улым тарийхтан мугаллим. Әйемги дәуір менен шуғылланады. Египеттиң тарийхы менен... Бирақ оған не кереги барын билмеймен. Оннан Лотос деген сөзди еситкенмен. Сондай гүл бармыш. Оған пафируслар жазып қалдырғанбыш!

ҚАТПА. Ол басқа... Лотос—кәраматы гүл. Индияда өседі.

АЙТЕНОВ (Таңланады). Ооо! Индия! Мен хинд фильмлерин жақсы көремен. Бәри муҳаббет ҳаққында болады. Қосық, ойын. Сулыу қызлар... Хәр фильмге көз жас төкпей қоймайман. Хаялым да солай... Ол ҳәзир киоскада.

ҚАТПА. Билемен. Күтә жақсы хаял. Хәқыйқый пери. Йога менен шуғылланса, ҳәзиргисинеп жигирма жас жас көринеди. Хәқыйқый перини сүйесен.

АЙТЕНОВ. Әне, маған бунысы керек емес.

ҚАТПА. Түсинемен. Гарры хаял. Теңиңиз емес. Сизди аяйман.

АЙТЕНОВ. Хәр дәуірдин бир гөззаллығы бар. Ол—ана. Ол сиздей болып аяғын жоқары көтерип, басынан турғанда балалары не дейди? Мениң қызым да бар. Медик. Врачлық дипломды быйыл әкелди. Терапевт. Анасының бас аўырыуы бар. Және радикулит. Киоскада тез-тез аязлап турады. Жақсы

қояйық. Мен сизге хаялым, балаларым хаққында айттым. Хешқайсысы жас емес. Бір жола хаялыма; Ислесең қәйтеди —дедим. Қайда ислеймен, деди. Сауатым кем, деди. Оның үстине үлкен басшының хаялыман, деди. Киоскаға барып ислей гой, дедим. Билесиз, қәйерге звонить етсем жумыс табылады. Мен принципналь адамман. Киоска аузыма түсіп еди, соған жумысқа өткердим. Себеби киоскада ислеу халыққа жақынла-сыу, деген сөз. Өзи газета да оқыйтуғын болады.

ҚАТПА. Дурыс. Даналық қылыпсыз. Хәзир қыйын уақыт. Тилди узыллар көп.

АЙТЕНОВ. (Қуғанш пенен). Әне, әне! Дәл кеулимнен шықтың. Бас ауырыуы болса... Кимде бас ауырыу жоқ? Ме-нин де басым ауырады. Радикулитим де бар. Бирақ азан ме-нен... жууыраман. Аэробика!

ҚАТПА. Аэробика хәзир моладан шығып қалды. Газеталар оны зыянлы, деп жазып атыр.

АЙТЕНОВ. Солай ма? Шайда маған хеш нәрсе демечи. Өзимнің хаялым айтпағансоң...

ҚАТПА. Мен хақ гөпті айтып турыппан. Врачлар тексерип көрген. Америкада Джен Фондтың аухалы хәзир жаман. Қартайып баратырғанбыш. Бір жылда бір неше жылға қар-тайған.

АЙТЕНОВ. Мүмкин емес! Айтпақшы Джен дегеннің ким?

ҚАТПА. Зор кино актриса. Америкалы. Аэробиканы бас-лаған сол. Әуелінде хәмме қызыққан. Телевиденне. Радио... Магнитофонларға жазылған. Көп пұл жыйнаған. Еяди аэро-бикаға ким қанша пұл сарп етсе, сол дийуанаға айланып атыр.

АЙТЕНОВ. Бул қалай? Бизің магнитофонларымыз аэро-бика менен толып кеткен. Мен мәкемемизде де гимнастиканың усы түрүн иске асырғанман.

ҚАТПА. Қәте қылыпсыз. Мениң айтын турғанларым хақ гөп. (Ол аяқларын қайта-қайта айқастырады). Тек Йога пайдалы.

АЙТЕНОВ. Хұрметли қонағым, қәддиңизди... Сиз бенен сөйлесіу маған қыйын болып тур. Өтиісемен. Лотос үлгисинен өзгеріңиз.

ҚАТПА. Мейли, қоймадыңыз... (Ол аяғына тикленеди).

АЙТЕНОВ. (Жеңіл илес алады). Хуу! Рахмет! (Столға қарий жүреді). Кеширесиз, бүгін байрам кейпиндемиз. Үйде байрамға таярлық (Қағазларды нұсқайды). Кориң турсыз, мен жумыс пенен бәтпен, Кеңеле болсам хәрким келеди—кетеди. Телефоннан да тынышлық бермейди. Сол ушын үйдемен.

ҚАТПА. Түсінемен! (Дийфалдағы телефонға қарап тура-ды. Біраз кейіллеседи). Япониядан-ө?

АЙТЕНОВ. Аға. Бір жорам әкелді. Командировкаға барып қайтқан едн...

ҚАТПА. Электроника! Японлар ямаана шебер. Бул тараудан олар алға кетті. Йога бойынша хәм Будда бойынша алда.

АЙТЕНОВ. Солай-ә?

ҚАТПА. Бул олардың хәр күнгі иси.

АЙТЕНОВ (*Оған сүрси қояды*). Отырыңыз! (*Кеңіллі*). Бірге халқаслансақ иен болмас едн... Мен еле халқасланбадым. Жумыс, жумыс. Жылдың жуумағы!

ҚАТПА. Түсинемен. Бийуақыт келиппен. Жағдай солай болды. Кеширесіз. Орын өзгерткнм келдн. Москвада жалығып кеттім. Кеңирек хәуаға шығайын деп ойладым. Әттен, Жана жылға дус келднм. Қалаңызда бир де танысым жоқ. Жат адамға қыйын екен. Ресторанға кирмегенимде хештенс билмес едим. Сол кәрада Сиз хәққында гәп болды. Фамилияңыз даңқлы екен Әне, усы даңқлы фамилияны көрейин, жәрдемлесер, деп ойладым.

АЙТЕНОВ. (*Жаны рәхәтленеди*). Аға, айналада мениң фамилиямды билмейтуғынлар жоқ шығар! (*Бирден өзгередн*). Буған мен емес, әкем себенкер. Бул даңқлы фамилияның тийкарын салған сол.. Мен тек дауам сттириүшимен... Айтпақшы, жолдас Пәруана. Сизге қандай жәрдем керек едн?

ҚАТПА (*Портфелин алып ишинен шыйратылған қағаз шығарады*, *Оны жайып көрсетеди*). Минекей!

АЙТЕНОВ. (*Көз әйнегин кийип оқыйды*). Дамир Әзизов, Психофизкультура тәжірийбеси бойынша... Магистр! Ха-ха, түснннкли. Әзизов сизнң псевдонимннц болса керек? (*Ониңа түснннңкнремегени менен жаны ләззет тапқан секилли*). Бул не? Цирктнң афишасы ғой?...

ҚАТПА. Циркаш, деп зейннме тиймеңиз. (*Портфелинен бир газета шығарады*). Москвада шыққан. Илимпаздың жазғанлары. Дүньяда аты мәлим илимпаз. (*Оқыйды*). «Иркутский қаласының қырқ проценттен аслам жаслары Йога менен шуғылланады...» Мине, өзиңиз оқыңыз. Әне, Иоганың ен жайыуы.

АЙТЕНОВ. Қызық! (*Залға қарайды*). Мениң Шайдам неге көрмеген? Газеталарды қалдырмай оқып тур, деп күнде зннхарлайман. Маған айтпағанына қарағанда...

ҚАТПА. Жаслар бизнң келешегнмиз. Басқа жақларда иркутскийдегнден де көп жаслар Йога менен шуғылланады. Кеширесиз. Мен бул нәрсени ең жайдырғым келеди. Пайдалы. (*Айтеновтың қарсылық билдиргиси келип турғанын сезеди*). Сизди түсннемен... Бирақ Йога бизнң бас идеалымызды иске асырыуға жақсы.

АЙТЕНОВ. Қадирлим. Сиз мени оншама аұзы ашық, деп есапламаңыз. Мен көп нәрсеге түсинемен... Газетаңызда дұрыс жазған болыуы мүмкин. Ал, мынау афиша қолдан жазылған емес пе?

ҚАТПА. Дұрыс. Бул үнемлеу үшін исленди. Типографияға бастырып, мемлекетти шығынға қалдырудың неге кереги бар? Мени Москвада хэмме биледи. Афишасыз-ақ! Тыным бермейди. Академик керек пе, өзиниздей үлкен хәмелдар керек пе, мени қәдирлейди. Себеби Йога адамды жасартушы күшке ийе. Еситкенсизбе? Экстрасенс, дене менен сезиушилер жөнннде. Олардың бәри бос гәп. Қарақалпақстаннан шыққанлар-әм әшқара болды. Ал, Йога мың жыллардан берн дауам етип келмекте. Буған кәрамат болыуы керек. Мениң кәраматлы деген дипломым бар. Мадраста оқып алғанман. Индияда. Кәрсетиуиме болады. *(Қалтасын тинте баслайды. Тоқтайды)*. Айтпақшы, мына газетада кимлигим жазылған гой. Қызыл қәлем менен сызылған қатарларды оқың. Йоганың не екенине де түсинесиз.

АЙТЕНОВ. *(Газетаны алып оқыйды)*. «Бир гәппенен айтатуғын болсақ, Йога адам дешесиниң хәм руұхының раўажланыуына еситилмеген дәрежеде жәрдем етеди...»

ҚАТПА. Бул цитата. Мениң илимий мийнестимпен.

АЙТЕНОВ. *(Оқыйын дауам етеди)*. «Усындай болса жаман ба? Адамның раўажланыуы бизди оғада қызықтырады. Сонлықтан хәрбир адамның раўажланыуында оның тәнхә өзинде бар ресурсларды неге иске салмайсыз?»

ҚАТПА. Қалай-ә? Мәселе қатты қойылған. Мақала усы мақсетте жазылған. Қәпе, мынакәрасып-да оқып көриң *(газетаны алып, бармағы менен басып көрсетеди)*. Минне, мынау қызыл, қәлем менен сызылған қатар.

АЙТЕНОВ *(Оқыйды)*. «Өзлериңиз ой жиберип көриндер. Йога жеке адамның бүгинги көз қарасты өвлестириуинде хәм беккемлеуинде система мәселесине тийкарланады».

ҚАТПА. Бул мениң диссертацияман...

АЙТЕНОВ. *(Оқыйын дауам етеди)*. «Социаллық өмирде оны дұрыс түсиниң, творчестволық пенен пайдаланыу... Ал, базы ойсызлар...»

ҚАТПА *(Газетаны қайтып алады)*. Ояғып оқымасаң да болады. Гәп ойсызлар хәққында болады. Бизде ойланбайтуғынлардың саны жеткиликли. *(Портфелинен гөнелеу китап шығарады)*. Бул топлам. Хәмме үшін шынығыу ислеу китабы. Бул топлам «Хинд йогларының физкультурасы» деп аталады.

АЙТЕНОВ *(Китапты алып, хәр жерин ашып көреді)*. Оқо!

Мынау сүүрет жаңа өзүңиз айтқан лотос үлгиси деген шыныгыу ма?

ҚАТПА. Дәл таптыңыз. Бул бас аұырыуыңызды жоқ етеди. Радикулитти емлейди. Қан басымыңызды пәсейтеди. Оқып көреберіңиз, бунда барлығы жазылған...

АИТЕНОВ. (Үнсиз оқыйды, өз көзлерине исенбей). Япырмай-ә?

ҚАТПА. Таңланбай-ақ қойыңыз. Бәри тәжирийбеде көрилген. Мынау қоллар менен (еки алақанын жайып көрсетеди). Талайларды емлегенмен! Мыңлаған алғыс—рахметлер есикенмен. (Портфелинен бир пачка қағаз шығарады). Менни кимлигим жөннде ең атақлы адамлардың маған берген документлери... Мине, буларды оқып көрсеңиз де болады. Мен хештенемди жасырмайман!

АИТЕНОВ (таңланып, оның қағазларын көре баслайды). Ой-бой-оой! Не деген атақлы адамлар қол қойған?! (Бирден). Сиз бизге не ушын келдіңиз?

ҚАТПА. Бул илимди адамлар арасында кеңнен ең жайдырыу мақсетинде. Хәзир қыйын уақыт. Адамларға жәрдем керек. Адамлардың жақсы ойлауларына жәрдем етиуим керек.

АИТЕНОВ (Қәйіпленип). Қандай мәниде!?

ҚАТПА. Мәселен... Адамда мынадай пайыт болады. Жақсы нәрсе қылғысы келеди, керисинше шығады. Әне, сол уақытта Лотосқа усап отырыу оғада пайдалы. Адам өзи менен өзи қалғанда өзин Булда қудайындай сезинеди. Медитация...

АИТЕНОВ. Ол не?

ҚАТПА. Медитация—адамның хәрқандай шынлыққа исениу пайыты, сиз оған барып: «Мен күтә жақсы адамман!» десеңиз, толық исенеди.

АИТЕНОВ (Ойланады). Мениңше бул жақсы нәрсе.

ҚАТПА. Әлбетте!

АИТЕНОВ. Күтә, күтә қызық! (Екиленеди). Егер де?...

ҚАТПА. «Егерде» жоқ. Фирма сипсе байламайды.

АИТЕНОВ. Түсинбедим. Сипсе дегеннің не?

ҚАТПА. Хешгәп. Аузыма түсип кетти. Кәраматлыларда усындай даналық бар.

АИТЕНОВ. Сиздей кәраматлылар көп пе?

ҚАТПА. Ашық айтыу қыйын! (Исениш пенен). Өсекшилер көп. Қызғанады. Медитация дәуиринде көп нәрсеге исендириу мүмкин.

АИТЕНОВ. (Күледи). Мәселен, мынау жүлик, мынау каратист, десе де, боладығой-ә?

ҚАТПА. Сөзсиз.

АИТЕНОВ. Күтә, күтә қызық екен. Егер газетада жазыл-

маса исениу-эм қыйын. (Қатпа: «исенбесең өзің бил, деген мәніде қолларын жаяды»). Енди Сизге қандай жәрдем керек?

ҚАТПА. Район клубын бір кеше еркiме бересиз. Жаңа жыл сауғасын қыламан. Район халқы ырза болады.

АЙТЕНОВ. (Сумлық пенен). Мен не?

ҚАТПА. Сизің атыңызды еситип келгенмен. Сол үшін тәнхә өзіңізге хызмет етемен.

АЙТЕНОВ. Айтпақшы, клуб бүгін жабық. Хәмме бағраға таярланып атыр. Өзіңіз билесиз, Жаңа жыл!

ҚАТПА (Таңланып). Жаңа жыл баллы болмай ма?

АЙТЕНОВ. Жаңа жыл семья байрамы. Әне, көрип тұрсыз ба, үйімде елка тайын. (Бирден өзгереді). Кеште, бәлкім бизің үйде боларсыз? Отырамыз, ашылысын пикирлесеміз. Қалай? Дурысын айтсам, Жаңа жылды бирге күтип аламыз. Сиз өзіңіздің репертуарыңыздан бирнәрсе көрсетесіз...

ҚАТПА. Сиз үшін хәмме нәрсеге таярман. Өттең, жол азабы-гөр азабы. Өзіңізге түсиникли. Азғана дем алғандай жер болса...

АЙТЕНОВ. Мейли, кешке дейін дем алыңыз. Совхоз меҳманханасына хат жазып беремен. Сизди «Билім» жәмийетінің лекторы деп қабыл етеди. Соннан соң клубта да сол ат пенен көринесиз. Қалай?

ҚАТПА. Келистик. Төрт ставка төлейсиз. Хәр сеансыма, әлбетте!

АЙТЕНОВ (Күледі). Бизде бундай пайытлар болып турады. Талайларға төлегенбиз. Ғам жемеңиз. Сизики болса күтө перспективалы, хәмме қызығатугын не. Келистик не? (Қолын созады).

ҚАТПА. (Оның қолын қысады). Келистик!

АЙТЕНОВ. (Дәрриу хат жазады). Мынау хатты менің секретарым Зульфияға апарасыз. Ол не қылууды жақсы биледи. Совхоз меҳманханасы қойерде екенни де көрсетеди. Авансты сол қаралаң аласыз.

ҚАТПА. Зульфия! Ол қабылханаңыздағы қыз ба? Қу-мырысқа бел, сулуу...

АЙТЕНОВ. (Ониша унатпай). Ауа, ауа, сол қыз! (Хатты береді).

ҚАТПА. (Бас ийип). Түсиндим. Рахмет. Мен сизге сондай номер үйретемен. Қаныңызды қыздырып, жас қаддизге түспеди. Бирақ еркеклер сыпатында бул сыр арамызда қалсын.

АЙТЕНОВ. (Қатаң түрде). Ондай болууы шәрт емес. Көпшиликтің алдында уят болууы мүмкин. Басқа бир номер таярла. Хәмме таңлаңсын.

ҚАТПА. Ғам жемсеңіз. Менде қыйлы-қыйлы номерлер бар. Мен өзимді жип қылып түйнуім мүмкін. Шегелердің үстінде те жата аламан. Вино ишетуғын фужерди жей аламан.

АЙТЕНОВ. Сок ишетуғын фужер десе, иним.

ҚАТПА. Маған бәрибір. (Қойын қалтасынан фужер шығарып атыны шайнай баслайды). Ишпи жиберетуғын суу бар (Бир стакан суу алып ишпи жибереди).

АЙТЕНОВ. (Айзы ашылып қалады). Әл-ә! Әлхәббиз! (Қатпаған тәжжим берип, шығып кетіуге мейиллеседи. Айтенов анен барады). Есинде болсын; нөл-нөл он скиде кел. Қонақтардың бәри таңлансын. (Қонақ кетеди. Айтенов таңланып тұрады). Бул қандай адам? Жалатай ма? Циркиши ме? Документин көрсем болады екен. (Пауза). Не деген менен бир қәссийети бар. Газетасын өзим оқып көрдим. Орайдан шыққан газета! (Албырақпан Шайда келеди. Ол қонақтың ким екенлигин анықлап, билиуге асығып қайтқан болығы керек).

ШАЙДА. Ол растан да Москвадан ба?!

АЙТЕНОВ. Онна жақсы адам емес.

ШАЙДА. (Өкпишпили.) Контроль—ревизор басқармасынан жа?

АЙТЕНОВ. Бул не дегениң, кемпир? (Жақынлап қушақлайды). Байрам күни өйдеме!

ШАЙДА. Мени неге кемпир деп кемснитесен? (Өкпелейди. Ери еркелетеди). Ол не деген менен әпейи қатпа емес екен. Бундай адамнан хәр бәле шығады. Сенде не жумысы бар екен?

АЙТЕНОВ (Күледі) Хәшқандай! Билесең бе ол хрусталь фужерди жеп қойды!

ШАЙДА (Хәйлығын). Өййббейй!...

АЙТЕНОВ. Қорықпа. Ол кәрамат. Йог! (Қолын сермейди). Қалай түснитсем болады? Оның орнына сен маған Лотос гүлинин үлгисен жәһинде айт.

ШАЙДА — (Қорқып). Ол жәһинде не деди?

АЙТЕНОВ. Мен сеннен сорап турыппан. Ондай хабарларды өз уақтында айтып турмасаң, киоскада неге ислеп атырсаң? Мендей басшыға хәрқыйлы жапалықларды басқалардан еситиу намыс! (Хаялының ашылғананы сезип жумсарады). Ал, бүгін қандай жапалықлар бар? Айт!

ШАЙДА. Тынышылық. Бүгін байрам ғой... Расын айтшы, ол неге келген?

АЙТЕНОВ. Кеште көресең. Саат нөл-нөл он екіге кел, дедім.

ШАЙДА. Ол не дегениң? Басым айланып кетти. Ис көп! Жаңа жыл! Күтилмеген қонақ! Ол маған ұнамай тұр. Биле-

сен, бүгін қызымыз турмысқа шығып атыр. Оның үйден биротала кететуғыны есима түскенде ишеклериме қоз түскендей ашыйды. Түнлерде кирип қалмаймын.

АЙТЕНОВ. Өйтпін ақырзаман болма, шабазым. Бабалар: «нашар басқа үйдің от жағары»—деп, бийкар айтпаған. Мине, өзиң! Экеңнің емес мениң үйімнің от жағарысаң. Бийкар ма?

ШАЙДА. Түсиникли. Бирақ, сен қызың менен күйеу балаңның тап бүгін 31-декабрь күні ЗАГС тен өтиўине неге рухсат бердиң?

АЙТЕНОВ. Бул еки жастың өтипиши. Жаслардың бахтына кесент етип бола ма?

ШАЙДА. (Жыламсырайды). Эх, бийшара қызым! Ерикисиз нашар!

АЙТЕНОВ. Өйтпе!... Қызың жолын тауып кеткен болса... Қайтама қуған!

ШАЙДА. Несине қуғанаман? Сениң менен екеўнмиз қаламыз. Онан соң мен—саған, сен—маған керек еместей... Анаў дийўалдағы қалпақ-радиодай тек сөйлегенимиз болмаса отырған жеримизден қозғалмай қаламыз... Айтпақшы, мениң еркимде болса усы қалпақ радионы қашшан-ақ шыңғытар едим. Тозып қалған нәрсе. Әбәший болып, үйдің сәнин бузып тұрыпты.

АЙТЕНОВ. Шабазым, бу қалпақ радионың маған қандай қадирли екенни билмейсең бе? Ол бизиң үйге қутлы қонақ болып кирди. Қутлы қонақ—әлемнің хабаршысы деген ғой ата-бабаларымыз. Сол ушып бул қонақты энеиң қонақ деме. Ол бизиң үйге кирген әлемнің биринши хабаршысы!

ШАЙДА. Ол ўақытта екеўнмиз де жас едик. Бул репродуктор үйге қурылғанда жалғыз ешкимизди сойып, қоңсы-қобаларға той берген едик-аў сонда! Мынау затлар қанша қадирли, қанша қымбат болған менен усы репродуктордай болып қуандырған емес!

АЙТЕНОВ. Аўа! Билесең бе, бул үйде маған тағы да нелер қадирли? Биринши сен хәм усы қалпақ—репродуктор. Маған екеўнмиздің де хызметиниз теңдей. Ең жақын жәрдемшим хәм денсаулығымның қайырқомысыз. Билесең бе, хәр күни газета оқый бергенimde мынау көзлериме зақым келген болар еди... Хәзир адамлардағы нерв кесели неден? Информацияның көпшилигинен! Бирақ, информациясыз жасап болмайды. Адам алжасып кетеди. Ондай адам хұрметке де сазыуар бола алмайды. (Қулимлейди). Ал, мен бостан-босқа хұрмет қазанып жүргеним жоқ! Мен бүгінги барлық хақыйқатлықтың дәрежесин түсини барыўым тиине. (Қалпақ радиоға қа-

райды). Бул қалпақ—радио маған дурыс хызмет етип киятыр!

ШАЙДА. Екинши не қәдірлі?

АЙТЕНОВ. Мине, мынау гүлдер! (Ол гүл түбеклеріне жақынлайды). Мен буларды балаларымның бахты үшін өсіріп қойыппаң.

ШАЙДА. Айтпақшы, бүгін кносканың қасында қызық гәп-гәп еситтим...

АЙТЕНОВ. Қандай гәпдер? (Құлағын жақынлатады).

ШАЙДА. Жаздың күні әйнектің алдына гүл өсіргениміз хаққында гәп болды... Оны ышкә көшірип, орнына көше балаларының ойнауы үшін құм төктіргениміз ерси болған құсайды.

АЙТЕНОВ. (Шыдамсызлық пенен). Соннан?... Тез айтса?...

ШАЙДА. Бәри де жақсы гәпдер. Бирақ, олар соңғы өзгерістерге таңланады. Бурын клумбасын милиционерлер бағып жүретуғын еди, деседи.

АЙТЕНОВ. Ал, сен?... Сен сол жалахорларға не дедің?

ШАЙДА (Албырақлап). Хәштеңе! Газеталарды тегислеп тура бердим.

АЙТЕНОВ. Әх! «Биринши душланың—хәялың» деген гәп бийкар болмаса керек. Сен оларға: бул гүлдер хәмме үшін егилген еди, милиционерлер болса, балалардың жулып кетпеуі үшін бағатуғын еди, деп неге айтпадың?!

ШАЙДА. Олардың баслы гәпи сол гүлдерди үйге неге киргизгениміз хаққында болды.

АЙТЕНОВ. Биздің үйге әкелгениміз бенен басқалардың не жумысы бар? Бәрин пулыма әкелдим...

ШАЙДА. Бул гәпдер Темпровалардың үйіне тинтү жүргизип атырған күнлери болған еди, деп таңланысты.

АЙТЕНОВ. Танымадың ба, кимлер өзи?

ШАЙДА. Қарамадым. Тек тыңладым.

АЙТЕНОВ. Қандай ақмақлық! Адамлар аузына келгенин, сөзләйберетуғын дәур пайда болды. Нәлетийлер хәшкәмнен қорықпайды. (Гүрсинеди). Әх, ұақыт, ұақыт! (Қалпақ радиого жақынлап, винтин таплайды).

РАДИО. «...Ержан Қасымович Пиржанов ден—саулығына байланыссы өз ұазыйпасынан босатылды...»

ШАЙДА. Қим, ким?! Қим босатылған,—деди?

АЙТЕНОВ. (Радионы өширеди). Кимди қалай босатқанының неге кереги бар? Ден саулығы төмен адам, өзиниң деп саулығын сақлай билмеген адам басшы болып ислеи ала ма? (Ол билеклерин сылайды. Телефоннан музыка еситиледи. Айтенов жақынлап барып, оның хәуаз беретуғын кнопкасын басады).

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Ассалаұма әлейкум, Темир аға! Сизди Жаңа жыл менен құтлыққалайман! Жаңа жылыңыз илайым, өткен жылдай табысларға толы, бахытлы жыл болсын!

АЙТЕНОВ. *(Ониша жақтырмайды)*. Рахмет! Сени де құтлыққалайман!

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Құрметли ақсақал, Сіз районымызды басқарғалы ең исенімли үлкен қәдемлер менен алға баратырмыз! Сизің фамилияңыз бизің районымыздың символы! Набада республика орайына барсақ, әлле ким Сіз қайсы районнан келдиңиз, деп сораса: биз Айтеновтың районынанбыз, десек тамам! Түсинеди. Бизің барлық табысларымызда тәнхә өңиңиздің үлесиниз бар. Сіз шебер құрылысшысыз, ақыллы педагогсыз, ең ағла мәденият хызметкерисиз.. Хәқыйқатлықты айтқаным ушын кеширесиз. Кишипейиллигиниз бизің хәммемизге сабақ...

АЙТЕНОВ *(Кейилли)*. Яқшы, яқшы. Онша мақтай берме!

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Темир аға, және бир мәртебе кеширим сорамай. Сизің кишипейиллигиниз пүткил районға мәлим. Район бәхәргин егисти тамамлағанда, гүзде зүрәәтти жыйнап болғанда сиз оғыры қууанасыз. Басны қууанса, халықтың қууанышы. Сизің үйиңизде айрықша қууаныш бар деп еситтим. Бул да бизің қууанышымыз..

АЙТЕНОВ. Қандай қууаныш екен!?

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Сизің семьяңыз районымызға үлги—ата семья. Улыңыз Полат—мугаллим, қызыңыз—Фатийма врач, ал зайыбыңыз Шайда—ханым—райондағы ең атақлы, кишипейил кноскер. Егер, халықтың тили менен айтқанда Сизің семьяңыз районның жас бууынын оқытады, бәршемизди емлейди, бәршемизди газета-журналлар менен төмийин етип, руұхый жақтап байытады, саўатымызды көтереди.. Ойланып-ақ көриңиз, сирә районымызда сизің семьядай семья бар ма? Жоқ! Өтирик болса тилим кесилени, жоқ! Темир аға, кеширесиз, Сизің семьядай хәртәреплеме раўаж тапқан семья пүткил елимизде болмаса керек. Айтеновлар бизің елдиң мақташышы!

АЙТЕНОВ. *(Ашыўланған болып)*. Әй, жарамсақ, усындай етип, адамды көзиңше мақтаўға бола ма?

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Мен көзиңизди көрмей сөйлеп турман.. Егер мен хәзир сизің ашыўланғаныңызды көрсем, жерге кирип кетер едим. Көрмей турыппан. Сол ушын Сиз жөнниде көкиретим не деп сайраса, соны айтып турыппан.

АЙТЕНОВ. Сен, бундай гөшти маған айтпа, уяламай. Басқаларға айт, район халқына айт.

ТЕЛЕФОННАН ДАҰЫС. Қәне, хәмме Сиздей кишипейил хәм дана болса!

АЙТЕНОВ. Және?... Сени өз арзаң менен жумыстан боса-тыуға туура келер?

ТЕЛЕФОННАН ДАҰЫС. Кешпрерсиз. Көкирек қурығы-рым: Айтенов, Айтенов, деп сайрай берсе не қылайын?

АЙТЕНОВ. (*Шыдамсызланып*). Менде қандай жумысын бар еди, қысқалау айт.

ТЕЛЕФОННАН ДАҰЫС. Сиз телевизордан «Архангельскийдің адамы» деген фильмди көрдіңіз бе?

АЙТЕНОВ. Яқ. Ол не жөнннде? Маған қатнасы бар ма?

ТЕЛЕФОННАН ДАҰЫС. Сизге ғала емес, пүткил Айте-новлардың семьясына қатнасы бар.

АЙТЕНОВ (*Таңланып*). Япырмай-ә?!

ТЕЛЕФОННАН ДАҰЫС. Онда семьялық подряд жөнннде гәп болады.

АЙТЕНОВ. Сонда оның Айтеновларға не байланысы бар?

ТЕЛЕФОННАН ДАҰЫС. Мен Айтеновлардың уллы семья-лық подряды жөнннде ойлап турыппан... Жаңа жылда сизің бәрше тилегіңіз. Сиз жөнннде бизің де бәрше тилегиміз неке асқай, деп тилеймен! Айтеновлардың данқы және де асып өзи-ңізге өз жумысыңыз, балаңызға пүткил районның билимлен-дируу жумысы, қызыңызға пүткил районның депсаулықты басқаруу ислери несип еткей! Хұрметли зайыбыңызға район-ның сиясий билим тарауларын басқаруу несип еткей, деп ти-леймен... Айтпақшы, сизің болажақ күйеу балаңызға инженер сыпатында районның агропромын басқаруу несип еткей, деп тилеймен!

АЙТЕНОВ (*Ашығланған түр менен*). Қойшы, бундай гәп-лерди! (*Кек етиңкиреп*). «Семьялық подряд...» Бундай ислер-дің не менен тамамланатуғынын билесең бе? Көмешнне күл тартқан неше адамлар ушып кетти...

ТЕЛЕФОННАН ДАҰЫС. Олар тек өз семьясының ғамын ойлаганы ушын... Сизикин басқаша. Хәзир семьялық подряд үлкен гәп болып атыр.

АЙТЕНОВ. Енди қайтып бул жөнннде айтпа!

ТЕЛЕФОННАН ДАҰЫС. Хұрметли Темир аға, кеширесиз! Мен Сизди түснменен. Расмида да, районымызда Сизің семья-ңыздай болып, хәртәренлеме рауажланған екинши семья бар ма? Жоқ! Сизің бахтыңыз менің хәм район халқының бахы-ты! Сизің семьяңыздың қууанышы менің хәм пүткил район семьяларының қууанышы!

АЙТЕНОВ. Сен менің қызымның турмысқа шығатуғынын қалай билдің?

ТЕЛЕФОННАН ДАҰЫС. (Күледи). Сизиң семьяңыз жөннде хабар нурдың тезлиги менен тарқалады ғой!

АЙТЕНОВ. Ҳммм!...

ТЕЛЕФОННАН ДАҰЫС. Сизиң сулыу ҳәм асқан ақыллы қызыңыз Фатиймаға бахыт тилеймен! (Салтанат пенен). Енди Сизге өзимиң бир жаңалығымды айтаман. Районлық мәденият бөлімиңиң 31-декабрьдеги буйрығы менен Фатийма Айтенова райондағы денсаулықты бекемлеу бойынша спорт комплексиңиң басшысы болып тайынланды. (Ҳәзир кирип келген Полат пенен Фатийма соңғы гэпти еситип қалады).

ПОЛАТ (Телефон трубкасына жақынлайды). Әй, жарамсақ, не деп атырсаң?

ТЕЛЕФОННАН ДАҰЫС:—Алло, алло! Темір аға, неге сөйлемейсиз? Телефонға бир хулиган қосылып кетти ғой?...

ПОЛАТ (Қлопканы басады, телефон сөйлемейди). Аға, бундай быжық жарамсақты жұмыстап неге айдап жибермейсең?

АЙТЕНОВ (Ойланып). Өзиңе жақсылық тилеген адамның зейинше тийиүге болмайды. Билесен бе, ол сениң қарындасыңның тағдйирин ойлап атыр. Дақұлы Айтеновлар семьясының тағдйирин ойлап атыр.

ПОЛАТ. Ол өтирикши! Билсең, еле районда денсаулықты бекемлеу бойынша спорт комплекси дүзилген жоқ. Ҳәзирше қағазда бар. Ол болса дүзилген, деп газеталарға интервью берип, жән-жаққа жар салып жүрипти. Мине, ол енди сол жоқ комплекстиң директоры этип Фатийманы бекиткен.

АЙТЕНОВ. Сениң гәплерің дұрыс, балам. Бирақ, басқа ұақытлары бүйтпе! Кисінің жақсы тилеклеріне түпирну, адамгершилик емес. Меннен жоқарыдағы емес, төмендеги текшеде турған адам инициатива көрсетип атыр. Оны пәсиене қаралаймыз? Бәрибир, биңиң Фатийма болмаса, басқа биреуді сол жұмысқа алыуы тийсе. Сол комплексти ашуға пул бөліп шығарылған. Мәмлекеттің берген пулын жұмсамаса ол айыплы. Мәселен, Фатийма сол жұмысқа ылайық емес пе? Институтты қызыл диплом менен пәткерди. Енди ол, мейли, қыйыннан жұмыс басласың!... Ярым жылдан бери участкалық врач болып, көшеден-көшеге жууырганы жетер енди!

ФАТИЙМА—(Әкесине келип, бетинен сүйеди). Сондай жұмыста пәлеу әрманым еди!

ПОЛАТ. Әй, ақылсыз ақмақ! (Қаныны тарс еттирип, шығып кетеди).

АЙТЕНОВ. (Наразы). Не болды?

ФАТИЙМА (Ийниң қисады). Ол басқа нәрсеге ашыуланып жүр... Мен оннан жас кшшмен, сонда да турмысқа шығайын

деп атырман. Ол еле үйленежақ емес. Қашанғы күтип жүремен?

АЙТЕНОВ (Қызының қасына жақынлап, шапшарынан сыйпалап, маңлайынан сүйеді). Қысынба, қызым. Әжағаң күтә ақыллы жигит. Бір күни өзіпен-өзі түсинеди. Бабалардың жолы деп, әжағаңды күтеберіуің, шөрт емес.

ФАТИЙМА. Рахмет, аға!

АЙТЕНОВ. Районда денсаулықты беккемлеу комплексін дүзіу жөнннде бірінші усынис еткен мен едим. Бул—уақыттың талабы! Енді сен Фатийма Айтепова, менің сол идеяларыма көп адам түсине бермейди. Мен ойлаған комплексти иске асырыу үшін аэробика, дене шынықтырыу, булшық етлерди беккемлеу бойынша ҳәрқыйлы гимнастиканың түрлерин пайдаланыу керек... Қысқасын айтқанда, бул жаңа басламаның перспективасы зор. (Телефон сыңғырлайды. Айтенов кнопканы басады).

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Хұрметли, Темир аға! Кешпрерсиз, және мен инкиримди толық айта алмадым. Әллеким бөлин жиберди.

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Сиз ойлаған комплекс еле толық иске түспеген менен бул клубқа жазылып атырғанлар көп. Олар және бир клуб дүзіу керек, деседи...

АЙТЕНОВ. Және қандай клуб?

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Төменнен инициатива көтеріу клубы. Былайынша айтқанда гүллән пикирлерге жол ашыу клубы. Билесиз, бул дәуир самалы...

АЙТЕНОВ. Қызық... Және не ойлап таңқансаң?

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Көз қараслары биригетуғын және бир топар пайда болды.

АЙТЕНОВ. Олар районда қоян өсирнуди шөлкемлестире ме?

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Жоқ! Темир аға, бул топардың мақсети, Сизің тағдийриңизге байланыслы. Өзим сол клубқа басшылық етким келеди.

АЙТЕНОВ. (Ашығланыңқыран). Не дейсең? Есин дүзіу ме?

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Кешпрерсиз. Мен дурыс түсиндире алмасам керек. Бул клубқа киріушілер районымыздың патриотлық иелери менен шугыллабақшы. Ең баслысы, Айтеповлар тарийхына, соның ишинде сизің әкеңиздің революциялық өтмишине тийкарланып, жумыс иелемекши...

АЙТЕНОВ—(Кејилли). Рахмет! Бирақ, бул ис маған сәл нақолайлау. Клубтың атын басқаша атауымыз мүмкин. Мәселе районның «революциялық даңқының клубы» десе болады.

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Ғақыйқый даналық! Дәл сизің айтқаныңыздай қыламыз! Уллы байрам менен және бир мәртебе қутлықлаймап!

АЙТЕНОВ. Сени де! *(Кнопканы жабады)*. Деген менен, бул адам садық. *(Пауза)*. Ол сениң баслығың!

ФАТИЙМА. Түсіндим, ага. Сениң даңқыңа дағ түсирмей-мен.

АЙТЕНОВ—Исенмен! Себеби, сен Айтеновасаң!

ФАТИЙМА. Мен мектепте аэробика кружоғиң шөлкөмлестіріп атырмап. Жеті-сегіз адам жазылды.

АЙТЕНОВ. Маған ең қуанышлысы—сен ақыллысаң, қызым. Бірақ аэробика менен онша қызықпа!

ФАТИЙМА. Неге...

АЙТЕНОВ. Жаңалықтар бар. Лотосқа усау деген түсиникті билесең бе?

ФАТИЙМА. Йоглардың сондай усылы бар, дейді.

АЙТЕНОВ. Сізлерде институтта өтпеді ме?

ФАТИЙМА. Өтпеді. Бірақ, йоглардың әлдеқандай шынығыулары пайдалы дейді...

АЙТЕНОВ. Олай болса, аэробикаға онша қызықпай-ақ қой. Йоглардың шынығыуларынан үйренесен. Бул бойынша саған илимий консультант табылды. Кеште өзің көресең. *(Саатына қарайды)*. Пай-пай! Минс, саат он. Еле халқасланғаным жоқ! *(Фатиймаға)* ЗАГСке саат нешеде барыуыңыз керек еді?

ФАТИЙМА *(Бірден асығып)*. Ой-ой! Саат он бірге барыуымыз керек еді. Еле мен кийиніп те үлгергенім жоқ. *(Жуғырып, өзінің бөлмесіне кіреді)*.

АЙТЕНОВ. Қызым! Жаңа келиншек ЗАГС ке кешікпеуі керек! Тез бол! *(Креслосына барып отырады. Ойланады)*. Қызы узатылатуғын үйдің ата-анасы басқа жаққа кетпеуі тиіс. Жасларды күтіуі керек. Дастурханды таярлауы керек... Эх! Өзім бір нәрсе жеп алсам болар еді. *(Бақырайды)*. Шайда! Ол еле киоскасында екен-ау... Асықса болады ғой!... Киоскасың алдына бір тарелка қойып кетебер, адамлар тиіншларын соған таслап, газеталарды еркін ала берсін, деп талай айттым. Бундай қылыу коммунизмнің басламасы екені, сирә түсінбейді. Сықмар, тиіншлер жетпей қалады, деп қауыпленеді... Гәп тиіншда ма? Адамларға иссний керек. *(Шайда кіреді)*.

АЙТЕНОВ. Келдің бе! Усындай күні киоскада отыра берсең бе?

ШАЙДА *(Гүрсинеді)*. Не болды саған? Біресе жұмысына кет дейсең, біресе кешиктің дейсең?

АЙТЕНОВ. Гид тийінштарды санауға жалықпайсаң ба? Мен сени тийінш санасы деп жұмысқа бергенім жоқ.

ШАЙДА. Полаттан уяламап. Университет штирген жигит. Жұмысынан қиятырып өзі санайды.

АЙТЕНОВ (*Ашыұланып*). Биziң Полат күтә сықмар болып өсип атыр.

ШАИДА. Ол «социализм—есап-санақ», дейди. Сөйтiп, газеталардан түскен пулларды санап, адамлардың санасы күннен-күнге қай дәрежеде рауажланып атырғанын анықлайды.

АЙТЕНОВ (*жақтырмай*). Қалай екен? Әлбетте, өсип атырған болыуы керек?

ШАИДА. Мақтаныуға ерте.

АЙТЕНОВ. Полат не дейди?

ШАИДА. «Ағам асығып жүр» дейди.

АЙТЕНОВ. Мени жыллар асықтырып атыр. Биziң Полат күтә ақыллы жигит. Бирақ тыйындарды санап беруі университетте питирген жигитке ылайық емес. Солай емес пе?

ШАИДА. Адамлардың төлемей кеткен пулын ҳәр сапары өзiм қалтамнан қосып жүриппен.

АЙТЕНОВ. Мейли, оның менен ҳеш нәрсең кемип қалмайды.

ШАИДА. Есиңде ме, биржола сен районда автобуслар кондукторсыз қатнасын, деген едиң. Нәтийжеси не болды? Ҳәр күни пул жетиспеди... Ишетуғынлар төлемеди... Бул нске иштеуғынлар жәмийетин араластырса болады. Егер олар иштеуғынларға тыйым салмаса неге кереғи бар?

АЙТЕНОВ. (*Ойланып*). Сеники де дұрыс. Еле адамлардың санасы пәс.

ШАИДА. Жақында мен сениң бир дәптеринди тауып алдым.

АЙТЕНОВ. Қандай дәптер?

ШАИДА. Сениң күнделигиң. Оқыдым ҳәм жыладым.

АЙТЕНОВ. Неге? Не ушын? Онда не бар екен?

ШАИДА. Мынадай пикир есимде қалды; (*Көзлерин жұмып еслейди*). «Бир мың тоғыз жүз қырқ биринши жыл. Май. Мен —Темир Айтенов, әкем ҳәм анам менен колхоздың жалпы жыйналысына қатнастым. Мениң әкемди он килограмм бийдай, бир килограмм қап, бир қадақ көк чай менен сыйлықлады. Оған ҳәммә қол шаппатлады. Усы күни бизиң үйде болған қууанышты тил жеткерип тәрийшлеу мүмкин емес...»

АЙТЕНОВ. Қыйын жыллар едн. Ҳәзир барлық нәрсе ағылтегил. Соған қарамастан, адамлар ар ҳәм намысын жоғалтып атыр. Маған келген адамлардың көбиси айлығыма пул қосыр, деп талап етеди. Болмаса, ислемеймен, дейди. Тийкарғы айлықларын мәлекеттиң оған мәжбүрий беретугын жәрдеми, деп түсинеди. (*Гүрсинеди*). Усындай жағдайда мен районды қалай алға сүйреймен! (*Күтилмегенде есиктен бир адам ки-*

реди. Сақалының өсиклигине қарағанда алыстан келген. Шаршап келгені де мәлім болып тұр. Айтенов оған таңлана қарайды).

ҚОНАҚ. Ассалаұма әлейкум, қәдірлім Темір! Мен сенің дайың боламан. Анаң менен әкелеріміз аталас. Даңқыңды есітіп, танысыу үшін әллекәшан келмекші едім. Сылтау таппадым. Енді қызы—Фатийманы узатып деп атыр, деп есіттім. «Қутлы болсын»ға келдім.

АЙТЕНОВ. Рахмет! (Хаялына). Шайда, қонақты асханаға апар. Шай бер. (Шайда қонақты ертіп, асханаға киребді де, қолына конверт ұслап шығады).

ШАЙДА. Мынау қонақтың тойға немеұрши, 180 сом!

АЙТЕНОВ. (Бірден ашығланады). Столға қой, қайтып қол тийгизбе! (Телефонға қол созып, әллекәйда звонить етеді). Тез! Туұры үйіме кел! (Хаялына). Қонақты шақыр. (Шайда асханаға кетеді). Әне солай! Бір кемісім усы еді... (Қонақ бір алманы ғаршылдатып жейі менен келеді).

ҚОНАҚ. Күтә қууанышлыман, жийеним! Бүгін бахытлы күн екен.

АЙТЕНОВ (Столдың үстіндегі конвертке қол шошайтады). Анау не?

ҚОНАҚ. Бүгінгі қууанышыңа сыйыр жетелеп келсем де көплік етпес еді...

АЙТЕНОВ. Дайыңман, дейсен-ә?

ҚОНАҚ (Қысыныңқырап). Дайыңман...

АЙТЕНОВ. Менің пара алады, деп сағап ким айтты?

ҚОНАҚ. Хау?... Мен... (Ашығланады). Бундай той үстінде Не деп тұрсыз? (Асыққанынан демісип қалған милиционер киреді).

АЙТЕНОВ (Милиционерге). Мына адамды әкет! Ол маған пара беріуге ийетленді. Әне, нулы столдың үстінде жатыр. Не деген сумлықлы адам! Дайыңман дейді. Менің анамның әкесі менен буның әкесі тууысқан емиш! Мен жас бала емеспен. Хәмме жақын-жууығымды билемен. (Күледі). Жоқ. Менің дөшкім қолға түсіре алмайды! (Шағқымға Полат пенен Фатийма шығады. Фатийма аппақ неке көйлегінде).

ПОЛАТ. Аға, не болды? Милиционер не қылып жүр?

АЙТЕНОВ. Хаулықпа, балам. «Менің милициям мені қорғайды» деп бийкарга айтпаған. (Күледі). Билесенбе, сенің кристалдай таза, құжланы пәк әкене мынау бір адам пара әкелген. Усы парасы менен менің даңқлы фамилияма қандай дақ салмақшы болғанын түсініп тұрышпан. Буның өзі емес, артында менің душпанарым бар.

ШАЙДА. Бәлкім, дайың болса, дайың шығар. Фатийманың

тойына келген ғой... Буны қаматсаң басқа ағайын-тууғанлар не дейди? Оның үстине, Жаңа жыл қарсаңында, қызымыздың тойы үстінде бүйтпеу керек еди...

ПОЛАТ. Жоқ, апа, ағам дурыс ислеген.

АЙТЕНОВ. Берекет тап, улым. Мениң атым Темир болғаны үшін сенің атыңды Полат, деп бийкарға қоймағанман. Полат темирден бекемйрек. Айтеновлар әуладының ендиги үмити сенсең Полат. Сен менен де күшлйрек хәм пәк болып жасауың керек.

ПОЛАТ. *(Әкесін қушақлайды)*. Сенің менен мақтана-ман, аға. *(Бірден түргелип)*. Билесең бе, аға, расын айтсам, сен хәққында көп өсеклер еситетугын едим. Барлығының бийкар екенине хәзир исендим!

АЙТЕНОВ. Күншиллер мен хәққында не демейди. Егер сондай адамлардың өсеги болмағанда, мен быйыл-ақ Мийнет Қахарманы болар едим... Хеш гәп! Жаңағы адам менен милиция шугылланып, оны бизің үйге ким жиберип турғанын анықлайды.

ФАТИЙМА. Бундай күншиллер қурып кеткей, иләйим! *(Ол саатына қарап асығыс түрде бөлмесине киреди)*. Хәй, мен кешигетугын болдым.

ПОЛАТ. Аға, мен де кеттим. Мектепте көрiшiп қайтайын.

АЙТЕНОВ. Брақ тезирек қайт! Фатийма күйеуи менен ЗАГС тен келгенде, хәммемиз үйде болуымыз керек.

ПОЛАТ. Яқшы! *(Кетеди)*. *(Есикте және бир адам пайда болады. Ол езиулери жыртылғанша кулимлеп, ишке кирип туры, қапыны тықылдатады)*.

АЙТЕНОВ *(Сәл албырақлаңқырайды)*. Енди неге келдиң?

АДАМ. Келдим. Және келдим. Кеширесиз, хұрметли жолдас Айтенов. Бир минутқа кирип шығайын дедим. Сыртқы есигиңиз ашық тур екен. Сол үшін звонить етип те турмадым... Өзигиң билесиз, мен сизге миннетдарман.. Сиз хәқлық пенен пәкликтин идеалысыз! Хәқ гәпти айтқаным үшін кеширесиз. Сиз жөннидеги ең жаңа ликирлерди торда сақлауға болмайды. Жақсы иийет хәмме уақытта сыртқа талпынады. Солай емес пе?

АЙТЕНОВ. *(Бираз кеуилленсе де, өзін сабырлы тугуыға тырысады)*. Дана гәнлеригиңиз үшін рахмет! Не мақсет пенен келдиңиз?

АДАМ. Хештене. Жаңа жылға байланыслы бир лотерея сатып алып қойған едим. *(Куледу)*. Исим еригип, сатып алған едим. Бир киосканың алдынан өтип баратырғанда хәркимниң алып атырғанын көрип, мен де биреуиң сатып алған едим...

Мине, сопы әкелдим. (Күлип турып, Айтеновке лотерея билетін береді). Тиражы шықты. Бирақ мен көрмедім. Набада утып кетсе, Сизге бермей қалдым мүмкін. Бейдешилік. (Күледі). Өзиніз көресіз. Елпұ тыйынлық лотереяны сыйлық еткенім ушын кеширесіз! Баяғы өзиніз берген сүүретинизди үлкейтип, алтын жалатылған рамқаға салдым. Кеңсеге пддирип қойышан. Келген адамның бәри бир көрмей өтпейди. Мен Айтеновлар руўынан болмаған менен, Сизге ҳақыйқый садық адамман. Сиздей ақыллы—даналар тез-тез туўыла бермейди. (Айтеновке бас ийип, қолларын қысып, үнсиз есикке қарай жүреді. Шайда оны сыртқа шейин узатып, тез қайтып келеди).

АЙТЕНОВ. Бизиң районнан ба? Түсиниксиз! Ҳеш есиме түсире алмайман! Деген менен, жүзи ысық. Әне, адамлар усындай болсын. Мен парахорман ба? Жарлыман ба? Елпұ тыйынлық лотерея пара емес, бир дана гүл, дегендей гөп.

ШАЙДА. Ол бурын бизиң үйде болған еди. Есиңизде ме, мениң туўылған күним белгилеңгенде. Қолы берекетли адам. Сонда да бир лотерея әкелген еди... Оған машина утқанбыз...

АЙТЕНОВ. (Айзын алақаны менен басады). Өзи қай жерде ислейтуғын еди. «Билим» жәмийетинде ме еди?... Ол не ушын маған миннетдар?! Есимде жоқ!

ШАЙДА. Сол сапары ол «Билим» жәмийетинен көп пулды орынсыз сарплаған еди. Сен оған жәрдем еттиң. Бүгин ол Аннаев дегенди район газетасына редактор етиўди өтинип келипти.

АЙТЕНОВ. Ол ошыл ағайини, емес пе? Бул аса кеткен ақмақлық! Егер даңқ шығарыўы керек болса, онысыз да ислеў мүмкин.

ШАЙДА. Мени мақтамасын, ҳеңқандай мақтамай-ақ қойсын, «өз адамымыз, бизлер жөнннде жамаи нәрсе басылмауы ушын қараўыллық етсе жеткиликли», дейди.

АЙТЕНОВ. (Наразы кейип пенен), Анкетасы дүзнў ме екен?

ШАЙДА. Үш күникте профсоюз жыһналысында қайта сайлаўдан өтпей қалған.

АЙТЕНОВ. Сайлапбаған?

ШАЙДА. Бундай гөплер анкетаға жазылмайды гөй. Өзи шайыр дейди.

АЙТЕНОВ—(Күлимен). Шайырлар керек... (Еркин нәпес алады). Ошыл мәселәдәтти тыңдамасаң, болмас! «Билим жәмийети районның педогогисы ушын жуўапкер мәкеме!

ШАЙДА. Сен бәрхә районды ойлайсаң ҳәм ҳеш қашан

өзинди ойламайсан. Жаңагы адам болмағанда лотереяға машина утармедің?

АЙТЕНОВ. Бундай адамға олхәббиз дегим келеди. Бас ийгим келеди. Қайсы лотерея утып, қайсысы утпайтуғынын қалай биледи екен?

ШАИДА. «Билдим» жәмийетинде ислегеннен кейин хәмме жағынан билімлі-дә!

АЙТЕНОВ. Сенниңне, ол усы сапары да билеп алды ма екен?

ШАИДА. Билмесе... сендей адамды ойыншық қылуға жүрген адамға усамайды.

АЙТЕНОВ. (Лотерея билетин бир үлсеп, хаялына береді). Сен тираж таблицасын сақлап қойған шығарсан? Жоқ болса, аманат кассаға барып көрсете ғой! Бәлким?... (Шайда лотереяны алып, есикке қарай жүреді). Абайла, гейде хәккедей шық-шықлайтуғын қасийетің де жоқ емес! (Телефон сыңғырлайды. Оның узақ сыңғырлауынан қалалар аралық телефон станциясынан екенлигине түсинип, түргеле сала телефонның кнопкасын басады).

ТЕЛЕФОННАН ДАҰЫС. Темир Айтенович, өзиниз бе?

АЙТЕНОВ. Ой, кеширесиз, Сиз скенсиз ғой! Сизниң звонок стиуиңиз маған үлкен мәртебе. Ауа, мен өзиммен. Дыққатыңыз ушып үлкен рахмет! Бундай күни сизниң хәуазыңызды еситиу маған не деген бахыт? Бүгин қызым турмысқа шығайы деп атыр...

ТЕЛЕФОННАН ДАҰЫС. Азаматсан! Әкелик ұазыйпанды орынлап атыр екенсен. Қутлықлайман! Той қашан болады?

АЙТЕНОВ. Сиз қай күнди айтсаңыз, соған белгилеймен.

ТЕЛЕФОННАН ДАҰЫС. Хәзир жаслар басқаша ойлайды. Өзлеринен сора. Той белгилеген күни звонит ст. Бараман. Болмаса, мениң атымнан адам барады!..

АЙТЕНОВ. Рахмет! Бизниң үйге Сиз келген күн—ең бахытлы күн. Есиңизде ме, өткен сапары келгениңизде мениң, азанда физкультура менен шуғыллапбайтуғынымды критикалаған едиңиз. Критикаңыздан өзим ғана жуўмақ шығармай, пүткил районға ең жайдырдым. Хәзир районымыздың мийнеткешлери толығы менен дерлик аэробика менен шуғылланады. Әлбетте, биз буның менен шекленип қалмаймыз. Сизниң көрсетпениз—дәуирдиң көрсетпеси. Дәуирден артта қалуға хәқымыз жоқ.

ШАИДА (Телефонның трубкасына жақынлап келеди). Билесизбе, Сиз жатып кеткен көпшикти, Сиз суртинген сұлғини хәр күни азанда бир сүйип қояман!

ТЕЛЕФОННАН ДАҰЫС. Шайдаханым, денсаулығыңыз қалай?

ШАИДА. Бурын өз денем өзіме ауыр көринетугын еди. Енди Темир Айтеновтың да салмағын сезбеймен.

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Ол қартайды ма? *(Күледі)*.

АЙТЕНОВ *(Аштылаанып, хаялын кейін ийтереді)*. Жоқ, Сыз айтқан гимнастиканың ислеген сайын жасарын баратырмап. Енди «Лотос гүлiнiң үлгiсi» деген гимнастика менен шуғыл-ланбақшымап. Ол адамның ой-ликирин рауажландырады, дейди. Бурын мен район масштабында ойлайтуғын болсам, ендiгiден былай республика масштабында ойлайтуғын дәрежеге жетiу iнiетiндемен.

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Нийстiне түсiндiм. *(Шајза)*. Енди өзiңе бек бол.

АЙТЕНОВ. Қай мәңде? Ямаса және арзалар бар ма?

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Бул сапары кейiнше аты-жөнiн жазыпты. «Турақ жайлар ушы бөлiнген пулга район орайына киретуғын дәруазаны қайта қурып атыр» депти.

АЙТЕНОВ. Хәр жайға меҳман келсе дәлiз—дәруаза арқалы киреди-дә! Сол бойынша бирiншi шикiр қәлiплеседи.

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Түсiнмен. Адамларға жай керек. Хәзiр адам факторы бас дыққатта турыпты... Және бир таңқаларлығы: қаланы гүллендiрiуге қаралған пул өз әйнегiнiң алдына гүл клумбасын қурыуға, жумсалды, денти. Гүз түсiуден ең жақсы гүллерди өз үйiне киргiзiп, үйiнiң қысқы бағ қурды, денти.

АЙТЕНОВ. Далада гүл өсебермейди ғой. Гүлди қопартыл, оршына шеге қум төкiрдiм. Үстiнде балалар ойпасын, дедiм.

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Буны да керi түсiнiп, балалар бақшасында қум жоқ, бәри үйiнiң алдында, депти. Арзада сен неге теңгергенi айтайың ба? Сени «Хумгелле!» деп атапты. *(Күледi)*. «Хумгелле!»...»

АЙТЕНОВ *(Гүрсiнеди)*. Хмм!...

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Гүрсiнбе! Бул арзаны тәпхә өзiнiң атына жибертемен. Авторларын алдыца шақырып сөйлес...

АЙТЕНОВ. Менде жаңа идея бар. Өзiңiңге мәлим, мәмлекетiмiз байыды. Сол ушы ендiгiден былай пул—буйым лотереясын шығарғанды тоқтатыу керек. Бир адам елiу тийынға машина утса, жигирма-отыз мың адам пәнт жейди. Бул әдиллiк емес! Утсақ хәммемiз тең утатуғын болсын!

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС *(Химм, үнсiз)* сен күтилмеген даналық айттың... Ойланп көрейiн, Арза бойынша маған жууапты тезлет! *(Телефон өшеди)*.

АЙТЕНОВ *(Кнопканы басып, кейлi бираз көтериқкилик пенен хаялына бурылады)*. Сениң кнопканың алдындағы сандырақлардың ақыбети неге экәлгенi билдиң бе? Еки кулағын

менен ғана емес, хәмме тулғаң менен тыңлап жүриўиң керек. Еле де жоқарыда садақ досларымның барлығы! Болмаса... Өсекшиллердиң тиллерине шүйел шықсын! Сен аманат кассаға барып қайт, қолыңдағы лотерея қандай екенин билгим келип тур. *(Шайда кетеди. Өз бөлмесинен Фатийма шығады. Аппақ қардай неке кийиминде).*

АЙТЕНОВ. (Қызына ырзалық пенен қарайды). Қызым, бул кийимди неге кийдиң? Бүгін ЗАГС ке тек арза берип қоймайсыз ба? *(Сырттан машинаның сигналы еситиледи. Айтеннов саатына қарайды).* Күйеу бала кешигип келди ғой?!

ФАТИЙМА. Оның машинасы ғөне. Өзидиң «Волгаң»ды берсең шеп болмас еди.

АЙТЕНОВ. Бул пикириң уяйды. Хаял өз ериниң арын қорғай билиўи тиис. Мәкемениң машинасын бундай ислерге берип қадарған етилди. Ұақыт... *(Қызының кийимлерине айрықша ышқы менен қарайды).* Кийимлериң оғыры жақсы хәм жарасады. Анаң сендей ұақытта бундай кийимди әрман етиўди де билмейтуғын еди. Жүз рет жууылған болса да жамаў түспеген кийимди той кийими дейтуғын еди.

ФАТИЙМА. Хәзир ата-аналардың бәри бирдей налынады.

АЙТЕНОВ. Қызым, күйеу балаға ескертип қой, мендей адамның үйниң қасында машинасынан сигнал берип көргенлик емес! Адам кишинейил болуўи керек. Соның менен бирге, машинасы ғөне болса да, соған... барына қәнәт етсин. Есиде ме, буниан бес жыл бурып лотереямыз машина утты. Анаң екеўимиз «буның бизлерге не кереги бар?» деп, анаңның инисине сауға қылдық. Ол жумысына узақтан қатнайтуғын еди... Ямаса бизлер сонда қәте қылғанбыз ба? Улыўма жасларға меншик машина минип жүриў шәрт пе? Бизлер жас ұақтымызда...

ФАТИЙМА. *(Еркелеңкиреп).* Хәзир ұақыт басқаша. Жаслар қалаларда қыдырғысы келеди. Танцыларға барғысы келеди. Сонда автобусларда қысылып жүриўи тиис пе? Оның үстине автобусты күнлуге қанша ұақыт кетеди? Транспорт мәселеси бизде онша жақын жолға қойылмаған.

АЙТЕНОВ. *(Күледи).* Әкеңди орынлы критикалап атырсаң. Мейли, критикалай бер! Соңғы гезлери критикаға көнип кеттим. Хәзир мақтаў мода емес! Мақтаса қорқаман. Ертең астын-үстин қылып критикалап, жумыстан қууып жиберип де мүмкин!

ФАТИЙМА. *(Хаўлығып).* Аға, қайлардағыны айтасаң?

АЙТЕНОВ. Мениң бөбегим! *(Еркелетип, шашынан сыйпалайды).* Сениң әкеңиң көп ғана өззи таманлары, кемшиликлери бар, бирақ күтә хәқ нийетли, қолы-жолы оғыры дүзип адам! Айтеннов деген фамилияға гирбиң түсирип мүмкин емес!

Хүжданымның пәк болғаны ушын да даңқлы Айтеновпен, қызым! (Сырттағы машинаның және сигналы еситиледи. Айтенов жақтырмай, алқларын ат басқандай тыпырышып, маңдайын жыйырады).

ФАТИЙМА—Ой, аға, көп кешиктім. Ал, кеттім. (Әкесін асығыс бір сүйіп кетеди).

АЙТЕНОВ. (Қызының изинен). Бахытлы бол, қызым! (Бір өзи қалғансоң қызыл гүл түбегинің қасына барып, нәше менен қарап турады). Қалайсызлар? Жыллы жерде өсиу не деген жақсы! Жарқырап өсе бериндер, менің перзентлерімнің бахытлары! Сизлерге хешким тиймейди, хешким зақым жеткере алмайды! «Өз үйім—өз қорғаным» деген дапалық бар. Сизлерге қорған мен хәм менің мышау төрт дийуалым! (Телефон сыңғырлайды). Және ким звонить етпн атыр ексн? (Кнопканы басады). Кулағым Сизде!

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. (Қырылдап еситиледи). Жолдас Айтенов, жаңалықты хабарлауға рухсат етициз!

АЙТЕНОВ. Севбе? Айтабер...

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. (Хәр сөйлескенде бір қыйлы қырылдап еситиледи). Сизің тапсырмаңыз бойынша хабар етемен; бүгин район орайына нәмәлим бір машина келди. Жеңил машина!

АЙТЕНОВ. Қим екен?

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Документлерин тексердим. Журналист. Машинасын өзи айдайды.

АЙТЕНОВ. Өзи айдайды?! (Ойланып). Бул онша жақсы емес. Яғниый узаққа ушалмайтуғын қус ексн-дә! Әлленәрселердин ийискеуіге келген шығар.

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Бәлким пайдасы да тиіер, жолдас Айтенов!

АЙТЕНОВ. Қалайынша?

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Өзинен басқа қапталында г жоқ. Өзимиздің адамлар менен тил табысуға болады.

АЙТЕНОВ. Гәлицинің жөни бар көринеди. Журналист менен сөйлеспегенше қайтып кететуғын болмасын!

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Соны ойлап, районға ки жерде машинасының номерин алғанман.

АЙТЕНОВ. Сылтауың не болды?

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. ГАН хызметкерн ушын сы табыу жыр емес! Дөнгелеклерің жылтыр екен, дедим.

АЙТЕНОВ. Дөнгелеклерн жылтыр! Бул күтә жақсы! (за).

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Хешким!

АЙТЕНОВ. (Жақтырмай). Солай ма?

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. *(Исенимсиз)*. Журналисттин жеңил машинасынан басқасын көрмедім.

АЙТЕНОВ. Жеңіл машинадан басқа машиналарда-ше?

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Районға ревизор келипти, десе-ди. Автобуста келген болса итимал. Районға звонит еттим, оларға еле келмеген.

АЙТЕНОВ. Түри-түсеи қандай екен? Қатпа арық емес пе?

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Айрықша белгиси жоқ көринеди.

АЙТЕНОВ. Тезирек билип, хабар ет.

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Мақұл! *(Кейіллі)*. Қус уша қапаты менен, қоса құйрығы менен!

АЙТЕНОВ. Сен маған түсіндің бе?

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Ауа!

АЙТЕНОВ *(Кнопканы басады)*. Районға хеш қандай қусты өткермеймен!.. *(Қуғанышлы пішінде Шайда киреди. Ол ери-нің соңғы сөзлерин еситип қалған)*.

ШАЙДА. Мениң тау бүркитим! *(Лотереясын көрсетип шыр-субелек айналып ойнайды)*. Машина!!!

АЙТЕНОВ. Оқо! Мине, саған Билим жәмийетиниң билими! Сүйиклим, сен мени тау бүркити деме, мен дала бүркитимен!

ШАЙДА. Қандай айырмасы бар?

АЙТЕНОВ. *(Кейіллі)*. Айырмасы үлкен! Тау бүркити ша-рықлап шаршаса, қәлеген шоққысына қонады. Дала бүркити шаршаса жерге қоналмайды ғой. Сол ушын ол бийикке хәм узақ-узақларға ушыуға таяр болып жасайды. Дала бүрки-тинен барлық қус қорқады. *(Бірден сақланып)*. Мениңше, сен қолындағы лотерея менен хәкке болмаған шығарсан?

ШАЙДА. Мени бүгин көрип атырғаның жоқ ғой! Сарықа-рын қатып болған гезим түүе, жаңа қыз болған гезимде де сырымды кисиге билдирмейтуғын едим. Тиражды көрип атыр-ғанымда қасымда турған адамлар еситиүн ушын «Сирә мен бир уғналым», дедім.

АЙТЕНОВ. *(Түсинбей)*. Не ушын?

ШАЙДА. Аманат қассаға баратырғанда-ақ усыннан лоте-рея және уса, адамлар гүман етип жүрмесин, деп аўзымды алдын ала пирсенмен. Буны өзнимиз алмаймыз, Фатийманың айыма сауға етемиз.

АЙТЕНОВ. Не деген ақыллысан! Бирақ та, Фатийманың мен қалай болар екен?

ШАЙДА. Қалай болатуғын еди?..

АЙТЕНОВ. Ол Айтенова ғой! Ақыры, бланк толтырғанда... Мениңше, еркти күйсү балаға беріу орынлы.

ШАЙДА. Күтилмегенде?..

АЙТЕНОВ. Не күтилмегенде?

ШАЙДА. Олар ЗАГСке бүгін арза береді. Ойланып алыуларына бір ай мәулет берсе... Соннан бیرهуі кертартпалық қылса не қыламыз? Хәзіргі жаслардың қандай екенін билесен бе?

АЙТЕНОВ. Жасларға айып тақпасаңшы!

ШАЙДА. Неге? Мәселен, сениң секретарың Зульфия сол жаслардың ұкілі емес пе? Күйеуі менен ЗАГС ке арза бергеннен кейін көп өтпей-ақ арзасынан танып кетті.

АЙТЕНОВ. Биз ондай іске жол қоймаймыз. Арза бергенсоң бір ай күтіуі шәрт емес! ЗАГС тен бүгін-ақ өтеберің, десек не қылады? Мынау Жаңа жылға таярланған нәрселер менен бүгін-ақ той қылып жибіреміз! Паң-паңлық қылмаймыз. Заманың талабы да усы! Аўа, тек семьямызда той қыламыз! Керек десек, ЗАГС ке хәзір-ақ звоңитъ етемен. *(Телефонға жақынлайды)*.

ШАЙДА. Бул не, ақылдан адастың ба? Асықсаң, адамлар не дейді?!

АЙТЕНОВ. Районға жаңа дәстүр орнатаман. буны өз қызымнан баслайжақпан, деймен. Бил, Шайда, бул кишипейилликтің белгиси. Жаңа жыл байрамы, қыз узатыу тойы! Өзлериміз бай емеспіз, сол үшін еки рет шығындар болмаймыз. Бахытлының еки тойы бир келеди, деп бийкар айтпаған!

ШАЙДА *(Қолларын жаяды)*. Ой! Еле күйеу баланы ата-анасынан да сорап үлгермедик ғой? Олар келісім бермей қалса?!

АЙТЕНОВ. Мен оларға жалынаман ба? Мен Айтеновпан! Айтенов пенен қуда болыу оларға уллы бахыт! Сол үшін өзлери келіп бас ийсин!

ШАЙДА *(Албырықлап)*. Ой, бүгін мени не деген жұмыс күтпн тұрыпты. *(Есикке қарай жүреді)*.

АЙТЕНОВ. Лотереяны жоғалтып алма! Жақсысы, маған беріп қой!

ШАЙДА. *(Лотерея билетін ерине береді)*. Мен тез Гүлімге барып қайтайын. Жәрдемши болмаса үлгеріу мүшкіл. *(Шаршағанлықтың белгисін билдириу мақсетінде белін ұсалап, қапыдан ийреңдеп шығып кетеді)*.

АЙТЕНОВ *(Жалғыз)*. Кисини құртатуғын нәрсе гүманланып жасіу. Жоғалсын гүманлар! Жаслардың «сезімлерін тексеріу» деген-әм оларға гүманлы қарау. Олар бир-бирин сүйсе болды—дәрріу некететіу керек! *(Гүлдерге жақынлайды)*. О-о, мениң қадирдаңдарым! Сизлер міне, жайнап тұрсызлар! Усындай тойға бағышлап көгерткенмен! *(Ақ гүлдер түбегине үңіледі)*. Мен бүгін сизлерге ең соңғы мәртебе суу қуяман! Ер-

тен ийен өзгереді. (Бирден бұрылып, телефон трубкасын көтереді). ЗАГС пе?

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС (Ұял дауысы). Сәлем бердик, жолдас Айтенов! Сизди құтлықлайман... Бахытлы күн менен!

АЙТЕНОВ. (Шыдамсызлық пенен). Сәлематсыз ба? Жұмысларыңыз?! Жаслардың жағдайы қалай?

ТЕЛЕФОННАН СОЛ ҰАЯЛ ДАУЫСЫ. Документлерин толтырып атыр.

АЙТЕНОВ. Күтә жақсы. Демек солай... Регистрацияны саат 18-ге белгілеймен! (Пауза). Сен, мени еситтің бе? Кешки саат 6. 00—бүгін! ТЕЛЕФОННАН СОЛ ҰАЯЛ ДАУЫСЫ. Бүгін?!

АЙТЕНОВ. Айнанайын, құлағыңа не болды?

ТЕЛЕФОННАН СОЛ ҰАЯЛ ДАУЫСЫ (Асығыслық пенен). Аға, аға... түсіндім! Бүгін 31-декабрь күні, саат ноль-ноль он сегізде!

АЙТЕНОВ. Әне, солай! (Кнопканы басады). Үүхх! Бүгін үйде қыз узағы! Егер қазіргі күннің талабына ой жиберилсе, әсіресе, той проблемасына зейін қойсақ, жағдай жақсы емес. Үлкен етип даңғаралы той беріу оғыры қәуіпті нәрсе. (Шоршып түседі). Не?! Неуе өзі?! (Тың-тыңлайды). Ой, менің ишим құрт-құмырсқаның уясына усап кетті ғой! (Ашыу менен есікке барады). Әй, бұл үй маған бүгін қалқас бере ме, жоқ па? (Пердс).

ЕКІНШИ КӨРИНИС.

Биринші көринистегі жағдай. Бірақ, столдың үстінде жемістер, аппақ салфеткалар пайда болған. Шеп жақта пәс ғана жылжымалы журнал столы. Оның үстінде киіміш, қағын қақлар салынған тарелкалар бар. Усы журнал столының екі жағына қойылған екі креслода Айтенов пенен журналист чай ишіп сөйлесіп отыр. Журналист базда кеседегі чайдан бір ұртлап және орнына қояды да, дизесинің үстіндегі блокнотына әлленәрселерди жазып алады.

Гүлім менен Шайда ара-тұра бір көрініп кетеді. Журислеринен, той салтанатына асығыс түрде таярлық көріп атырғаны сезіледі. Айтенов оларға ашыулырақ нәзер менен ара-тұра бір қарап қояды. Айтеновтың нәзерине нәзери түскен гезде Шайда да, Гүлім де кеширим сораған кейіпте тез кухняға кирип шығады да, столдың үстине бір нәрсе қойып кетеді.

АЙТЕНОВ (Паразылық пенен). Кеширесіз... Тынышы-

мызга сөйлестирмейди де булар... Бизің ғалма-ғаллы күни-мизде келипсиз-дә! Бүгін әри Жаңа жыл, әри жалғыз қызымызды узатыў салтанаты. Еки қоянды бир оқ пенен атыў, дегендей... (Күледі). Екеўдеп екеуимиз бир бөлмеге кирип алсақ болар еди, әттең бәринде той ушын ыдыс-табақларға ҳәрқыйлы тағамлар, мийўелер — жемислер толып тур. Тойды күтә әпиўайы қылын өткережақпан. Қоңсы-қоба, бирли-ярым дос-яран менен дегендей... Өйтпесем де болар еди. Фатийма солардың көз алдында өсип ержеткени ушын...

ЖУРНАЛИСТ. Сиз мени кеширерсиз, жолдас Айтенов! Газетаның талабы мәжбүрлейди... Редакторымыз Сизің кешегі активте сөйлегениңизди көрип тыңлаған екен. Күтә унатып қалыпты. Өзинизди өзиниз қатты критикалапсыз... Жаңа проблемалардың бетип ашылсыз, кемшиликлер ушын оғыры ашынып сөйлепсиз. Сөйтип ол кешегі активтен келе-сала мени алдына шақырып, хәммеден шаққанырақ жас журналистсең, жолдас Айтеновқа барып, Жаңа жыл санына материал таярлап әкел, деген еди. Таң азаннап-ақ жолға шықтым. Тап районға кирген жерде милиция хәлеклемегенде алдыңызға әлле қашан-ақ келетүғын едим...

АЙТЕНОВ. Әттегене! Оғыры жамап ақмақлық болыпты. Өзим шуғылланып, айыпкерди қатты жазалаймап!

ЖУРНАЛИСТ. Жоқ, жоқ, өйтпеңиз! Айып өзимде де бар. Дөңгелеклер, ҳақыйқаттап да, сыйқақланып қалған еди. (Күледі). Керисинше мен оларға миннетдарман. Номеримди қайтарып берип ғана қоймай, дөңгелеклерди жаңасына алмастырып берди... Тап өзиниң көз алдымда өзлериниң машинасының дөңгелеклері менен алмастырды. Мен ондай меҳрибан милицияны көрмегенмен!

АЙТЕНОВ. Халқымыздың дәстүри бойынша жақсыны меҳманға берип, жамапды мезбанға қалдырыў керек. Район халқының бул дәстүрге садықлығын тәңхә өзим қадағалаймап.

ЖУРНАЛИСТ. Бәрше қонаққа усындай меҳир қыласыз ба?

АЙТЕНОВ (Хешнәрсеге мени бермеген кейипте). Яғә! Бириншиден, Жаңа жыл қарсаңында келген қонақты дөңгелексіз қалдырыў районның даңқына жақсы емес. Екиншиден, хұрметли меҳманым, хәмме Сизге усап сыйқағы шыққан дөңгелекли машинада келе бермейди ғой... (Күледі).

ЖУРНАЛИСТ (Ырзалық пенен) Рахмет сизге! (Блокнотына әлле нәрселерди жазып алады)..

АЙТЕНОВ. Мениң бул меҳмандослығымды баспа сөзде жәриялаўдың керегі жоқ.

ЖУРНАЛИСТ. Түсіңімен, бұндай меңір сизің хұр жүнги исиңіз. Сөйтсе де өзім ушын жазып атырман... Ал, газета ушын Сіз жөнінде күтө қызықлы фактлер алып үлгердим. Урыс ғақтындағы күнделигиңиздің өзі де жеткиликли. Шайда жеңгейге рахмет, күнделигиңизди өзі көрсетти. Кешегі активте шығып сөйлеген сөзиңизди күнделигиңиз бенен байытып, өз атымаң комментария берсем, зор мақала болады. Машинада басып таярлаған соң өзиңізге келип, қол қойдырып кетемен.

АЙТЕНОВ. Түсімазлығың ушып рахмет. Редакторыңызға мени бас пйип, сәлем айтып жиберди, дерсен.

ЖУРНАЛИСТ. Мен бағана ГАИ да отырып мынадай гәл еситкен едим. Қызыңыздың тойына деген бәне менен Сізге пара әкелген биреуди милицияға тапсырыпсыз. Усы фактти бүгінги мақалама қоссам қандай қарайсыз?

АЙТЕНОВ. Өзиңіз қалай ойлайсыз? Мен принципаль адамман. Күнделигимди оқыған болсаңыз түсінесіз, сондай пәк әкеден басқаша перзент тууыла ма?

ЖУРНАЛИСТ. Тилекке қарсы, бизің заманласларымыздың көпшилиги Сізге усамайды.

АЙТЕНОВ. Жаңағы хәсиретли ғақыя жөнінде жазсаң болады. Керек болса, милиция ол адамның қалай үйге келгени, қалайынша пара беріуге ийетленгени жөнінде түсіндірди.

ЖУРНАЛИСТ. Өйтсе, бәлким, өткір фельетонға материал болар?... *(Шайда кирип олардың сөйлесіуін тыңлап гидиреди).* Сизің үйиңиздеги гүллер мени оғада таңландрып тұрыпты.

ШАЙДА. Темир ағанның айтыуы бойынша бұл дүньяда адам еки топарға бөлинеди: бир топары — бағман, екінши топары — жеміс жеушілер...

ЖУРНАЛИСТ *(Блокнотына жазып алады).* Мәнси оғада терең образлы пикир. Бұл пикир Сіз хәм Сизің фамилияңыз жөніндеги очеркти және өткірлестиреди.

АЙТЕНОВ *(Пошланып).* Айтпақшы, машинаңызда бензин жеткилякли ме? Запас бак болса, оны да толтырып кетің.

ЖУРНАЛИСТ. Үлкен рахмет! *(Түргелип Айтеновтың, соңынан Шайданың қолынан қысады).* Қалаға шейін үш саатлық жол бар. Үйге быйылғы жылдың ишинде жетип алыуым тийс. *(Үй иелериниң күлімлеген келбетлерин қыймай).* Қоңыл қалсам да болар еди, бірақ мүмкин емес, Темир аға! Айтпақшы, бизің газетаның оқыушыларына Жаңа жыл тилеклериңизди жазбаппан ғой!?

АЙТЕНОВ. Бириншиден, Жаңа жылда Сизиң газетанызды оқымайтуғын адам болмасын, скиншиден, Жаңа жылда қосылған бир жас ҳешкимди ғаррылыққа сүйремей, даңқын асырсын!

ЖУРНАЛИСТ. Күтә даналық пикир айттыңыз! Рахмет! Жаңы — таза, көкиреги-пәк, қыялы — кең адам екениңизди және бир мәртебе дәлиллединиз!

АЙТЕНОВ. Және, барлық паракорлар, өтирикшилер, арақхорлар, жалатай даңқпаразлар гөне жылда қалып кетсин, таза жылға өтлесин, деп тилеймен!

ЖУРНАЛИСТ. Бул сөзлериңиздиң усағын түсирмеуим керек. *(Ол блокнотына жазып алады).*

ШАЙДА. Бир кеңес берсем бола ма? Себеби, мен киоскашы болғаным ушын адамлардың газеталардан не излейтуғынын жақсы түсиімен. Жазатуғын очеркиңиздиң бас темасының астына «Темір Айтенов айтқан даналықлар» деп, еккинш тема қойсаңыз жақсы болар еди. Бул Сизиң материалда ушын жақсы реклама!

ЖУРНАЛИСТ. Рахмет, Шайда ана! Жаңа жылыңыз құтлы болсын, семьяңызға жаңа бахыт әкелсин! *(Үй ийелери менен және бир-бир қол қысысып кетеди).*

АЙТЕНОВ *(Ырзалық пенен).* Айт, оның кеули толып кетти ме я жоқ па?

ШАЙДА. Мениңше, машинасына жаңа дөңгелек хәм бензин алтанына қуанып кетти. Мен мәселен, журналистлерге онша несе бермеймен. Әсиресе, телевидениешилерге. Олар баада «Время» ушын деп түсирген менен. «Адам хәм ызам» деген көрестіуіге пайдаланады...

АЙТЕНОВ *(Мойнын қасыйды).* Әне қылас! Усындай-әм болады. Ертең оның редакторына звонить етемен. Қайткен менен, қалған журналист онша набап жиғит көрнбеди. Шынында сен, ақыллысан, Шайда, жақсы ауқат бердин, әсиресе, мениң күнделісімди өзіне оқытқаның оғада дурыс болды! Уқшы, онша жаманлыққа уйғара бермейик. Мениңше, ол биһин үйден басқа жерге қайрылған жоқ.

ШАЙДА. Болар! Енди Фатиймаларды күтип алыуға таярланып. Тойы да салтанатлы болыуы зәрүр!

АЙТЕНОВ. Таярлық сениң жумысың!

ШАЙДА *(Тоңқылдайды).* Әлбетте, мениң жумысым Бәрхәма мен!

АЙТЕНОВ. Мен тамақ ишериуди билмесем не қылайын? Саған тек кесент бернүим мүмкин. *(Шайданың ийнинен қушақлап, есикке қарай жүреді. Полит киреди).*

ПОЛАТ. Аға, өзиң билесен, мени мектептеги жұмыстар қанәәтлендирмейди.

АЙТЕНОВ. Жақында бір мектептің директоры өзиниң бир муғаллими ҳаққында қызық ўақыя айтып берди. Сол муғаллим директорға «Хәзир ҳәммеде «левый» бар, тек менде жоқ» депти.

ПОЛАТ. (Күледи). Дурыс. Бул мәселе бизиң мектептің педсоветинде қаралды.

АЙТЕНОВ. Не менен шитти?

ПОЛАТ. Сол муғаллим ҳәм сабаққа бес минут кеш кирип, бес минут бурын шығады екен. Хәр күни завуч «Хәў, бул не қылғаныңыз? десе, «Жорта қылып жүриппен, республикамызда ҳүким сүрген бүгинги күнниң талабынан артта қалыым келмейди» депти.

АЙТЕНОВ. Демек, оған хәр сабақтан утқан он минут «Левый» екен-дә! Буннан оған не пайда бар?

ПОЛАТ. Не пайда болатуғын еди? Бүгинги айырым оңбағанлықларға қарсылық билдирмекши болғаны-дә!

АЙТЕНОВ. Сондай-әм қарсылық боламекен? Ондай муғаллимлерди судлаў керек! Хәр сабақтан он минут урлаў — барып турған ақмақлық! Күнине бир сааттан урланганда оған не пайда, ол бәрибир оған пул болмайды.

ПОЛАТ. Пул болмайтуғынын өзи-әм биледи. Бирақ қарап отырады. Самалға шығып жүреди...

АЙТЕНОВ. «Муғаллим» деген сөз «устаз», «тәрбияшы» деген сөз. Ең пәк, ең таза адам муғаллим болуы тийис. Усындай бийқәсийетлиги менен балаларға қалай устазлық етип, қалай тәрбия бериўи мүмкин? Ол усы бийқәсийетлиги менен бурын моллалар өзине қандай жеккөриўшилик оятқан болса, тап сондай жеккөриўшилик оятады...

ПОЛАТ. Аға, сен тарийхты жаман билесен.

АЙТЕНОВ. Тарийхты сендей тек мектепте үйренип қойғаным жоқ. Бул районда сениң әкең араласпайтуғын, билмейтуғын не жоқ. Хәтте, сениң анаңның киоскасында қандай газеталар, журналлар, хәтте, қандай сигареталар сатылатуғынына шекем билемен.

ПОЛАТ. Буларды биллү қийин емес. Саған анамның өзи-ақ айтып береди. Ал, совхозларда жаңа жер ашыў ямаса бурынғы жерлерди қайта егиў проблемасы ше? Тоғайлар жоқ болып атыр. Адамлар наразы, әсиресе жасы үлкенлер...

АЙТЕНОВ. (Оны бөледи). Ғаррылық — бул сүйектин ғана тозғаны емес, ақылдың да тозғаны. Оларға усылай деў керек!

ПОЛАТ. Тоғай жоғалса, көк шөплер азайса, климат өзгередди, кислород жетиспейтуғын болады. Хәр гектардан алынату-

ғын зүрәтті арттырамыз, деп өлшеусіз жер ашып, егис көлемін көбейте беріудің пәтнйжесинде жер асты суулары көбейди, жерлер кебір ашып кетти...

АЙТЕНОВ. Егис жерлерди көбейтпесең, қалай план орынланады?

ПОЛАТ. Мен айтып болайын, аға. Район орайының мийнеткешлери сениң наңқылдақ сөзлерине тойынып жүргенин билесең бе? Планлар орынланды дейсең, ал халыққа сүт, май, гөш жетпешейди! Бул жағдай мугаллимлер арасында көп гәп болады.

АЙТЕНОВ (*Наразылық пенен*). Бәлким, сен де оларға қосылатуғын шығарсаң. Оларға: өтирик айтасыз, мәселең, бизиң үйде сүт те, гөш те, май да жеткиликли, демейсең бе? Олар-әм тапсын! Ҳәзир басшыларды жамаплайу ңеше болып баратыр. (*Қалтасына қолың сугып қағаз алады*). Мише, мен саған соңғы сводканы оқып берейин. Районымызда ҳәр күни жан басына ярим литрден сүт, 80 граммнан май бериледи. Совхозларда рабочийлардың орташа айлығы 180 сомнан келеди. Бул аз ба?

ПОЛАТ. Аға, ең соңғы магазинге қашан бас суқтың?

АЙТЕНОВ. Сениң ше, мен бюрократнан ба ҳамалнаразбан ба? Өзиңе тийисли емес иске араласа берме!

ПОЛАТ. Мугаллим өз жұмысынан басқа иске араласпасың, деген көрсетпени ҳеш жерден оқымадым!

АЙТЕНОВ. Дурыс. Бизиң жас гезимизде мугаллим араласпайтуғын не жоқ еди. Ҳәзир ең пассив адамлар мугаллимлер. Дурыс па? Буган ким айыңлы? Және, биз басшылар айыплымыз ба?

ПОЛАТ. Сонда мугаллимлер қалайыңша бул аўқалға түсип қалды? Усы мәселени анықлау керек...

АЙТЕНОВ. Әкеңни иси басынан асып атыр, балам. Мектептер менен шуғылланыўға ўақтым жоқ. Мектеп коллективн өз иси менен шуғыллансын! Ҳәзир ҳәммеге ерк берилген. Өз проблемаңызды өзлериңиз ңеше бериңдер! Сен әкеңнен үлги алып, истен сөзге өт, балам!

ПОЛАТ. Анам да ҳәр санары Фатийма екеўимизге, әкеңизден үлги алыңлар! — дейди. Әкеңиздиң өмир философиясынан үйрениңдер! — дейди.

АЙТЕНОВ. Билесең бе, анаңыз күтә ақыллы адам! Ол газета-журналларды сатыўшы ғана емес, оқыўшы да! Халықта «Ҳаялы ақмақ үй-дозақ» деген гәп бар. Күтә дурыс даналық! Бизиң үй пағыз бейиш! Солай емес пе? Әне, столдың үстине қарап жибер. Қандай бай дәстүрхан! (*Бир алманы алып, бир тислеп жейди*). Қандай мазалы. Үлкемиз қандай қуяшлы үлке, ал районымыз оннан да қуяшлы! Полат, семья — мәмлкеттин

киши ячейкасы деген анықламаны жақсы билесең ғой? Мен өз семьямды сүйемен! Айтенов деген фамилияны мақтаныш тутаман. Бүгін бір адам пүткіл район бойыпша Айтеновлар семьясының үлгі екеніне оғыры таңланды, хәтте өзимізди исеңдиріуге де урынды. Айтеновлар өз ұазыйпаларын атқарыу арқалы мәмлөкет алдында «семьялық подряд бойыпша ислеп атыр...» деди. Сәл асыра-силтеу бар шығар... Бірақ та, негизінде шынлық жатырған жоқ па?

ПОЛАТ (*Мысқылды*). Енди «Айтеновлар, биригиңдер!» дей берсе де болады...

АЙТЕНОВ. Өйтип бурмалама! Мен саған сәл асыра силтеу барлығын ескерттім. Қим, «Айтеновлар, биригиңдер!» деп жар салады?

ПОЛАТ. Сонда басқа фамилиялар да өзінше бирикпей ме?

АЙТЕНОВ. Бириң семьямыздың символы — гүл! Әне, анау гүлдер!

ПОЛАТ. (*Көңілсіз*). Гейде Фатийма! «Жылан гүлди паналайды», деген гәпти айтады.

АЙТЕНОВ. Жылан—медицинаның символы. Фатийма болса врач.

ПОЛАТ. Аға, саған бір сорау берсем, өкпелемейсең бе?

АЙТЕНОВ. (*Бийпарға*). Әх, Полатым! Полатым! Сени туғанда анаң үш күн толғатып еди. Сорауың менен мені көп болса бір-екі минут толғаттырарсаң, сорап бер.

ПОЛАТ. Мениң жас гезімде сен: «Пуллы адам қорқақ болады» дейберетуғын едің (*әкеси оған таңдана қарайды*). Ал, сонғы жыллары кеште жатар алдында қапының илинген-илинбегенін өз көзің менен көрмегенше жаның тыныш таппайды. Пулы, дүньясы көп адамнан уйқы қашады, деген де өзің сыяқты едің.

АЙТЕНОВ. Олай емес, дүньясы көп адам жалқау-жатақ келеди, дегенмен. Сен мениң хәр күни қуяш пенен тең далаға шығып, жұлдызлар шыққаннан соң ғана үйге келетуғынымды билемейсең бе? Болмаса районның адамлары бийқардан-бийқарға мени райондағы ең биринши мүйнеткеш деп атар ма еди? Ал, қапының илингені-илинбегені көргенім ушын неге айыплы болады екенмен?!

ПОЛАТ. Аға, маған өкпелемеуиңди сорапқан едим...

АЙТЕНОВ. (*Пауза*) Мениң жас гезімде бір молла бар еди. Ол өзи күтә пәк адам деп санап, бес ұақытлы намаздан соң бір намазды артық оқыйтуғын еди. Бул не деген адамға; балалығымда қаза қылған намазларымның орнын толықтырып атырман, дейтуғын еди. Адамлар оны пәкликтиң хәқыйқый мәнісіндегі үлгісі, деп есаплайтуғын еди. Биржола, қыстың

боранлы аязында жалғыз баслы қоңсымыз ауырып, әкем мени оның үйіне жиберді. Пешине от жағып отырып, абайлап қарасам басында отырған молла ауырыудың көпшигіннің астына қолын суғып, әлле-нәрселер ізлеп атыр. «Моллеке, не ізлеп атырсыз» деп едим, ол селк ете қалды.

ПОЛАТ. Не ізлеп атыр екен?

АЙТЕНОВ. Жекке баслы адамлар жамап күнге деп жыйнап жүрген пулларын дастығының астына жыйнайды. Биздер, әлбетте, не жыйнасақ балаларымыз үшін деп жыйнаймыз.

ПОЛАТ. Аға, кеширесен, мен сенің зейініне тийиуди нәзерде тұтқаным жоқ еди... (Кетеди).

АЙТЕНОВ. (Бираз абыржыңқырап, креслоға өтип отырады). Шайда! Ұа, Шайда! (Шайда киреди). Құлағыңа пахта тығып жүргенің жоқ па?!

ШАЙДА. Бүгін бір басыма қанша не қарап тұрғанын билмейсең бе?! (Паўза). Амаилық па? Шырайың қашып кетіпті ғой?...

АЙТЕНОВ. Полат пенен ямана сөйлестік. Ол қайда кетті?

ШАЙДА. Билмей қалдым...

АЙТЕНОВ. Мениң ше, ол өзгерген...

ШАЙДА. Өзгермей не қылсын? Өзінен кіші қарындасы шаңырақ болып атыр, ал ол...

АЙТЕНОВ (Жеңіл нәпес алады). Солай де! Олай болса хеш гәи. Бундай жағдайда, әлбетте, оған ауыр!

ШАЙДА (Еринің алдындағы чайникті ұслап көреді). Қайтадан көк чай демлен келейін. Мынау сууып кетіпті.

АЙТЕНОВ. (Шаршаған кейінге). Мейлің... (Шайда кетеди. Телефонның сыңғырлысы еситиледи).

АЙТЕНОВ (Телефонның кнопкасын басады). Ауа!...

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС (Өткен сапарғы қырылдаған дауыс). Жолдас Айтепов! Кеширесіз! Журналист саат ноль-ноль он сегізде районнан шығып кеткен еди. Шегарадағы ГАИ постының мағлыұматына қарағанда ол район шегарасынан шығып, туұры республика орайына бет алған...

АЙТЕНОВ. Район территориясында хеш жерге қайрылмап па?

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Яқ! Машинасының жаңа дөңгелеклеріне мәсіріп, зығыуы менен кетті. Оннан басқа районға бийсәубет кирген машина болмады.

АЙТЕНОВ. Яқшы! Районға келген инспектор қайда?

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Хеш жерден дерек бермей атыр. Мисли суўға түскен тас яңды!

АЙТЕНОВ. Не дедиң?! Не қылып атырсаң? Инспектор деген пішен гүдиге түскен ийне емес ғой!

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Хәмме жерди көрдик. Сорауымыз керек болған адамлардың бәршесинен сорап шықтық.

АЙТЕНОВ. Сорауыңыз керек емес адам бар ма?

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Өзипизден басқалардың бәринен де сорадық.

АЙТЕНОВ. Онда?! Балким, ҳешким келмеген шығар?...

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС (*Сәл қунарсыз*). Келген сыяқлы еди...

АЙТЕНОВ. Олай болса излеңлер! Табыңлар! (*Телефонды жаптып қолды. Чайник көтерген Шайда киреди*).

ШАЙДА (*Ерине бир кесе чай құйып береди*). Нервлерің қызып тур ғой? Ишип жибер, басыласаң. Сөйтіп, азғана дем ал.

АЙТЕНОВ. Бүгінгі күн тезирек өтип кетсе еди... Күтә шаршадым! (*Телефон сыңғырлайды. Айтенов кнопқаңы басады*).

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС (*Фатийманың дауысы. Ол жылап турғанға ұсайды*). Аға, бизлер, жәнжеллесип қалдық! Оның маған үйленгиси келмей атыр...

АЙТЕНОВ (*Жекиреди*). Неус? Не дедиң? Енди усы қалыппеди?.. Қайда ол ақмақ?!

ФАТИЙМАНЫҢ ДАУЫСЫ. (*жылайды*). Апа кәрада турыпты. Әке-шешеси менен. Әке-шешеси баласын ортаға алып жыласып турыпты!

ШАЙДА (*трубкаға*). Қызым, не болып қалды?

ФАТИЙМАНЫҢ ДАУЫСЫ. Ол мениң фамилияма өткиси келмейди. Ал, мен атақлы Айтенова бола-тура оның фамилиясына өтиүди қәлемеймен!

ШАЙДА. Ұай, қудайым-ай!

АЙТЕНОВ (*трубкаға ашығлы сөйлейди*). Қызым, өйттип жылама! Я ЗАГС тен өт, я тез үйге қайт! Ай-те-по-ва!! Ҳәзирше... хәрқайсысыңыз өз фамилияңызда қала турыңлар!

ФАТИЙМАНЫҢ ДАУЫСЫ (*Сәл тынышланып*). Яқшы, аға! Не болса да және бир рет талап етип көремен!

АЙТЕНОВ (*Телефонды қойып, еки алақаны менен басып қысады*). Районға масқара болму ұшып енди усы кемис еди...

ШАЙДА. Онда мен ЗАГС ке барып қайтайын?!

АЙТЕНОВ. Керек емес. Ол жерде көпшиликке күлкі болып қаласан.

ШАЙДА. Қәйткени менен, ол қызымыз ғой, арына шаппасақ бола ма? (*Жылайды*). Бийшара қызым...

АЙТЕНОВ. (*Түргеледи*). Олай болса... өзим барып қайтайын!

ШАЙДА. Жоқ, жоқ, сен бар ма! Бәрін бузып аласаң!

АЙТЕНОВ (*Өзин басып отырады*). Мейли, өзиң барып қай-

тағой. *(Шайда кетеди. Айтепов басын еки алақанына қасып отырады. Телефон сыңғырлайды. Кнопканы басады).*

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС *(Бийтаныс дауыс)*. Айтепов Сизбе? Бүгінгі кеше қандай көззал-ә?! Ислериңиз-эм бес-ә! Әне, солай деп! Мен Сизге бир ҳақыйқатлықты айтажақ едим. Сиз көп уақыттан бері айпаға қарап, өз жүзинизди көрмеген шығарсыз?

АЙТЕНОВ. Бул қандай дәлкек? Қимсиз озиниз?

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Ҳешқандай дәлкек емес! Айпаға бир қарап көриңиз... Жуқпалы кеселге тап болғансыз! Кеселшиңиз күтә ауыр! Санаулы демлериңиз қалды...

АЙТЕНОВ. Не дедин? *(Кнопканы жабады)*. Ҳарамзада! Ол бизиң үйге қалай түсип қалған!? *(Телефонның басқа кнопкасын басады)*. Дежурный ким?

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС *(Уйқысыраған дауыс еситиледи)*. Аллооо...

АЙТЕНОВ. Әй, сен не? Коммутаторда уйқлап қалғанбысаң? Маған қайдан звонить етти?

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС *(Еле уйқысы ашылмаған қалда)*. Ҳешким! Өзиниз маған звонить етти атырсыз...

АЙТЕНОВ *(Қәхәрленип)*. Әй, мен сеннен маған ҳәзир ким звонить етти деп сорап турман!

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Бил... бил... месем...

АЙТЕНОВ *(Жекиринеди)*. Сени ҳәзир босатаман! Мен сени байланысқа баслық қылғанда не деген едим? Маған хулиганлар звонить етип атырғанда сен тыныш уйқлайсаң-ә? Я саған бәри бирме? Көресең! *(Кнопканы басады. Және телефон сыңғырлайды. Айтепов әлленемирде қозғалып, ашық менен кнопканы басады)*.

АЙТЕНОВ. *(Еле ашықлы)*. Және не демекшисең? Жаңағы сөйлесикте ата-ана сөгисин умытылып қалып па?

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. *(Жоқарыдан екени салқын сөйлесигинен мәлимленип турады)*. Темир аға, бул мен... Мен жөнидеги хабар сениң қулағыңа да тийгенін уғып турыппан! Ауа... Солай! Денсаулығыма байланыссыз... Ҳә, денсаулығыма байланыссыз, Министрлер Советинен босатылдым.

АЙТЕНОВ *(Сыбырланып)*. Әй, қудайым-ай! *(Бирден түргелип, кийимлерин дүзестиреди. Паўза)*.

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС *(Узақ паузаны өзинше бақалап, өкпелен сөйлейди)*. Ҳәзирги кейиншиңге қарағанда сизиң азанғы айтқан гәплериниңге исеңбей турыппан. Есиниздеме, Шайдахан маған; Сиз жатқан көпшикти, Сиз сүртинген сүлгини ҳәр күн сүйемен, деген еди. Ал, өзиниз... Мен ҳәзир Сизиң

бирден өзгергениңизге, бұрыңғы панаңызды бирден умытыу кейпинде турғаныңызға ҳайранмаи...

АЙТЕНОВ (*Тутлығыады*). Нише... уёе... нне?..

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС (*Кејилсиз*). Мипе, Сизге «нне... ууёе!» Солай стип, Жаңа жылдың бизге саўғасы усындай болды! Ағайиним. Жаңа жыл жаман жуўмақланып атыр... бизлер ушыи!

АЙТЕНОВ (*Тутлығыады менен*). Бббиззлллер...

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Бәрибир, мен досларымды жаман ҳалатта қалдырмаймаи. Ҳәтте өзгерген досларды да! Мен саған кабинетимнен звонить стип атырмаи. (*Пауза. Айтеновке шырай енеди*). Столымды тазартып атырмаи (*Пауза, Айтенов және қалтырайды*). Айтенов! Халық қадағалау комитетинен сенің районыңа инспектор кеткен деп еситип едим. Азанда. Ҳсш хабар-атар жоқ ғой! Сен оны терең қудыққа ийтерип жибермедің бе? (*Күледи*). Мен саған соны ескертпекши едим. Бизлер еле бир-биримизге керек боламыз. Еле бир-биримизге жүзлесстугын уақыт болса, тәәжип емес. Солай емес пе? (*Оның телефонды жапқаны «дың-дың» еткен сестен мәлимлешип турады*).

АЙТЕНОВ (*Лал*). Сондай күшли адамды... Жыққан-ә? Азанда ғана аман еди! Рууұхы бәленг еди! Ал, енди?... Тифу! Мипе, бир адам әлемнен өтті. (*Орнына барып, үнсиз отырады*). Халық қадағалау комитетинен инспектор... (*Жылдам телефонға қол созып, кнопкасын басады*).

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. (*Бизге таныс қырылдаған дауыс*). Қулағым Сизде, жолдас Айтенов.

АЙТЕНОВ. Ийттиң баласы болмасаң, мениң қулағым сенде... Сол инспекторды еле табалмай атырсаң ба? Қашанға шекем күтемен!

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. (*Қорқынышта*). Билмедим... Мен нзлемеген үй қалмады. Азанда Сизиң үйге барып кеткен кәраматлыдан басқа ҳешким жоқ. Ол совхоз меҳманханасында түске шекем уйқлапты.

АЙТЕНОВ. Маған әкел, оны.

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Миллиционерге айдатып апарайын ба?

АЙТЕНОВ. Сениң есиң дүзиу ме өзи? Айрықша ҳүрмет пенен әкел. Райондағы ең ҳүрметли қонақ сыпатында әкел!

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС Гирттей тоқтай турың... (*Пауза*). Мениң адамларымның айтыуына қарағанда, оның өзи-ақ Сизиң үйге қарай кеткенбиш!

АЙТЕНОВ. (*Телефонды жабады. Албырайды*). Онда ол

район орайын жүрген ғой? Йогнап, қораматлыман, деп...
(*Халлығып Гүлим киреди*).

ГҮЛИМ. (*Көзлерінде жас*). Темір аға, кешірсіз! Тойыңызға хызмет ете алмайтуғын болдым. Күйсү баламды машина қағып кетішти.

АЙТЕНОВ (*Еситпей*). Яқшы, жүдә яқшы (*бірден*). Тиффу, не дейиң? Онда бизиң үйге әкиятырған гүллери де шашылып қалған шығар...

ГҮЛИМ. (*Жылайды*). Бұған адам емес, гүл керек. (*Гүлим қолын ашығлы сермеп, шығып кетеди. Усы гезде қапыны пышықтай ишып, есикте Қатпа пайда болады. Қолтығында сол өөне портфели бар*).

АЙТЕНОВ. (*Қуғаныш пенен қушағын аша оның алдынан шығады*). Қәдірлі қонағым, келдің бе? Узақ күттирдің ғой?!

ҚАТПА. Дем алдым. Рахмет! Аванс-әм алдым. Асханадан ауқатландым.

АЙТЕНОВ (*Таңланған түрде*). Асханадан?! Әне, бул мениң қәтеліңім! Мен, әлбетте, кеште бірге боламыз, дегенмен. Жана жылды бизиң үйде күтпн аламыз!

ҚАТА. Қисиниң өз жауы ким дегенде (*Асқазанын көрсетип*) мынау деген ғой. Шыдамадым. Асханаға кирдим. Сорпасынан шыбын шықса да...

АЙТЕНОВ. Сорпасынан шыбын! Ай-ай-ай! Мен оны ертең-ақ жумыстан қуып жиберемін!

ҚАТПА. Ғәш гәл! «Ашлық—әммен емес» деген. Мен ондай шыбыны ауқатларды талай жегенмен! Меҳманханада Сизин қызыңыз узатылатуғынын еситтім. Ауа, меҳманханада дуу-дуу гәп. Мен Сизиң тойыңызға хызмет етсеийн, деп ертерек келдим.

АЙТЕНОВ. Күтә жақсы қылыпсаң. (*Албырақлап*). Той оңжамы еле питпей атыр... Коньяк ишесіз бе?

ҚАТПА. (*Ғайранлықта*). Мейли.

АЙТЕНОВ. Ғәзир, ғәзир! (*Коньяк шийшесин ашып, қонаққа қуймақшы болады*).

ҚАТПА. Өзинизге?!

АЙТЕНОВ. Мен иштеймен. Ғәслан ишкен емеспен!

ҚАТПА. Мен-әм иштеймен. Ғәзир ғәшким ишпейди... Сонда да... мейли, қуяберсн. Рюмкаға емес, кесеге қуйың!

АЙТЕНОВ. Күтә қуғаншылыман. Рахмет! (*Кесеге қуяды*).

ҚАТПА. Компание ұшып-ә?

АЙТЕНОВ. Мейли, мейли, азғантай ише қояйы. Сизде халық қадағалау комитетинде қалай?...

ҚАТПА. Халық қадағалау комитетинде? Не ушын? Бир инспекторымыз бар, ол тап манежде... роль атқарғанда сондай

етип аяғыңнан қағады... Хеш гәп! Жумыстың аты — жумыс!
АЙТЕНОВ. Манежде?! Қандай манежде? Аўа, аўа, Москвада «Манеж» деген көргизбе зал бар! Өйерде де инспектор болама?

ҚАТПА *Исеним менен*). Енди не деп едиңиз? Хәр циркте болады.

АЙТЕНОВ *(Қолын шошайтады)*. Ай-ай-ай, қонағым-ай! Мени дәлқек қылғандың келеди-ау! Бул жерге неге циркти ара-ластырасыз?

ҚАТПА *(Түсинбей)*. Хәр бир циркте инспектор болатуғын айтып атырман.

АЙТЕНОВ. Түсиндим. Тексерушілер цирктегидей жумыс жүргизеди ғой-ә!

ҚАТПА. Онда хәр адамның өз ұазыйпасы болған менен, адамларға онша билмейтуғын болып көринген адам рольге кирискенде, болатуғын болып көрингенлерден зор атқарыуы керек. Бул мениң ұазыйпам еди... Хәзирги ұазыйпам басқа. Адамларға кәрамат болып туйылатуғын рольлерди атқараман. Кәрамат деген нәрсе жоқ, сонда да...

АЙТЕНОВ. Бир нәрсе түсинсем, гөр болайын *(гәпти туйрылағысы келеди)*. Хұрметли меҳманым, айтыңызшы, Сиз Халық қадағалау комитетинен... *(Жоқарыға бармағын шошайтады)*. Сояқтансыз ғой-ә?

ҚАТПА. *(Жоқарыға қарап басын шайқайды)*. Мен, кәрамағалланың көз бояўшылық пенен шугылланаман. Ең жақсы роль.

АЙТЕНОВ *(Ашыўлы)*. Паспортыңыз?!?

ҚАТПА *(Тезлик пенен)*. Меҳманханада қалды. Дипломымды көрсетсем бола ма?

АЙТЕНОВ. Қәне! *(Қатпа берген гәнетоз қағаздың ояқ-буяғын көреді)*. Халық қадағалау комитетинен емессиз! *(Документин қайтып береді)*.

ҚАТПА. *(Шийшени өз қолына алады)*. Қуяйын ба? Қан басымызды көтереди. Ем ушып...

АЙТЕНОВ. *(Шаршаған кейип пенен креслосына отырады)*. Тоқтатың! Керек емес!

ҚАТПА. Түсинбедим! Концертти де қойдырмайсыз ба?

АЙТЕНОВ *(Ашыўлы)*. Мен Сизге не дедим?! Мениң Сизди басқа адам деп исенип қалғанымды түсинбей тұрсыз ба? *(Қайғыланып)*. Халық қадағалау комитетиниң инспекторын таппай атырман, билесизбе? Азанда автобус пенен келген.

ҚАТПА. Автобус пенен? Аўа, түр-түси ысық адам. Өзиниң езиўлерин жыртылғанша күлетуғын әдети бар. Қолында хеш заты жоқ. Сақалы бар адам.

АЙТЕНОВ. Сиз оны таныйсыз ба?

ҚАТПА. (Мақтанғыш пенен). Ең жақын достым, үш саат бирге отырып келдик. Сизиң районға келетуғын автобуста, әлбетте! Бир-биримиз бенен сырластық. Мен атқарған номерди көрмекши еди... Милиция... «Не ушың?» дедим. Усылай, деди.

АЙТЕНОВ (Алақанын аўзына басып). Милиция?! (Телефонға бара сала кнопокасын басады).

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. (Бизге таныс қырылдаған дауыс) жолдас Айтенов, дежурный тыңлайды.

АЙТЕНОВ. Жаңадан тутылған ким бар?

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Хешким.

АЙТЕНОВ. Маған пара берген адам ше?

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Аўа, ол усы қорада. Өзи бир түрлі екен!

АЙТЕНОВ. Ол не дегенін?

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Жиллиге усайды. «Мен теновлардан боламан» дейди.

АЙТЕНОВ. Айтеновлардан? (Асығып). Документлері ма?

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Көрсетпейди. Сизиң менен растырыуды талап етип атыр. Биз оны бос кабинетке қойыппыз!

АЙТЕНОВ. Тез шығарып алыңлар! Сизлердики бул сыныў?! Ҳазир маған жеткериндер?!
АЙТЕНОВ. Сизлерге еки айтыўым керек пе?

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. (Таңданып). Үйиңизге ме?

АЙТЕНОВ. Сизлерге еки айтыўым керек пе?

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Қуллық жолдас Айтенов.

АЙТЕНОВ (Трубканы басады). Айтеновлардан?! Қалайша? Мен неге танымадым? Пара бериўши сыматында газетге да хабар еттим-аў?! Әне, ақмақлық. (Қол орамалы мен маңлайының терин, мойнын сыпырады). Сиз оны Халық галаў комитетинен, деп ойлайсыз ба?

ҚАТПА. Айты қыйып. Сый-сымбаты келискен адам. Бирақ Айтеновлардан емес. Усамайды.

АЙТЕНОВ. (Ойшыл). Бул өмирде ҳэмме нәрсе жүз береди... Көбиен күтилмегенде...

ҚАТПА (Қосылдысып). Аўа. Әсиресе, қайта өзгеріулер. Биреулер биресе — адамға, биресе — шошқаға усап кетеди. Гейде — Қарақұртқа, гейде — қоянға айналатуғынлар да болады. Ҳәрким өзгерип турады.

АЙТЕНОВ. Базда мен ешекке айпаламан.

ҚАТПА (Тисилип қарийды). Усамайсыз!

АЙТЕНОВ. (Шаршаған кейипте) Мени жубатып атырсыз.

Рахмет. (Полат киреди. Оған қатты, қажарлы түрде бақырады). Қайда тентиреп жүрсен? Усындай гезде қарындасыңның ары ушын ЗАГС те шығар, деп ойлап едим...

ПОЛАТ. Уақтым болмады... Болким, мектепти қоятуғын шығарман...

АЙТЕНОВ. (Қатал). ЗапРайОНО болсаң әлбетте, қоясаң. Бірақ, саған бұл жұмысты қешкім усынып атырған жоқ ғой-ә? Усынбайды да! Керексіз жерде мурнын көрсете берген адам кимге жағады? Ал, енди мені тынышыма қой... Ақмақ ойларды ұмытып, қарындасың менен күйсеу баланың алдынан шық!

ПОЛАТ. Аға, бизлер скеүймиз еле түсінисин болғанымыз жоқ.

АЙТЕНОВ. (Қажар менен). Түсінисин? Өз әкең менен-ә? Сенің муғаллим бола турып өз әкеңе, жасы үлкенлерге құрмет-етнүди қайдан шығардың. Мен, мәселен, бүйтип өз әкеме қарсыласып көрген емеспен! Онан да өзинің пиратарың менен, Фараон Хеопсларың менен шуғылланып, ребермейсең бе!! (Бирден). Тоқта! Тоқта! Қақыйқаттан-әм сенің мектепти қойып, илимге кетиуің керек шығар? Аспирантураға кир. Профессор Гамаюнов сенің студент гезинде Фараон Хеопс пирамидасы бойынша жазған пикирлеринди шығарған еди...

ПОЛАТ. Мен Хеопс пирамидасын үйрениу жөнинде емес, сенің қалай таланып атырғаны жөнинде жазғанман. Сол пирамиданы оны соққан әуладлардың ақлық-шаулықлары тәрепинен қалай таланып атыр. Буны илимпазлар анықлады. Олар қешкімге қармай, ишиндеги байлықларын, қымбатлы затларын ұрды, пирамиданың иши бос екенлигин дәлиллеп айтқанды болған. Бул — Фараон Хеопс пирамидасының тиклеушілері ақлықларымыз бүйтип талайды, деп ойламаған. Керісінше, барлық ақмақлардан қорғайды деп ойлаған...

АЙТЕНОВ. Солай... Маған сенің мақаланды анаң оқып берген еди. Сенің дурыс пикирлерің бар шығар?... Бірақ мен сол пирамиданы соққан ұсталарға наразыман. Себеби, пирамиданың соғыу сырларын әуладларына айтпау керек еди. Пирамида қаммеге түсінисіз түрінде келеси әуладқа хызмет етеберіу керек еди! Расын айтқанда, бул өмирде бизің хәр биримиз пирамида соғамыз, яғный өз фамилиямызды мәңгилікке қалдыруға тырысамыз. Бул ушын тастан естелик салыу шәрт емес!

ПОЛАТ. Демек, Темир Айтенов та пирамида салған ғой?...

АЙТЕНОВ. Әлбетте!

ПОЛАТ. Бул пирамиданы салыуға көмеклескен өз адам-

ларын болыуы тиіс. Оларды райоңдағы тийкаргы орынларға өзін қойғансаң! Солай емес пе?

АЙТЕНОВ. Буның неси жаңалық? Адамзат бинә болғалы ұсындай болып киятыр. Мәселен, Хеопстың пирамидасын оның адамлары салған. Бәрибир пирамида бизнің заманымызға Фараон Хеопстың аты менен келип жетти. Себеби, ол бәриниң төбесинде болған.

ПОЛАТ. Демек, райоңда сен дүзген пирамиданың аты сениң атың менен аталыуы тиіс екен-дә?!
АЙТЕНОВ. Әлбетте. Мен тикледим. Мен иследим.

ПОЛАТ. Хеопс Пирамидасының ең үстинги қатламы бузылған. Сондай-ақ, әййемги Египеттеги көп ғана фараонлардың пирамидалары соғылып питпей қалған. Ярым жолда тасланғанлар да бар. Булардың хәммеси әзизлик менен даққпаразлықтың символы болып қалды. Әне, ұсылардың өзи бүгинги пирамида тиклеушілер үшін сабақ емес пе?

АЙТЕНОВ. Балам, мениңше, сен тарийх менен шуғылланғанды қойыуың керек. Сауатсызлығың, тәжирийбесизлигиң себепли өтминтиң естеликлеринен надурис жуўмақ шығарып жүрсең. Егер бундай пикирлеринди оқыўшыларыңа да айтып жүрген болсаң, күтә зыянлы... Бесиниң класстың оқыўшылары сениң айтқаныңды хат-қәлем деп түсиниуи мүмкин.

ПОЛАТ. Жоқ, мен оларды ой жүргизниўге үйретни атырман. Пирамидаларды—уақтының уллы мәдениатының үлкен символы екенлигиңи ким бийкарлауы мүмкин? Хәқыйқаттан да, сол пирамидалар бул әлемниң ең үлкен естеликлерин.

АЙТЕНОВ. Мине, енди түсинистик!

ПОЛАТ. Қәйткен менен де, хәзирги илмпазлардың тастыйықлауы бойынша сондай пирамидалар салыу халықтың талантын, күшин босқа сарылау деген сөз, пирамидалар фараонлардың өзине уақытша даққ бергени болмаса, қаралайым халыққа гүлли зыян еди. Олар ашлықта жүрип сондай пирамидалар соққан.

АЙТЕНОВ. Пирамидаларды қуллар соққан...

ПОЛАТ. Қәтелесесең, аға. Қуллар тас жоныу, тас тасыу сыяқлы ауыр мийнетлер менен шуғылланған. Ал, пирамиданы соққанлар өз дәуириниң талантлылары, ең ақыллы усталар.

АЙТЕНОВ. *(Қатпаға бурылады. Ол коньяктан өзинше ишип, еринлери бүлкилдеп уйықлап атыр).* Әне, көрдиң бе? Сениң пәтиуәсыз ақмақ гәплеринди тыңлап, қонағимыз уйқлап қалды. Усының өзи сениң бийпәтиуәлығыңа жууаң...

ПОЛАТ. Бул ким?

АЙТЕНОВ. Хәдден тыс, билимли адам. Индиядағы Мадрес қаласында билим алған. Гога менен шуғылланады.

ПОЛАТ. Ага, енди сен-эм болмас нәрселерге исенетуғын болғанбысап?

АИТЕНОВ. (Ашыўлы). Неси болмас нәрсе? Сенци өзиц газеталарды оқымасац керек. Онда бәри жазылған.

ПОЛАТ. Мен де оқыдым. Бирақ, сен?...

АИТЕНОВ. Мен өз көзим менен көрдим. Сол газетадағы мақаланыц аты да есимде «Лотос гүлиниц үлгиси...» деп аталған.

ПОЛАТ. Бул мақала «Советская культура» газетасында басылған еди. Мақаланыц мақсети «лотос гүлиниц үлгиси» мақтау емес, әшкаралау! «Лотос гүлиниц үлгиси» деп жасларды адастыруға урынып атырғанларға соққы берну...

АИТЕНОВ. (Ҳайран қалып). Солай ма?

ПОЛАТ. «Лотос гүлиниц үлгисин» үйретуўши адамды үйге әкелдиц бе?

АИТЕНОВ. (Тынышсызланады) Деген менен, ол қонақ... Ата-бабаларымыздың дәстүри бойынша, «қонақ атаңнан уллы». Оны бүгини үйге мирәт қылғанымның себеби, бүгинги салтанатқа байланыслы. Қонақларға қызық көрсетсин, деп ойладым. Ертең өзи-ақ қайтады. Бүгинше, мениц ец әҳмиетли бир исти шешуим ушын керек болып тур.

ПОЛАТ. Егер сыр болмаса, ол қандай ис?

АИТЕНОВ. Балам, сен мени дурыс түсиниўиц тийис. Әкеп бүгин күтә қыйып жағдайға түсин қалды. Районды тексеруғе келген бир адамды танымай, оның зейинде тийип алдым. Оны азанда өзиц-эм көрген едим.

ПОЛАТ. Азанда саған пара әкелген адамды айтып отырсап ба? Шамалауымша ол қарапайым адам, районды тексеруғе келген емес.

АИТЕНОВ. Мен де оның сондай адам болуўын қәлеймен. Бирақ та, керисинше болса? Бурынлары ҳеш гәп еди. Тексеруўшилердиц миңген машинасынан, кийген кийимлеринен, жүрисуўиц билуғе болатуғын еди. Ҳәзир ҳәмме нәрсе өзгерди. Айнаға қарап турып, өзинди—өзиц танымайтуғын уақыт келди. Ҳәзирги қайта қурыу сиясаты жай мәселе емес, ол ҳәммеге тийисли. Ҳәр бир адамға тийисли. Мәселен, мен бурын бүгингидей ҳаулықпайтуғын едим... Ҳәзир жыйналысларда да өзимди—өзим сондай критикалайтуғын болдым, өз сөзлериме өзим емес, дийуал қызарып кететуғын шығар, деп ойлап қаламан.

ПОЛАТ. Қайта қурыу сөз бенен болмайды.

АИТЕНОВ. Мен не деп турман! Әлбетте, исти қайта баслау керек. Бирақ, бул қыйып нәрсе. Уақыт дегениниц өзи кубылып туратуғын нәрсе. Мәселен, азанда қуяш бар еди. Кеш-

қурын батты... Азанда бизиң үйде байрам кейпи бар еди, ал хәзир хәсиретли нәрселер жүз берип атыр. Изи өлим менен питтесе еди...

ПОЛАТ. Қандай өлим менен?

АЙТЕНОВ. Мәселен, мениң... «Мениң үйим—мениң қонақ жайым» дейди халық. Бирақ, балаң өзиңе қарсы шықса, ол кимниң қорғанын бузады?

ПОЛАТ. Аға, нелерди айтып турсаң? Мениңше, сениң көкирегинде нәмәлим ғұл-ғула бар. Еки қолың еки қыйлы өмирге асылып турған секилли... (Телефонға ийегин нұсқап көрсетеди). Билесең бе? Сен адамлардан бөлинил қалдың. Сени анау кнопқалар истен шығарды. Сол ушын да районның жағдайын билмейсең. Ким менен сөйлессен де, «Сен» деп сөйлесесен... Барлық адамлар саған бир адамдай болып туйылады. Көпшилигиниң жүзин көрмегенсең. Ал, олардың үйлерине барып, қалжағдайын сораған уақытларың сирә болды ма?

АЙТЕНОВ. Хақ гәплерди айтып атырсаң! Әкенди критикалай бер, ұлым! Басқа адамлардың айтқанынан сениң айтқаның жақсы. Хәзир бул жағдайға мениң де көзлерим жетип турыпты. Районды азаншап кешке дейин аралайтуғын да едим. Колхозлардың, совхозлардың, хәтте барлық мәкемелердин басшылары менен де күнине талай ушырасып, талай сөйлесетуғын едим. Алыстағы жайлауларға барып, шаруалар менен сөйлескенмен... Бирақ жан-сезимлерине кирмеген қусайман. Негизинде, сөйлесетуғын едик. Енди ақыбети басқаша сыяқлы көринеди.

ПОЛАТ. Бәлким, буган өзиң айыплы шығарсаң?

АЙТЕНОВ. Мүмкин, пирамиданың ең жоқарысындағы адамға төмендегилер дурыс көринбейди... Минен, хәзир хәмме қайта қурыудың тәрептары, ал менше!? Мен де солай... Сонда ким қарсы?

ПОЛАТ. Енди пирамидадан пәске түсиуиң керек. Адамларды ашықлап көрип, билиуиң тийис.

АЙТЕНОВ. Қалайынша? Жасырын жүрип пе? Өйтип, мен ертектен патша емеспен ғой!?

ПОЛАТ. Неге өйдейсең? Адамларға адам сыпатында барасаң!

АЙТЕНОВ. Буни келистириу қыйын. Уақтында хәмме қәтелескен. Мениң өм қәтем бар.

ПОЛАТ. Мен сениң активтеги сөзинди тыңладым. Өзинди өзиң қатты критикаладың.

АЙТЕНОВ. Дәуирдин талабына бойсындым.

ПОЛАТ. Бирақ, сен өзиң тиклеген пирамиданы емес, әллеқайсы бир нәмәлим шопаңды критикаладың. Онда да әуели даңқлы қахарман еткен өзиң емес пе еди?

ЛИТЕНОВ. Мен қәйдем билейин. Ол өз ұақтында қойлары-
тың басы бойынша санамай, аяқлары бойынша санайды екен.
Мен, ақыры қәрпаданы басма-бас санап жүре алмайман ғой.
Оған өз ұақтында исенгенмен...

ПОЛАТ. Сениң қарауындағы адамлар есап билмейтуғын
сауатсыз ба?

ЛИТЕНОВ. *(Нйни түсин)*. Бәрн жоқары мағлыұматлы...

ПОЛАТ. Сонда не? Олар қойдың төрт аяқлы болатуғынын
билмей ме? Сен сауатсызлығы ушып шопанды критикалағанда,
залда күлкі көгерилгенни абайламадың ба?

АЙТЕНОВ. Не демекшисең? Қойларды өзим санаұым
керек пе еди?

ПОЛАТ. Шәрт емес. Бірақ, қой санаұға хұжданы таза
адамларды жиберіуиң керек еди...

АЙТЕНОВ. Бир нәрсеге түсинбейсең. Мәселен, мен бухгал-
терди босатсам, орнына бухгалтер табылады. Ал, шопанды
босатсам, орнына ким шопан болыуы керек еди? Мәселен,
сениң мектебиң шопан таярлап атыр ма? Улыұма, шопан таяр-
лайтуғын мектеп бар ма? Мәселен, сениң мектебинде тарийх,
әдебият, көркем хәуескерлер дегенге сыяқлы кружоклар бар.
Шопанлар кружоги деген қай жерде бар? Пирамиданың ең
үстинде отырған мен бийшараға кадрлар қайжақтан келеди?
Сол ушып да олардың берген есапларына исенемен. Исениуе
тийиспен... Бизде кадрлар таярлау мәселеси жақсы жолға
қойылыуы тийис! Бәрн мектептен баслау керек! Мектепте де
өтирик есап-санақлар жүргизиледи. Өтирик мағлыұматлар
бериледи. Мәселен, быйыл сениң мектебиннен үш бала уни-
верситеттиң тарийх факультетине кирди. Неге? Бизде тарийх-
шылар аз ба? Мен басқа факультетлерге киргенлерди айт-
пай-ақ қояйын. Сениң мектебиң бойынша район орайында тек
бир қыз қалды. Ол да болса бир мәкемеге хат тасыушылық
жумысқа кирген... Түсин, балам! Сен айтып турған пирами-
даны хәммениз биригип тиклеуимиз керек. Районның қәтели-
гине хәмме ортақ! Хәмме теңнен жууап беріуимиз тийис. Олай
болса, хәммениз минген кемени мениң шайпалтыуым шәрт пе?
Хәммени ғарқ қылыу мениң уазыйнам ба?

ПОЛАТ. *(Аяныш пенен)* Мен сени түсинемен, аға. Шарша-
ғансаң. Өзиң басқарған кемениң рулин басқаға береқойсаң
қәйтеди?

АЙТЕНОВ. *(Ашыұлы)*. Сонда мени жағада қалдырып
кегиу керек пе? *(Бирден қәхәрленеди)*. Жоқ, мен Айтеновпа!
Айтеновтың улыман! Мени кемеден түсирил кетиуе хешким-
ниң хәқысы жоқ. Көп жыллардан бери руль мениң қолымда.
Районның халқы маған исенеди. Күшим бар. *(Билеклерин*

көрсетеді). Денсаулығым зор! Айтшы, сонда менің орныма ким болады? Усы районда меннен басқа кеме басқара алатуғын адам жоқ! (Телефон сыңғырлайды. Полат кнопканы басады).

ТЕЛЕФОННАН ДАҰЫС (Милиционердің таныс дауысы). Кеширесіз, Темир аға... районлық милиция бөлімінен...

АЙТЕНОВ (Асығыс). Созба!

ТЕЛЕФОННАН ДАҰЫС, Комиссия РайПО баслығы Аймановтың үйінен үш жүз мың сом пул тапты...

АЙТЕНОВ. Ой жауыз! Сонша пулды қалай жыйнаған? Районда қәммеден айлығы көп—мен. Еки балам, қаялым қосылып ізлегенде менің қалтамнан отыз сом табыу қыйын. Ой, пәлетий! Өзин судлатып, конфискаланған пулға районнан ұлғиыи детсад салдырып, оның маңдай алдына «Бул детсад Аймановтың халықтан урланған пулына салынды» деп жаздырсақ, оны жас әулад мәңгиге пәлетлеп жүретугын болады.

ТЕЛЕФОННАН ДАҰЫС. Даналық кепес!

АЙТЕНОВ. (Телефонды жабады). Ой, қарамзада! Мың пәлет саған!

ПОЛАТ. Сен жөниңде гәплердің бәрп өсек екинне енди түсіндим, аға!

ҚАТПА (Оянып манаусырайды). «Жаманның аяғы сегіз, бири тиймесе, бири тийеди»... «(Айтенев Полат оған бурылады. Ол және ернин помпылдатып уйқылайды.)

АЙТЕНОВ. Жала бөлесинне сақлайғай! (Полатқа қатты сыбырланады). Мені қорламақшы болып пара әкелген сол адам, қазир өзин «Айтеневларданман» деп атырған-мыш. Енди қайтсе менен ол адамның Айтеневлерге қатнасы жоқлығын дәлділеу керек! Бул сенің де уазыйпаңа киреди!

ПОЛАТ. Менің?! Жоқ, аға, мен басқа пикирдемен. «Асықпаған арбалы қоянға жетеди» деген гәп бар. Меніңше, сен кемени еркине жиберип, дөшқандай есек еспестен ағыстың жөни менен ығып кетпекшисең...

АЙТЕНОВ. Не қылайын? Кемени аударыуым керек пе? Өзим тиклеген пирамиданы өзим қулатыуым керек пе? Қулатыу—қурыу емес, кимнің хақлығын еле көремиз.

ПОЛАТ. Аға...

АЙТЕНОВ. Демек, ашық сөйлестик! Сен жаман тарийхшысан. Себеби, аталар менен балалар арасындағы конфликт, жөңжел пайдалы, деп ойлайсан. Бул бизнің душпанларымыз ушын пайдалы.

ПОЛАТ. Екеуімиздің аразызда конфликт бар ма? Егер, солай деп ойласаң солай! Бирақ, мен сенің әкеңе қарсы емеспен. Ол хақыйқый Айтенев болған...

АЙТЕНОВ (*Дауысын көтеріп*). Мен не? Мен жасалма Айтеновпап ба? Өтирикшимен бе?

ҚАТПА (*Биротала оянады*). Ол Айтенов емес, усамайды! Қөте айтқанын енди түсіндим. Мен автобустағы адамды айтып атырман. Оның бет әлпеті Сізлерге усамаған... Бәлким, солай-әм шығар?... Ол усы районда бир тойға киятырған адам еди. Жийеннің қызы турмысқа шығады екен. «Тойға әкиятырған немеруиним бар. Хаялымыз екеуимиздің бир айлығымызды әкиятырман» деген еди. **Хақ** кеуилли адам екен... (*Өзинше гүбирленеди*). Маған демде-ақ үйренисип қалды. Ондай болса жақсы дос шығар?

АЙТЕНОВ. (*Өкинши пенен қолын мұшлап серменеди*) Әне, тап сол адам! Мен оны милицияға тапсырдым-ау! Енди үстимнен пүткил районның халқы күлетуғын болды.

ҚАТПА (*Және де сергекленди*). Дәл өзи. Той деген үлкен қуаныш. Өлинің жыназасы емес. Өлиде хәмме жылайды. Қандай өкинншли! Медитация. Қайта өзгеріу. Бунда бас мәселе—ким болыу! Буны балалық гезде-ақ биліу керек. Тек ағаш устасы болмау керек. Теке болыу керек пе? Ешек болыу керек пе? Қой болыу керек пе? Жылан болыу пе? Бәлким гүл болыу керек пе?... Кім болады? Буны хешким билмейди. Бәрибир адам хәр түрге дөнсбереди.

ПОЛАТ. Мынау не деп отыр? (*Далидан кеуилли күлкилер еситиледи. Шайқымласыу менен бир топар адам киреди. Фатийма менен күйейі бир бөлек, олардың ата-аналары әлле нәрсеге наразы кейште. Шайданың көзлеринен жас ағып турыпты. Келин хәм жигиттиң дос—яранлары күлисип, дәлкеклесип турыпты. Адамлардың қолларында гүллери бар*).

ШАЙДА. (*Ерине*). Қудаға шүкир! Хәмме нәрсе жақсылық пенен питти. Ағасы, жасларды қутлықла! Хәй, неге ийниң түсни отыр? (*Күйейдің әке-шешесине бурылады*). Қудаңыз шаршаған. Дым ғана жұмыс басты адам!

АЙТЕНОВ. (*Күйейге емес, қызына қол созады*). Қутлықлайман!

ШАЙДА. (*Бұл нақолайлықтан қутқарыу мақсетинде*). Әй, ағасы, түргелсе... Жұмыс-жұмыс, деп балаларына да кеуил бөлмейсе... (*Қудаларға телефонды көрсетеди*). Әне, бул көрадан районы басқарады. Бир минут ғана дем алмайды-ау, бийшара! Сөйлей-сөйлей дауысы питин қалатуғын гезлери де болады...

АЙТЕНОВ. Мен күтө қууанышлыман. Екеуинизди де қутлықлайман! (*Шайқымлар, «Қәне, шампанскийлерди ашыңлар!».* Бокалларға қуйыңлар. «Темир аға жасларды қутлықлап, сөз айтсын!»)

АЙТЕНОВ. Менде сөз сөйлеу кейпи жоқ. Кеширесизлер, әлбетте!

ШАЙДА (*Шақалақлап күледі*). Неге өйдейсің? Үйде—той, үйде—бахыт, ал сен жұмыстан шаршағаныңды миллет етесен... Қәне, билетті бер! (*Айтенов қалғасынан лотерея билетін шығарып береді*). Хұрметли күйеу бала, мине, саған лотерея билеті! Буны тәуекел алған едик. Бахыт билеті болды. «Москвич» автомашинасын утты. «Волга» болмағаны, әлбетте, өкинншли. Бирақ, үлкен нәрсеге кишіден баслау керек. Құлқлайман! (*Күйеу баласын сүйеді*).

КҮЙЕУ (*Қуғаншыл пенен*). Рахмет, апа! Рахмет, ата! (*Айтеновқа бурылады*).

ШАЙДА. (*Күйеуге*). Мине, енди бизлер сенің де ата-ананыз. (*Азығы қонақты алдына салып айдаған милиционер келеді*).

ШАЙДА. (*Милиционерге қарап*). Мынау не қылып жүр?!

МИЛИЦИОНЕР. Жолдас Айтенов. Сизиң буйрығыңыз бойынша бул адамды айдап келдим. (*Кейин шегинип, қапыға арқасын берип турады. Айтенов хәм қонақ үнсиз бир-бирине көз аларта қарасады. Бисқалар олардың арасында әллекәндәй сыр барлығын өзлеринше түсинип, ақырайысып турады*).

ШАЙДА (*Хайран қалып*). Қәдирлим, неге сен бул адамды қайтадан шақырттың? Ямаса...

АЙТЕНОВ. (*Ашыу менен*). Қысқартсаң-ә!

ҚОНАҚ. Неге өйдейсің? Мейли, сөйлесин. Мениңше, сизин үйде қонақты қорлау пәсеге айналған.

АЙТЕНОВ. Мен сизден күтә өтннп кеширим сораيمان. Жүдә жаман қәтеге жол қойдым.

ҚОНАҚ. Неге олай дейсиз, жиһенім?

АЙТЕНОВ. (*Қуғаншыл түр көрсетеді*). Сиз растан да мениң дайымсыз ба?

ҚОНАҚ. Жақ... расын айтайын. (*Сыбырлаңқырап*). Жақын ағайыншмен. Айтеповлардың бирмен...

ШАЙДА. Қандай өкинншли... Республикада қанша Айтенов бар екен-ә? Бәлким, Москвада Ивановлар қанша болса, бизде Айтеповлар да сонша болуы керек. Бунын бас себеби бар. Хәммесиниң сүйенер хәсасы, ушар қанаты мынау адам. (*Ерин көрсетеді*).

ҚОНАҚ. Бул қызык екен?! Демек, ол хәмме тууысқанларының тирегі екен-дә!

АЙТЕНОВ. Хұрметлим!... (*Қонақтың атын есине түсире алмайды*). Сиз оның гәнине итибар бермен... Күтә ақылсыз хаял.

ШАЙДА. Неүе?! Не деднң?! (*Қамсығыды*). Күйеу баланың,

қуда-қудағайдың алдында, қонақтардың көзінше бұл не деген қорлау?!)

АЙТЕНОВ. (*Қақарлы тисленеді*). Еки еркек сөйлесип атырғанда... (*Қонаққа*). Сизің алдыңыздағы гүнамды жууамақ. Маған хәзир Сизің жаман көз қарасыңыздан бөтен ауыр жаза жоқ! Дайысын, тоесть, агайинин пара бериуши, өгей деп тануы не деген оңбағанлық! Мен бундай намысқа шыдай алмаймай!

ҚОНАҚ. Өзінизди басыңыз. Бул қәтеликти тағдйрдин бир дәлкеги деп қабыл еттиңиз! Мен саған ырзамаң. Мине, көрип турыппан, илахийда пәк, қолы-жолы гиришкисиз, таза адам екенсиз! Мен Сиз қаққинда көп гәлер еситкен едим. Жоқарыға өтирик мағлыұматлар береди. паракор, хәтте ретин тауып, асқабақ апарсаң-әм, бир бау беде апарып берсең-әм алады, деп еситтим. Ишимнен ашынатұғын едим... Мен Сизин әкеңизди жақсы билетұғын едим. Ол шын мәнисиндеги дурыс сөзли, қақ нийетли, атақлы коммунист еди... Ал, сондай адамның улы қалайынша усындай қалға түсиуи мүмкин, деп исенбей жүрген едим. Биреу маған хат жазылты. Сол ушын Сизди өз көзим менен көргим келди. Билесиз, жаман атақ жақсы атаққа қарағанда тез таралады. Сөйтип, Жаңа жыл алдында қыз узататуғыныңды еситип, жолға шыққан едим...

АЙТЕНОВ. Сизге ким шағынын, қандай хат жазыуы мүмкин? (*Хәрекетинен албырақлау көринеди*).

ҚОНАҚ. Мен Сизден несин жасыраман. (*Қалтасынан хат шығарып, адамларға қарайды*). Хұрметли дослар, уақтыңызды алып, Сизлерге жақпайтуғын хат оқысам, кеширесизлер! (*Оқыйды*)... «Бурынғы ийшанлар, моллалар өзлериниң қарам нийетлерин, урлық-ғарлығын халықтан жасыруу ушып Науаиы, Рудакий, Низамий, Бердақ... басларына ораған ақ сәллени орап жүретуғын еди... Темир Айтенов, әлбетте, басына ақ сәлле орамайды, бирақ ол өзиниң барлық патас қылықларын партия билетине орап, пәк нийетли коммунист атанып жүрипти.» Мине, дослар, хаттың дауамы усыған уқсас сөзлер, фактлер... Автор өзиниң аты-жөнин жасырмаған. Агайини менен ашық сөйлесер, деп маған жазған болса керек. Хаттың ийесин тауып, енди кеңирек сөйлесемен, әлбетте!

АЙТЕНОВ. Қарамылар! Күншиллер! Бизің жәмийетимизде бундай бузақылардың барлығы өкинишли! Кеширерсиз, ол меннен сиздей жақынды да айырмақшы болған! Сизики орынлы... бирақ, мен усындай бузақылар себепли хәркимнен гүманланатуғын болып қалғанман. Маған өкпелемеңиз!

ҚОНАҚ. Енди оларды еске салуыдың кереси жоқ. Жаңа жылдың дәлкеги деп есаплай қояйық!

АЙТЕНОВ. Жоқ, жоқ! Олай демең! Мениң адамгершілігім қайда? Көргішлігім, адамларды танып білетуғын сезгірлігім қайда? (Өкінішпенен). Бул дәлбек емес! Мениң айыбым... Ауа, ауа, мен сизің алдыңызда гүналыман!...

ҚАТПА (Қайтадан жанланады). Бул не гәп? Не өзі? (Тентіректеп түргеледі). Бундайда бир нәрсе ишиу керек ғой! (Жән-жағына қарап, неке кийиміндегі келиншекті көріп). Мен абайламаннан ғой? Мени кешіриңіз! Усындай даңқлы күні! Неке тойы! (Қолларын жайып, күтә өкинеді хәм қатты сөйлейді). Мен бийшара билмеппен. Енди барлық дүкан жабық, ең жаманы хеш жерде гүл сатылмайды... Сүйіскен нәзик жүреклерди гүлсиз қалай қутлықлайман? Бундай үйге гүлсиз келиўим... (Фатийманың қолын сүйеді). Оохооо!! (Жығыла жазлайды, хәмме күледі, бирейи оны сүйейді. Ол жулқынады.) Мени усламаң! Тиймең, маған! Мен бул жерге мирәт пенен келгенмен! Айтеновтың тәнхә өзи мирәт етти! Маған гүл керек гүл! (Гүл түбеклерин көзи шалып, солай қарай умтылады).

АЙТЕНОВ. (Хайлығын). Усланлар оны!

ҚАТПА (Гүл түбеклерине жақынлап).

Әй, жас жуптылар! Сизлерге мениң сауғам, мине! Алыптар, толық бахасын қалтаман төлеймен! (Түбектен ақ гүлдерди жулып алады).

ҚОНАҚ. (Күлип). Абайла! Гүл тикенексиз болмайды!

ҚАТПА. Тикенек?! Мен темир шегелердин үстінде де уйықлап үйренгенмен!... (Фатиймаға гүлдерди усынады). Бул саған. (Артына бурылып, сол түбекте және бир гүл қалып қойғанын көреді). Хау, шала қылыпнан ғой! (Гүл түбегине айналып, ишине қол суғады, күтилмегенде ишли цирктегі «Көз бояўшы» киби хәрқыйлы хинжи—маржанларды, алтын теңгелер менен қоса гәўхар билезик, жузиклерди шығара баслайды. Айтенов пенен Шайда лал болып қалған. Әжелінде күлисип турғанлар түбектен алынған затларды хәқыйқый алтын, хәқыйқый хинжи-маржанлар екенине исенип, аң-таң. Унсизлик бираз дағам етеді).

АЙТЕНОВ. (Уйқыдан енди оянған киби бақырады). Тиймелер! Бәри меникі! Өзим жыйнағанман! (Қатпа оны тыңламай, түбектен алған затларын Фатийманың алдына шашады хәм бир қысымын өзиниң қалтасына салады. Айтенов алға умтылып, Қатпаның қалтасын жыртып жибереді). Әх, қарамы! Уры! Меникиң де... урламақшымысан?! (Шайда жылап тұрып).

ҚОНАҚ. (Аң-таң болған қусан). Бул не?!

АЙТЕНОВ. (Өзине келип, күлиңес тырысады). Бул не

болатуғын еди?! Ҳештене! Цирктиң көз бояушы артисти роль атқарып атыр!

ШАЙДА (*Шыдамай, айналасындағыларды жулқылайды*). Жооққ! Булар меники! Мен жыйнағанман! Өмир бойымызға ишпей-жемей жыйнағанбыз! Талай сапар зеамларымыз, лотеряларымыз утқан! Бәрни перзентлеримиз ушын жыйнағанбыз!

ҚОНАҚ. Бул не? Көзбояушы фокусниктиң иси ме ямаса ҳақыйқатлық па?

АЙТЕНОВ. Көзбояушы фокусниктиң иси! (*Қатпаның шалғайынан тартып, өзине қаратады*). Айтшы, буның бәри сениң ролиц ғой-ә? Сениң хрусталь фужер жегеншиди өз көзим менен көрдим. (*Қатпаға буйырады*). Қәне, сиди мынау затларды жеп көрсет!

ҚАТПА. (*Көнбейди*). Сәл шыдаңыз. Асықтырмаңыз. Бул ушын маған йош керек.

АЙТЕНОВ. (*Қәхәрли тисленеди*). Болмаса сени милицияға айдатып жиберемен! (*Есикте турған милиционер аяғының ушына көтериле мойнын созып, ортада шашылып атырған ҳасыл затларға қарайды*).

ҚАТПА. (*Енди өзине келеди*). Бул басламасы! (*Столға жақынлап, үстиндеги фужерлардан бирейин ұслайды*). Ҳәзир ғашырлатын жеймен! Нерви аззилер бетни бурып я сыртқа шығын турсын!

ҚОНАҚ. (*Қатпаға*). Сен оның бирейин қойып тур. Егер гүл түбектен мынадай ҳасыл зат шығара алатуғын көраматын болса, енди анау түбектен де шығарып көрсет!

ҚАТПА. Бир фокусты екинши рет көрсетиўге болмайды.

ҚОНАҚ. Сонда да бир көрсө?...

ҚАТПА. Сөзлериңизди сындырмайын, лекни... (*Екинши гүл түбегине қарай жүреді. Айтенов қатты қәхәр менен Қатпаның алдын кеселейди*).

ҚОНАҚ. (*Айтеновты ұслайды*). Темир аға, неге өйтесөң?! Биләғни фокусник болса, және көрсетсең, болмаса алдама-сын!

АЙТЕНОВ. (*Ҳалдан кетип, креслосына жығылады*). Ғарғыс урғырлар! (*Қатпа өзине оның исениңкиремей екинши гүл түбегине барып, гүллерди көтерип алады. Орнына қол суғып, және көп хинжи-маржанларды, алтын теңгелерди... қамтылап алып, жерге таслайды. Полат пенен Фатийманың көзлери уясынан шыға жазлап: «Бул не? Көзлериме инаныўым керек пе?... Фокус пе?» десип турады. Ҳәмме аң-таң*).

ҚОНАҚ. (*Еңкейип бир теңгени алып, көзине тутады*).

Ооҳхоо!! Ески заманның қуйма алтыны ғой... Бул оғыры қымбат туратуғын шығар? Мына хипжи-маржанлар...

ШАЙДА (*Хуфшысыз*). Тиймең, урылар! Бул улымыз Полаттың тойына арнап қойылған затлар!

ҚАТПА (*Өзи де аң-таң болғанға усап*). Халайық, қораматлы фокусник екеніме енди исендиңдер ме?!

ҚОНАҚ. (*Фокусникке аларып*). Яқшы... Ол жағын қоятур! Тәп онда емес! (*Жыйналғанларға*). Жолдаслар, тарқаспауыңызды өтинемен! Гүә болыңлар! (*Милиціонерге*). Сиз, анау затларды жыйнап, дизимин жазып, акт дүзип! Ал, бизлер...

АЙТЕНОВ. (*Жылайды*). Булардың бәри саўға! Маған әкелінген! Мен лотереялардан утқанман! (*Бирден шайқым салады*). Жоқ! Жоқ! Сизлер, буларды... хештәнен мойныма қоялмайсызлар! (*Залға*). Мейли Сизлер-әм гүә болыңлар, бәри-бир мойныма қоя алмайсызлар! (*Шақалақлап күледі*). Қайсысын ким бердим, дей алады?! (*Әстелеп свет өшеді. Айтенөв. дизерлеген халда жердеги шашылып атырған затларын тере баслайды. Оның аларған көзлери, қалтыраған қоллары көринеңди. Соңынан оның өзи прожектордың нуры астында сандырақлайды*). Бул қалай болды? Қалай? Қалай-ә? Мен өмир-ымше өзиме-өзим асықпа, жарысқа түсип жууырсаң, екінши болып жууыр, жыл артынан келетуғын жылдай бол, сені хәмме күтип, сеннен дәмеленип жасасын, дейтуғын едим... Дәл Финишке келгенде ғана алға өтип ал, дейтуғын едим... Енди не болды?! Биринши түүе, енди улыўма қатардан дән шығып қаламан ба? Бүйтетуғын болсам, маған жасаўдың не керегі бар еди?... (*Өзин зорлап тикейтүге, тырысады*). Жоқ, жоқ! Маған хешким, хештәне қыламмайды. Кимге не қылатуғынын еле көремиз! (*Залға бар дайысы менен*). Мен Айтенөвпан! Умытпаңлар, Мен Айтенөвпан! Еле хәмме нәрсе қолымда! (*Хасыл хипжи-маржанларды, алтын теңгелерди қысымлап көрсетеди*). Мен Айтенөвпан! Нәни тоқтатаман, десем күдиретим жетеди. Енди мен хәмме нәрсени тоқтатаман! Той тоқтатылады!... Жаңа жыл тоқтатылады!... (*Дайысы қалтырап*). Еситтиңизбе, хәммеси тоқтатылады!... Фараон Хеопс пирамидасының иши қууыс! Улым! Қызым! Сизлер де меники емессиз!... (*Бар күши менен*). Жақ, жақ! жақ! Уақыт! Уақыт! Сен де тоқта! Тоқта, Уақыт! (*Селк етип жығылады. Телефон сыңғырлайды. Узақ сыңғырлайды. Әстелеп урган жүректиң дүрсилдиси кем-кем тоқтайды. Телефон тынымсыз сыңғырлап атыр. Әллеким кнопкасын басады*).

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Темир аға, өзиңиз бе?

ҚАРАҢҒЫДАН ДАУЫС. Ол жағыр... «Тез жәрдем» күтип атырмыз!

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. Алдаман! Оның ауырыуы мүмкін емес!

ҚАРАҢҒЫДАН ДАУЫС. Хәтте, жүрегинің соққаны да билинбей қалды!

ТЕЛЕФОННАН ДАУЫС. (Күледі). Бул жаңа жыл алдындағы дәлкек болмаспн? Шынында да жүрегі тоқтап өлип қалса..

ҚАРАҢҒЫДАН ДАУЫС. Өлсе... руұхы жазаланады..
(Перде)

31-август, 1986-жылы. Якутск.

ПУБЛИЦИСТИКА ХӘМ ИНТЕРВЬЮЛЕР

ӘДЕП-ИКРАМЛЫЛЫҚ ӨЛШЕМИНДЕ

(Критик Зоя Финицкая менен гүрриңлесүүден).

З. Ф. Бәлким, бирәз субъектив болса да гүрриңди өзим бақлап жүрген мына бир нәрседен баслайжақпан. Соңғы жигирма жыл ишинде хәр қыйлы жанрларда, прозада болсын, поэзияда ма яки публицистикада ма, критикада ма әдеп-икрамлылық ҳаққында көп ғаһа пикирлер (*мениң пикиримше ҳәдден тысқары*) жазылып атыр. Хәттеки «Әдеп-икрамлылықтың излениу прозасы» деген термин де пайда болды. Олардың мазмушларына ой жиберсең, тап бир өз алдына «әдеп-икрамлылықтың излениуисиз проза» болмайтуғындай, ямаса усы дәуирдеги конкрет прозаға дейин хеш бир әдебиятта хеш қашан әдеп-икрамлылық проблемалары көтерилмегендей көринеди. «Әдеп-икрамлылық» сөзи соңғы өткен жигирма жыл ишинде бизиң көркем сөз шеберлеримиз арасында көп қолланыуы бойынша бәлким, рекордты гөзлеуине де болатуғын шығар. Солай етип, әзелден жөни тек солай болууы тийис, деп қабылланған моральлик талапларды хұрметлеуге, яғний өзгермейтуғын хәм жоқары этикалық баҳалы гәзийнелер атынан мийримли хәм жақсы болууға бизди шақырып келди, ал айрым адамлардың рууҳый әдеп-икрамлылық таманнан саңыраулығына, ишки дүньясының тарлығына қабырғасы қайысып, қамығып келди.

Әле, усындай жақсылықларға шақырып, өтинип, күйип-писип жүрген бир уақытта ҳақыйқый турмыста хәзир қысынып қымырсылбай-ақ негатив қубылыслар деп атырған нәрселеримиз өзинең-өзи жүз берип, өмирден орын ийелеп алды. Қосып жазуулар хәм бурмаланған өндирислик көрсеткишлер жағымлы есаплардың дәдбелли шауқымы астында алға шығарылып, ҳақ нийетли исленген ҳақыйқый жұмыс нәтийжелери олардың көлеңкесинде қалып қойды. Мәсириушилик, пәпсиқәулық пенен бир қодем таслап, хәтте гейде ол көрилмеген

бийәдәпликкә айланды, буида сол әзелги нәпсиқаўлықлардан айырмасы болмады: ақша, алтын, қымбат бақа нәрселер мененлик менен, хәтте өзип қорғау, өз сезимин де умытып, мийнетсиз пайданы гөзләүшилер тәрәпинен ашықтап-ашық исленди. Жәмийәтлик мәңлерге хәм мақсетлерге писентсизлик, трибуналардан сөйләген дәдәбәли сөзлер менен бүркелди. Бул бүркәулер бәршәге аян болғаны менен уақты келгенге дейин бийәдәл орын алып келәберди.

Әдәбияттағы әдәп-иқрамлылық мәсәлелеринде тынышсыз-лашау турмыста орын алған бурмалауларға болған реакция деген көз-қарас бар. Бирақ, бул реакция өзиниң тилеги бойынша сезимталлық таманынан тар хәм қандай да утопиялық болмады, ма екен? Бәлким, азғаналарды есапқа алмағанда усылай шығар? Не ушын реакция буидай болды—ол өз алдына мәсәле. Бул жерде әлбетте, объектив әдәбият—баспалық жағдайлардың ролин бийкарлау қыйын. Бирақ, бул ретте әдәбияттың мораль темаларында айтқан шынлықларының көпшинигиниң субъектив абстрактлығы хәққында гәп баратыр. Шығармаларда «моральлик аспект» көбинесе *(автордың ямаса қахарманның)* айтқан сөзи, пикири дәрежесинде ғана орын алды. Әдәп-иқрамлылық жөнинде «қуры» айтыуды қойып, хәзирги заманлас адамның әдәп-иқрамлылық жағдайы жөнинде шынлап ойланатуғын, түсінетуғын оның менен терең хәм хәр тәрәпләме шугылланып—үйренетуғын уақыт келмеди ме?

Бул мәсәле жөнинде сизниң пикириңиз қандай?

лылық жөнинде хәқыйқый ойлағанымыздан гөре көбирек сөзге, лылық жөнинде хәқыйқай ойлағанымыздан гөре көбирек сөзге, пикир айтыуға берилемиз. Нийетленгенимизге қарағанда өз толғансыларымызды, ой-пикирлеримизди исенимли образ хәм характерлерде жүзеге асыра алмаймыз. Ал, билдирген пикирлеримиздиң дәрежеси үйреншикли, сайыз келип, бурыннан мәлим нәрселерди қайталаудан ары бармайды. Мәңгилик бахалылықларға шақырдық. Заманның талапларын нәзерде тутыуды еслеттик, бирақ сол сөзлеримиз адамларға жетип барды ма? Биз әдил хәм мийримли, ар-намыслы хәм жаманлық алдында дәриенбес, қайтпас болыуға шақырдық, өтиндик. Бирақ өмир бизиң сөзлеримизге ошша қулақ аспастан өз арнасы менен аға берди. Неликтен усылай болды? Бәлким, турмыс нызамлылықларын көре билмегенимизден шығар? Бизиң сөзимиз конкрет болмады, көтере гәп болды. Сонлықтан да ол адамларға қозғау сала алмады. Бәлким, мәңгилик мәсәлелерди қозғап, хәзирги турмысқа дурыслап көз ашып, анық қарай алмағанымыздан шығар?

Маған «Дружба народов» журналында жәрияланған түр-

риңлесіуде философ И. Т. Фроловтың билдіргеніндей бір әдиллік пикирдей болып түйілді. Сол жууабындағы «Әдиллік хәм жауызлықтың «Мәңгилік» категориялары арасында гәп болыу мүмкін емес. Бул жерде тарийхыйлықтың принципін ұмытпау керек. «Мәңгилік деп аталғанлар да өзгереді» деген еді. Буннан соң ол адамзат тиришилгіннің «мәңгилік» проблемаларының тутас сферасы бар екенлігін олар менен философия бәрқулла турақлы шұғылланады». («Дружба народов» № 4 1986-ж.) деп атап көрсетті.

Әдебиятта да сондай деп айтар едім. Философиядағыдай әдебиятта да «мәңгилік» мәселелерге конкрет жууаппалар бір нәрсе шешеді, бирақ «унамсыз мәселелер» тарийхтың хәр бір кескин формасында, жаңа турмыс жағдайында өтетугын хәр бір жаңа әулад алдында конкрет принципде қайтадан пайда болады. Диннің ұмытылғанындай оны бір жолға хәм биротала шешиуге болмайды. Оны шешиуге диннің бір неше мың жыллар дауамында пәтнәжесіз урынып атырғанына адамзат тарийхы гүя.

Биз—жазыушылар бизди еситсин десек, сөзиміз бенен нәсият айтыу хәм қыйын салаларға берилип кетпеуиміз керек. Қәле—қәлемге ол бәри бір саудаыға ясийин оқығанға усап кетеді. Ал, оның тәсири жүдә гүманлы. (*Буған мысал сыпаттында динди-ақ алып қарау мүмкін*). Жауызлықтың азарсызландырыуды билиу үшін бирден мәртлік етип, оның менен мауасаға келместен, оны көркем изертлеп үйрениуиміз керек. Биз жақсыға дыққат пенен хәм мақуллап қарауға, хәр бір конкрет дәуірде әдиллік хәм жауызлық арасындағы гүреске конкрет дыққат қойып қарауға миннетлимиз. Көтере абстракт пикирлер хәш кимди де исендире алмайды. Мәңгилікті күнделикли турмыстан, адамлардың бүгін қалай жасап атырғанынан көре билиу дәркар.

3. Ф. Абстракцияның зыяны хәққында тутас трактат жазыуға балады (*хәм бирейи емес*), философиялық та, социал-психологиялық та, әдебий критикалық та... Абстракцияға бериліу турмыстың мәселелеринен өзіпди шетке алыу деген сөз. Қала берсе жуумақты тәжирийбеге дейин ямаса оннан тысқарыда, есапқа алмай шығарсаң қалай болады. Ушқары жуумақтың артында хәр түрлі нәрсе жатыуы мүмкін. Мәселен, «улыума» алғанда адам жақсы деген жуумақтың артында конкрет жарамаслар да турыуы мүмкін, егер сиз олардың жарамсыз моральлік келбетинде айырым кемшилліклерди көрсетиуге батыллансаңыз, онда олар сизің өзіңизди маған жала жапты, пессимист тийкарларға берилди, орнықты пикирлерге қарсы шықты деп айыптауы мүмкін,

сені жақтырмайтуғын, адамзатты жек көріуші деп
айта алуы да мүмкін. Абстракцияның зыянын бәлкім биз
толық түсінбеген хәм сезбеген, аңламаған шығармыз.
Бирақ бул өз алдына басқа мәселе.

Маранатлау ушып айтты, деп ойламаңыз, бирақ сизің жеке
творчествоңызда, менің пикиримше әдеп-икрамлылық пробле-
малары абстрактіліктан аулақ қойылады хәм дурыс шешиле-
ди. «Қарақалпақ қызы» тарихый революциялық романыңыз-
ды еслеймен. Онда жаңа моральдің қәлиплесіуі ески үрп-
әдеттердің ауыр деспотлық хәкімине, үйреншикли көз-қарас,
жүріс-турусларға қарсы кескин түресте қәлиплесіуі көр-
сетіледі. Мен бул жерде «Көздің қарашығы» атлы хәзіргі
заман актуаль романыңызды пәзерде тутаман. Онда пара-
хорлар, көз бояушылар хәм демагоглардың жаңа формациясы
өзінің нүткил социаллық қәули менен ашып беріледі. «Қара-
қалпақнама» роман эссеңзди де атап көрсетемен. (*Оны
сөзбе-сөз аудармасында оқығанман*). Онда «мәңгилик» әдеп-
икрамлылық мәселелери гуманистлик халық дәстүрлериннің
бериклиги хәм хәзіргі заман адамының дүньяны таныуы
менен сыналып қаралады.

Егер соңғы шығармаңызды хәқыйқый сөз ететугын бол-
сақ, меніңше, онда адамның қәлиплесіуінің өмір қарым-қат-
насларының кең диапозонында қарауға умтылушылық бар.
Атам өзің қоршап турған дөгеректи аңлап түсінеди, шексиз
дүнья менен өзінің қатнасының маңызы үстінде ойланады.
Бул романды оқып отырып, мен әдеп шыдамлылықтың айы-
рым уақытларда өзінің тәбиятың тыйым салыулар ямаса
мәсләхәтлер системасы деген түсиниктен шыға алмай қалады
деп ойлады. Буның мәніси фольклордың дәстүрлери, миллий
дәстүрлерге сүйеніу екенлиги түсінемен. Солай болса да
ғаррылардың айырым ақыл сөзлери, нақыл хәм мақаллары
маған «хәдден тыс» пәсиятгөйликтей болып көрінди.

Бирақ екінші тәрептен «Қарақалпақнама» да басқа бир
нәрсе айрықша атап көрсетілген: әдеп-икрамлылық бул өзін
жасап турған дүньяға, турмысқа қатнасың, өзиңе-өзің «Мен
киммен?» деп сорау қоя отырып, роман-эссеңнің авторы «сен
кимсең?» деген сорауды да қояды, дүньяға, адамларға, өт-
мишке хәм хәзіргі турмысқа қарата сөз айта отырып, олар
менен қатнасығының өз системасын қурады.

Т. Қ. Адамның (*дүньяға*) турмысқа қатнасы хеш уақыт-
та әпиуайы хәм биргелки болмайды. Ол бәрхәма тәсиршен
болып, өзінде мақуллау менен бирге бийкарлауды да алып
жүреді. Сен нени сүйесең? Нени жек көресең? Әне, буларға

жууап бер, сонда мен сенің ким екеніңди айтып бермен, дейсең. Сен өзіңнің кеуіңди хошлайтуғын нәрсеге қарсы гүресіп, сүйген нәрсеңди әмелге асырыу үшін не ісеп атырсаң? Әне, усы сорау бойынша сен маған өз іспіңди көрсетесең, сенің ким екеніңди өзине айтып бермен, дейсең. Сүйіспеншілік хәм жек көрінішлик хәққында сөзлер, жүзеки ямаса шын кеуілден шықпаған да болыуы мүмкин, ал ісленген жумыс, хәрекет өзін-өзі көрсетеди. Истин дурьс нәтийжелери хешкімди алдай алмайды.

3. Ф. Демек, әдеп-икрамлылық бул турмыстың барлық көрініслерине адамның қатнасы болады да, ал ис-хәрекет сол әдеп-икрамлылық позициясының реаль жүзеге асыуын көрсетеди. Биз усы жөнінде айтып атырған жоқпыз ба? Ісленген истин нәтийжеси адамның моральлик дәрежесин ашып көрсетип беріуи мүмкин. Усылай емес пе?

Бизлер турған мына жерди пүткіл бир халықтың бир ише әулады мийнет пенен хасылдарлы етти. Қарақалпақтарға хәм улыуама Қарақалпақстанға бағышланған китаплардан мен еле әййем заманнан бермаған (*археология мағлұматлары бойынша*) бул жерде дийханшылық егинлері менен бирге хәр түрлі рең берип боялған гүлалшылықтың рауажланғаны, атам-заманнан берн «сууғарыу үшін жап—арналар қазыу қуданың қәлсүіндегі ис» екенлиги, ал, сууғарып егилетуғын дийханшылықтың жүдә жоқары рауажланғаны, көп тармақлы, кең көлемли болғанлығы жөнінде оқыдым. Ал, мына биз көрип турған әжайып көрініслер қалай пайда болған? Дренаж коллекторы жағалауында аударылып, кесеклери төбе-төбе болып атырған жерлер тап усы дөгеректе болып өткен қыянкесті бир сауаштық ізине мегзейди. Темирәудей болып ағарған кебирликлер әтирапты жайлап баратырғандай. Сүрим жерлер менен қатара жатырған кебирликлер тап өз мөканын усы дөгеректе деп турғандай. Буларды көрсетура биз әдеп-икрамлылық мағызы тууралы жоқары философиялық мәнидеги гәплеримизди қоя турып, жоқарыдан пәске қайтып, әтирапқа дыққатлырақ нәзер таслаймыз. Себеби, биз әдеп-икрамлылықты дүньяға, адамларға қатнас ретинде қарауға келсекенбиз, демек, бул жерге де қатнасты аңлатады гош. Мына жердің турқына, гиддимаң кесеклерге, ой-шуқырларға, қолдан дөреген шорлақтарға қарап, жаның ашыды. Кімге болса да көрер көзге тасланып турған бул өкінішли көрініслердің әййемги сууғарылып егилетуғын дийханшылық мөканында орын алыуы хеш ақылға уграс келмейди. Қала берсе сәл былайрақта пүткіллей басқаша көз қууандырарлықтай

жағдайды көріуге болады. Ол жерде егиске таярланған атызлар күтә әлпешленип инта менен тоқылып, тазалап қойылған гилемге мезейди. Күтими жақсы әлпешленген жер дийханды, егисти күтип тур. Бас каналлар, жап-салмалар оқтай дүзиу пұқта тартылған. Атызлардың шетлеринде тут ағашлары сап тартып турғандай. Here бундай бир-бирине қайшы келетугын көрiшiлер бир сыбай қоңсылас жерлерде болып атыр. Бул адамды ойландырып, толғандырмай ма? Өзимнің бул байқаған нәрселерим менен сизнің өз жериңизди сүйiу сезимин қатытқан болмаспап деп үмiт етемен.

Т. Қ. Әлбетте, ҳәр кимнің өз жерин, өз меканын сүйiу сезиме анау-мынау айтылған нәрсеге қарсы келиуи, кесе турыуы мүмкин. Ең жаманы сондай аұхал орын алған жағдайда, оған көз жұмыуы мүмкин я болмаса объектив себептерди сылтаулатыуы да мүмкин, ямаса улыуа унамлы, көпциликке тәп жағдайларды өзгертип жибере алмайтуғын айырым кемшилiклерди атап өтиуи мүмкин. Бирақ мен булай етежақ емеспен, жағдай айтыу, жаманды жасырып, сәл нәрсениң дәбдебесин берип көрсетиудиң уақты өтти. Бизди ҳәзир ҳәқыйқатлыққа тууры қарауға, бизиң өмир талабына сай нормаль жасауымыз ҳәм жақсы ислеуимиз ушып иелердиң алып берип атырғанын, себеплерин билеуге ҳәм оны саплас-тырууға дәуирдиң өзи шақырып атыр.

Биз бир неше районларда, областьларда болдық. Олар бир-бири менен асфальт жоллар арқалы байланысқан. Жолларды жағалап электр линиялары, телефон ҳәм телеграф сымлары тартылған. Олар ең түпкирдеги ауылларды орай менен байланыстырып тур. Жайлардың төбелеринде телевизион антенналары шошайысып тұрыпты. Бир сөз бенен айтқанда ҳәзирги заман көринислери, усылардың қапталында растап да хожалық ислерине бийпаруалық, жерге ҳәтте жауызлық қатнас «мениң аудахыма қараң» деген аянышлы шақырық пенен көзге тасланып турғандай: Атам заманнан сууғарып егилетугын дийханшылықты гүлдеткен әййемги Хорезм жеринде бундай көринис—шыдамаслық жағдай. Бәлким уақыт, дәуир байланысы үзiлiп қалған шығар? Буны усылай түсiндiриуiге де болатуғын шығар? Мына жерлерди өз улындай әлпешлеген аталардың уәсиятып естен шығарып алыпбыз деу де мүмкин. Бул гәп ҳәқыйқатлық болады. Агротехникалық кемшилiклер жөнинде айтыу мүмкин, объектив жағдайларды сылтаулауға да болады. Бирақ, объектив жағдайларды көбинесе өзимиз дүзип атырған жоқпыз ба? Опың тийкарында адамның өзи туратуғынын көрмей, елестирмей қаламыз. Егер абстракт көрсеткишлер адамлардың мийнетиниң, олардың өзлер-

ине мәлим соңғы нәтижелерин басып кетсе, онда ашық не исленгени, оның ким тәрәпинен исленген түсниксиз болып қалады. Көрсеткин цифрларды дийдиңе бурыл алыуға умтылыу ең жаман нәрсе. Пәлен гектар жер ашылды, пәлен гектарға ислеу берилди, сууғарылды, деп рапорт беріу, билдириу, (әлбетте, *марпатланған кейинте*) мүмкин. Ал, ол қалай исленди? Жердің хасылдарлығын гөзлеп, оны әлпешлеп исленди ме ямаса процент көрсеткишлерин ғана ойлап исленди ме? Цифрлар «айырым кемшиликлерди» хәм ол ушын конкрет гүналыларды да бүркеп қалады.

Мийнеткешлик, өз исине сүйиспеншилик пенен қарау тутасы менен пүткил адамзат ушын да, айырым хәр бир халық ушын да ең баслы әдеп-икрамлылық дәстүри. Соның ишинде мениң халқың ушын да солай. Революциядан алдыңғы тарийхтық қайғылы бурылысларында мийнет сүйишилик, мийнетке қайсарлық қарақалпақлардың өзін хәм өзгешелигин сақлап қалыуға, қуғыншылықты, жәбир-жапада халық ретинде өзін сақлап қалыуға жәрдемін тийгизди. Мийнетти сүйиушиликти ең жоқары әдеп-икрамлылық гәзийнеси ретинде қорғауымыз хәм сақлауымыз тийси. Халық турмысының, тиришилигиниң негизги тийкарына қыянет етиуши нәрселердің хәммесин аяусыз түрде сапластыруу керек.

Қосып жазыулар, демек исленбеген жұмыслар жөнинде, тийкарында болмаған, бирақ ислендиге шығарылған ислер жөнинде өтирик рапортлар, адамдағы ең қадирли нәрсениң адамды жер бетиндеги ең жоқары саналы етип жетилистирген нәрсениң қадирин түсиреди. Биздің халықта «мийнет—адамның атасы»—деген гәл бар. Мийнетти хұрметлемеу, демек әкенди хұрметлемеу деген сөз. Қала берсе бул өзінди де хұрметлемеу, мийнет пенен табылмай, исленбеген жұмыс ушын алынған ақша адамлар тиришилигиниң ең баслы әдеп-икрамлылық тийкарын бузады, турмысқа олардың қатнасын бурмалайды. Өмирдің рәхәтин хеш нәрсе ислемей-ақ, күш салмай-ақ көре беріуге болатуғындай пикир пайда етеди. Ал, тегин турмыс көрiудiң өмири қысқалығын ақыл-парасатлылық пенен өтип атырған дәуир, уақыт еслетип қояды.

Соңғы уақытлары тегин дүнья табыудың жоллары көбейип кетти. Бул ұсылардың айырымларының «авторлары» оны теренге жасырып бүркеуди де үйренген. Бирақ жерди алдай алмайсаң. Хәқ нийетсиз исленген жұмысты оған жапсырыуға болмайды. Ерте ме, кеш пе, ол бәрнбир ашылыи қалады.

3. Ф. Тутасы менен алғанда тәбият та өзін алдауға жол қоймайды. Тәбияттың жағдайын есапқа алмай менменсип ириден силтеулерди, шауқымлы не ендириулерди хәм уәделерди

жақтырмайды, оған да жол қоймайды. Ол ақмақлықты ямаса ерке баланың пәмлеуіндей дөгеректің бәрі оның айтқанын іслеуге таяр, қыйқаңлығыңды көтереди дегендей көз-қарасларды да кеширмейди. Бизнің менменлігімізге, исенімлі бил-гішілігімізге, тәбиғат жазаның ең ауыры менен жууап қай-тарады.—өз ағымынан бет бурады, сарқылып қурып кетеди. Хәзіргі экологиялық проблемалардың қапдай өткір, қәуетер-ли екенлігі хәммеге аян. Солай болса да...

Биз тастан қаланың еле пітпеген, үлкен шәукетли плотина-ның әшекейі болатуғын жағалау бекінісінің жанында тұр-мыз. Оның конструкциясы мен бұрын көріп жүрген, мәсе-лен Волгадағы плотиналарға мегзес келип, хәзіргі инженер-лик-техникалық пикирдің пәрұазының көрінісі екеніне исенесен. Бирақ бир ерсилик бар еди. Мен дәрьяны көре ал-мадым, гиддидан плотинаның шеп жағында, жайпауытта көгил-дир тартқан суу айдыны болса, ал, бир таманда қайыр құм-лықларының ойлы-бәленг төбешиклери көрінди. Олардың ул-танында суу жоқ еди.

Т. Қ. Жууапкерсізлик ямаса ойсызлықтан ба, деп сорай-жақсыз ба? Екеуінен де бирдей бар, деп ойлайман. Тәбиғат пенен «гүресмиз» хәм оның нәтижелеріне қапдай да бир басқышта ҳақықый объектив кең масштабта нәзер таслай алмай қалдық. Өзимизди уақтында тоқтатып, парасатлы ақыл жуууртын ойлабадық. Биз жас балаларға тән ойсызлық көрсеттик, алдын болжай алмадық. Бул ислеримиз наданлық-қа, ақмақлыққа мегзеди. Жууапкерсізлик те болды. Жаңадан көплеген гектар жерлерге пахта ектик. *(Оның ишинде зүрәт-лилик көрсеткішин жоқарылатый мақсетинде есапқа алынба-ған гектарлар да аз емес еди)*, сууғаруу ушын дәрьядан суу-ды барышша көп алдық. *(әлбетте, есапта жоқ гектарлар да сол суйдан суйғарылды)*. Бара-бара Әмнүдәрьяда суудың қурып баратырғанын да аңладық. Бирақ уақтында өзимизди тоқтатып, усы иелеп атырғанымыз жөн бе деп, өзимізге өзимиз сорау қоймадық. Ақыры не болар екен деп ойлабадық.

Көрсеткішлерди жоқарылатыуға, жаңадан ашылған жер-лердің гектарын, пахтаның центнери көбейтуге умтылыу-шылық дерлик бирден бир мақсетке айланды. Бул ислерде нәсиқаулық жоқ емес еди. Өсин баратырған (көбинесе реалы нәтижелер менен тәминленбеген) көтере цифрлар ақша менен даққ әкелди, ақшаға хәм атаққа нәпсин тыймаушылық, ашкөзлик әнууайы естиярлықтан да айырды. Дәрьяда суудың азайып қурып баратырғанына сабырлы түрде көз жумып қаралды. Арқайын, жанының тынышпы гөзлеушилер регионда экологиялық жағдайдың қәуетерлігін қолында факт хәм

цифрлар менен көрсетип, дәлиллеп күйип-пискенлерди қуры босқа хаулығыушылық кейиптегилер, пессимистлер қатарына қосты. Хәзир енди экологиялық өзгерислердің қайтарып болмайтуғын процесслери хаққында айта бериүге болады.

Бизди жеримиз суу болмаса ҳасылдарлы бола алмайды. Пайда болған жағдайдан шығыудың анық жолын табуу қанша күш салыуларды талап етеди дейсиз?!

З. Ф. Арал проблемасы да буннан аз қауәетерли болып көринбейди. Тап жақынға дейин жағдайдың кескинлигин жумсартыуға умтылығыушылық басым болып, жүз берген қубылысларды айтпай, үндемей қойсаң олар өз-өзинен тарқап кететугындай, жүдә болмағанда қауәетер туудырмайтуғындай болып көринди. Мәселени ашық түрде қойыудан тайсалыулар, Аралдың тарыйхында (хәзир тарыйхы деп айтыудың өзи ауыр) мениң пикиримше, ылайықлы роль ойнады. Тиісели гражданлық батырлықтың, қайсарлықтың жетиспеуи де буған өзиниң үлесин қосты.

Т. Қ. Арал—биз жасаған жердің өз алдына жылтыраған көк-көмбек мөлдир көзи еди. Әййемнен бермаған ол сергек солдат киби дөгеректеги жерлердің, оған қоныс басқан адамлардың аманлық, абаданшылығын қорғап турды. Енди бул қырағы көздің жумылыу қауипи анық дөнип тур. Аралды нәрлендирип турған Сырдәрья хәм Әмиүдәрья барған сайын қурып, олардың суулары дерлик теңизге жетпей қалып атыр. Аралдың көзи жумылса егилетуғын жерлердің душпаны Қызыл құм хәм Қарақұм өз-ара биригеди. Аралдың қурып қалған жерлериндеги дузды шамал хәзирдің өзинде-ақ сүрилген жерлерге, ауылларға ушырып әкелип атыр. Көк-көмбек суудың орнын адамның адамлар соншама күш сарплап ҳасылдарлы еткен жерлериниң душпаны болған сурғылт сарғыш дузды құм теңизи басады. Бул түнерген қыялыый нәрселер емес, бул анық жүз бериуи мүмкин жағдай.

Уақтында басқаларды орынсыз хаулығыушылар хәм пессимист—деп айыплаған «оптимистлердің» хәзирги жағдайы қалай екен? Жүз берген факт пенен бетпе-бет келип, енди олар не хаққында ойлап, нени сезинип атыр? Олар неге исенип еди? Қандай көрамағқа арқа сүйеди? Әмиүдәрья қурып, Арал шегиниң атыр еди. Ал, көз жумыуға қараған теңиздің бойына курорт имаратлары салынды. Хәзир олар тилек пенен хақый-қатлықтың сәйкес келмеуиниң муңаярлық хәм мысқыллы есегелигиндей жұллардың арасында үскини қуйылып тур. Тууры жоллы хақый-қатлыққа мойналемейтуғын ойсыз оптимизмге берилиушилик, аз бахытсызлық алып келмеді. Минне, сонлық-

тан да нәрселерге реалъ көз қарас, мәрт, объективлик түсникликер ҳәзирги заман адамының әдеп-икрамлылық дүньясы ғәзийнесинде беккем хәм исенимли орын ийелеуи тийис. Өзгелерди алдаушылық хәм өз-өзинди алдарқатып жубатыушылық (*мейди ол «жақсы нийетлерден» болса да*) бизге жүдә қымбатқа түседи.

3. Ф. Ойлап нийетлегенди «исеним» деп көрсететуғын бундай «түйе құс»лық турмыс позициясының психологиялық тамырлары менен мотивлерин түсингимиз келеди. Мен бул позицияны балалық, ойсызлық пенен, бийғамлықтың салдарынан дегенге исенбеймен, айырымлардың, ол пәсиқаулықтан емес дегенине де исенбеймен.

Т. Қ. Биринши гезекте бундай позиция өзиниң кейпиятын қашырмау, тынышлығын ойлау нийетинде болғаны ушы—эгоистлик позиция. Ал, қарабастың ғамын ойлаушылық (*эгоизм*) өзиниң тәбияты бойынша тек жеке мәпти ғана гөзлейди.

Турмыста ушырасқан, мени терең толқытқан бир уақыя усы жерде ядыма түсип тур. Мен емлеўханада бир ғарры менен бирге жатып қалдым. Оған қыйын да аўыр операция ислеуи керек еди. Бир күни кешке қарай ол маған улының келемен дегенин, бирақ оны ғаррыға кирмей-ақ қой, деп жөн-жосағын айтып қайтарыуымды өтисип етти. «Өзимди бийжағдай сезип турман. Балам көрсе қапаланып жүрер» деди ол. Ғаррының бундай мийирбанлығына таңландым да, хәўеслендим де, баласына әкесиниң уйықлап атырғанын, сәл дәрмансызлау әкесин, оның оятып мазасын алмай-ақ қойуу кереклигин айттым.

Баласының еки бетинен қан тамған сау-саламат, ол өзиниң күйгелек хәм сезимтал ғаррысына сирә усамайтуғын еди. Жигит өз теңдеслериниң отырыспағына асығып та турған екен. Ғаррыға кирмей-ақ қой деген сөзимди еситип, қуанышыын жасыра алмады. Ал, әкесиниң сәл бийжағдайлау әкесиниң айтқаныма ренжип қалды. «Кеўилли отырыспаның алдында кейпийатты қашырдың да» деп тоңқылданды, маған жақтырмаған хәм ашыулы тақылетте. Мине, бул жағдай кишилеу бир гүрриге арқау болатуғындай уақыя, бирақ өкинишли уақыя. Мен ол жөнниде ҳәзир усылай ойлап отырман, ол сонда...

Сонда мениң ядыма шабарманларды «жарылқайтуғын» я болмаса жамаң хабар әкелсе зинданға таслайтуғын Хийўа ханы түсти. Хийўа ханы өзиниң психологиялық комфортын (*хәзир усылай деп айтыў үрдис етилген*) сақлады. Тек жақсы кейпийат, уақты—хошлықта жасауды қәледи. Жоқарыда айтылған «отырыспаның» хәўескери болған жас жигиттиң кейпийаты

да сондай еди. Жүдә қуәтерли позиция басқалар ушын да, турмыс ушын да қәуәтерли позиция.

З. Ф. Усындай жақсы көрнүшиге гейде мазалы палау менен тәсир етиуге умтылыушылық бар. Мәселен тәбият жағдайлары төменлеп кетсе, гүриш те, пияз да, гешир де, гөш те азайып кетеди, демек палау да аз болады деп дәлиллейди. Бул жүдә бир прагматик шешим болып көринбей ме?

Т. Қ. Ал, күнделикли қәдимги турмыс тиришилигин есапқа алғыңыз келмей ме? Онысыз жоқары әдеп-икрамлылық проблемаларын шеше алмайсаң. Жоқары проблемаларды (экологиялық проблемалардан алайық) палаудың дөгерсигнен алыслап кетпей, соның дәрежесинде тар шешіуге болмайтуғыны басқа гөп. Аралдан айырылыу Әмиүдәрьяның қурып қалыуы тек балыққа бай суу айдыптары, демек бақалы азық-ауқат ресурстарын жойтыу ғана емес. Бул ҳәсирет экологиялық драма (ал дәрья хәм Арал өмириниң ажыралмас бир бөлеги болғанлар ушын бул психологиялық та драма). Ол бизиң көз алдымызда жүз берип атыр, онда биз тек сырттан қараушы тамашагөй емеспиз, ал соған араласып жүргенлеримиз жағдайдың усындай ауырласыуын көп таманнан анықлады.

Тек суу қурып, дәрья кеуип, теңиз көз жумып атырған жоқ, өзине тән тәбият дүньясы, тоғайлары, пышық мурны батпайтуғын қамыслықлар, өсимлик дүньясы, қуслар менен хайуанлар жоқ болып баратыр. Көклемзарлықлар, гүллердин, шөлдердин хоширей ийиси, қуслардың сайрауы, өтмиш болып баратыр. Дәрья жағалауларындағы, Әмиүдәрьяның қуяр жериндеги рең-бөрең хәм шауқымлы тәбият тиришилигин бүгинлиги кейпи-көрақтыңды жоғалтып, сени сус бастыратуғын сарғылтым сур құм, оның жым-жыртлығы, самалдың шуылдысы жутып жиберди. Әмиүдәрьяның суу аймалауындағы сийрек ушырасатуғын тәбияттың қаншама тәсирли, умытылмас туйғыларынан айырылып қалдық. Қоршап турған орталықтан эстетикалық зауық алыуда мүмкиншиликлеримиз тарылып жарлыланып қалдық. Биз тәбият китабынын сүйкимли, цәукетли гөзаллығын хәм ақырына дейин еле түсинип жетпеген даналығын өз ишине алған нүткил бир бетин жоғалттық.

З. Ф. Ал, енди не ислеу керек. Буннан жол табыуға бола ма? Дәрьялар сууларын бурып ағызыуға қаратылған жүдә үлкен «әсир жобалары» тек өзиниң аса ирилиги менен ғана емес, ал ақыбетиниң, қандай болыуынын белгисизлиги менен де ойландырады, хүрейлендиреди. Дәслебинде әсирлерге есаплап исленген хәм қурылған географиялық картаны «қайтадан пишин», құрғақ жер менен суу айдынларын алмас-

тырып, тәбият пенен гүресте өзимиздің құдиретимізді дәлбебе етип марапатланған нәрселериміз бүгінгі күнде ауыр сабақ болып отыр. Көп тамақтарын есапқа алмағанымызды енді түсініп атырмыз. Солай етип, өзимізге қаслық ойлағандай «объектив жағдайларды» өзлериміз пайда еткеніміз жоқ па?

Т. Қ. Аралдың жағдайы қалай болады,—бул қаққында илимпазлар менен парасатлы, естиярлы пикир жүргізетуғын хожалық басшылары әлдеқашаннап бери ойлап атыр. Бірақ мениң пикиримше олар асықпай атыр, жүдә узаққа созып, ойланып, пикир жүргізіп атыр. Ал, Аралдың тағдири өзлериниң шешимине байланыссы болған айырым басшылар көп ғана пайдалы усынысларды үйреніу ислерин және де созып атыр. Хәзир ауқал ауыр. Ең болмағанда Арал теңизинен хәзирги қалған көлемди хәзирги қәлпинде услап туруыға хәрекет етіу керек.

З. Ф. География кітапларында Әмиүдәрьяның Арал теңизине қуятуғыны бизге мәлим. Енди бул тастыйықлама шынылыққа, қақыйқый жағдайға тууры келмейди, Теңизге қуып турған суудың көзи жумылса, онда теңиздің де құрып кететуғыны түсиникли. Бул ашынарлы болса да, көзге көрһинп турған факт. Бірақ мен бир нәрсеге түсинбеймен. Дәгеректиң бәри, сууғарылыудан соң қалған, өзіне жердің шорып тартып алған суу болса, оны не ушын теңизге қайтарып қуыуыға болмайды?

Т. Қ. Бул мәселелер, бәлким қәнигелерге, әмелий исларыушыларға хәммеден гөре жақсы түсиникли де, мәлим шығар. Олардың буған қайтаратуғын жууабы да жоқ емес шығар. Бірақ бизди тиккелей сууғарыу мәселелери өрисинен де шығып турған нәрселер биринши гезекте қызықтырады. Экологиялық проблемалардың әдеп-иқрамлылық аспекти мынадай, биз тәбиятқа хеш нәрсе берместен, оннан тек ала бериуге үйренип кеттик. Хәттеки тәбиятқа қайтарыуымыз керек екенлиги жөнинде ойланбаймыз да, Қайтарып бермеудің әдепсизлик екенлиги жөнинде сирә бас қатырмаймыз. Бизде «Әмиүдәрьяның түби жоқ дәрья» деген нақыл бар еди. Бул гөптең шынығығана хәм мәңгиллигине исенім де бар еди. Дәрьядан барынша көп пайда алыудан басқа оның хал-жағдайы, тағдири жөнинде ким ойлады. Арал да адамларға жан-тәни менен шын хызмет етти. Оннан алатуғынды нобаына ала турып сақый инәм етіушиге ғамхорлық ядтан шығарылды. Дәрьяға, теңизге еткен адамлардың нәпсиқаулығынан енди олар өш алып атыр. Себеби олар адамлардан ғұнасыз-ақ жапа шектв. Уақтында Аралдың суын сақлап қалыу сууғарыудан сонғы қалған сууларды оған қайтарып қуыуыды ойлаған хеш-

ким болмады. Хәзир сууды теңизге қайтарыу просктлери исленген жол-жобалар бар. Бирақ әмелий иске еле қол уралмай атыр. Биз дийханшылық жер менен тиллеснүде өз ықтыярымызша, қәлегенимизге жүргизиү усылларының келешеге жоқлығын, тийимсизлигин, ысырапшылығын сездик. Бирақ оның әдепсизлик екенлигин еле толық түсине алмай атырмыз. Қайтымсыз ала бериү деген демек ең сыпайылағанда биреўдин мойнына шөккен қарам тамақлыққа айланыуды, ал былайынша кишини тонаушы деген түсиникти аңлатады. Демек, ызметти қайтарыуға шамасы жоқ киши мәңгиге қарыздар болады. Әмиўдәрья хәм Арал алдында биз төлеп орнын толтыра алмайтуғын қарыздармыз. Изейкештин суўларын жыйпап, Арал теңизиниң ең болмағанда, айдының сақлап турыуға бағдарлау керек. Суўғарыудың итиятлы усыллары хәм системалары онысыз өмир болмайтуғын суўға көздиң қарашығындай ҳақыйқый ғамхорлық менен қатнас ҳаққында ис жүзинде ойлап көриүге болады, ол зәрүр де, оның уақты да жетти. Бул мәселелердиң барлығы әле қашаннан берли додаланып атыр, тийисли қарарлар да бар, бирақ еле реал нәтийжелер жоқ. Сонлықтан да дөгеректе атызлардың барлығында, оның қаптаалларында да суў бар, бирақ бар болған менен суў жоқ, ол жетиспейди.

3. Ф. Тәбияқа әдеплилик менен қатнас жасауды тәрбиялау жөнинде бурыннан да көп айтып киятырмыз. Бул әдебиятта, критикада әдебий дискуссияларда үйреншикли мотивке айланып қалды. Бирақ мени бул жерде әзелден айырым пикирлер бираз қысындырғандай бола береди. Менинше, усылай деп қарауға болса проблеманы өтмиш менен, тәбийийлик менен көбирек байланыстырыуға әдетленушлик бар. Мейли биз жасалмасыз хәм ҳасыл тәбият дүньясының ақыл-парасатлылығы гөззаллығына ҳүрмет-иззет сезими менен суўғарылған болайық, мейли биз ата-бабаларымыздың тәбийий хәм атамзаманнан дөреген нәрселерге тәп берип табынушылық дүнья көз-қарасынан бир маңызлы нәрсе таптық, деп билейик. Ал, буныан соң ис? Хүрмет-иззет етиү тәбийий даналықты улығлау руухын бүгинги күни шешиүимиз зәрүр болып, алда турған әмелий, шешиүини қыйын мәселелерди шешиүге қалай көнкрет қолланамыз? Әнсаналар, дүньяның әлимсақтан киятырғанлығы менен обымша наїдасын тийгизе алмаса керек. Уақыттың бир-бирине жалғасқан тығыз байланысы әйїемгилерди қайта тиклеуге тақмиинилемейди, итималшылық бермейди.

Т. Қ. Тәбиятқа бизиң қатнасымыздың өзгеруи бизлердиң өзимизге өзимиздиң қатнасымыздың өзгеруи менен тығыз байланыста болуы керек, деп есаплайман. Жоқарыда айт-

қанымыздай, Әмиүдәрья менен Аралдың басына тууған күн биің өзи билерменшилик хәм мөпкөйлигимиз кесапатынан болып отыр. Психологиялық қайта қурыу менменликтен, шау-қымпазлықтан, дәрбебе сөзликтен қутылыуды нәзерде тутады. соның менен бирге анық есаплаулар менен тәміинленбеген әсир проектлеринен де ұаз кешпүди талап етеди.

Тағдир кеги оғыры өзи билерменлик, менменликке аяўсыз соққы берип, айықтырады. Өзинен соң әсирлерге кететуғын естелик қалдырғысы келген хәм тек усыны тийкарғы мақсети деп билген, өшпейтуғындай ат қалдыруға талабанлар көбинесе өзинен соң тек тын-түйшыл қулазыған даланы, имаратлар орнына үйин-үйин топырақларды гана қалдырады. Буған тарийх гүға.

Кишипейиллик, өзице сын көз бенен қараўшылық, өзиңди қадағалап барыу әне, ўақыттың булжымас талаплары усындай. Өзице нәзер салып, тутқан позицияңды хәм исленген ислеринди тереңнен хәм реалисттик түрде ойлап көриу бүгин хәр қашанғыдан да бетер зәрүрли. Партияның XXVII съездиниң қарарларында белгиленген хәм тийкарланған елимиз турмысындағы кескин бурылыс хәр бир адамды өзиниң ишки дүньясына өзиниң турмысқа, адамларға қатнасында дыққат пенен қарауға мийнетлейди. Дәуир алдында хәр биреудин әдеп-икрамлылық жууанкершилинги өседи. Усылай екен, адам өзице ең жоқары әдеп-икрамлылық талабын қойыуы керек.

Мен киммен өзи? Сен кимсең? Бул сораўларды Адам ата хәм Хаўа анадан бермаған адамлар өзин хәм өзгени түсинуў, ким екенин билиу ұшын қойып киятыр. Өмирдиң өзи де, буны биз жетерли дәрежеде сезинбеген менен, адамның өзи менен өзи үзликсиз тарысып жасап атырғанына мезгейди. Биің биринши «мен» имиз қаңдай да бир хәрекет етсе, ис ислесе екнинши «мен» имиз оларға бақа берип барады. Биз бәрхәма өзимиздеги «менге» яғниши екнинши өзимизге есап берип турыўға умтыламыз. Өзимиздиң ишки сезимлеримизде бәрқулла айтысып атырған усы дауыслар, тәрәплер базда ылайықсыз қылығымызды аңлайжақ болса ямаса шырайландырып көрсетиуге бейимленсе, онда келисимге хәм өзиңди ақлап көрсетиуге жол қойылады. Онда өзиңде жаңа адамды, әдеп-икрамлы, нийетли, сөзи менен исн бир үшінши адамды излеуиң керек. Сонда Адам өзи өзин Адам етип шығарады. Психологиялық қайта қурыудың мәнисин усында деп билемен. Бул нәрсе тез ўақытта әмелге асады, деп ойлайман. Бизлер өзлеримиз дүзген объектив жағдайлардың қулы болыуды тоқтатыўымыз керек. Көбинесе өзимизди ақлауға урынатуғын өзимиздиң босаңлығымыз-

дың қулы болыудан қутылуымыз керек. Усындай өзимизди өзимиз ақлау үшін дәлил табушылықтан жамаанлық келип шығады. Жаманлыққа мауасасызлық тек кеуил толқыуы болып қалмауы керек. Оның шығысын, түбирин көре билің, түсин жетіу керек. Жамаанлықтың тамыры әри узын, Әри беккем, ал көлекеси оннан да қойыу хәм узышырақ болады. Ол өзін бүркеуге уқышлы. Бизде «жылаң, жатақ-жайын гүлдің тасасынан ізлейди» деген гәп бийкар айтылмаса керек.

Мен әлле қашаннан бери бир сюжет үстинде ойланып жүрмен. Оған хақыйқый турмыслық факт арқауы болды. Бир-жола маған бир жас жигит келип, үмитсизлик пенен енди не ислерин, қалай жасарын билмейтуғыны жөнинде айтты. Ол жәмийетшилик арасында көзге түскен көпшилликке хұрметли адам есапланған, өз әкесиниң хақыйқатында наамыссызлық жол менен көз бояушылық хәм пара алыудан қайтпастан ақша табатуғынын түсинген. Әкеси болса оған тек сени деп, хожалықтың құрғынлығы үшін, балалар хәм олардың хәм пүткил хожалығымыздың келешегі үшін усылай—тыңым таппай жүрмен, деп қайта-қайта айтып, баласының қулағына сіндірген екен. Қулласы, көпшиликке «хұрметли адам» өзиниң усындай жарамас ислерин жақсы ийеттен деп түсиндириулерге, бүркеуге үйренип әдетленген. Ал, баласы болса, оның нахақлығын өз көзи менен көрип, түсинеди. Бир ақ оның хақыйқаттылыққа көзиниң ашылуы жүдә ауыр, хәм азаплы еди. Оның «Маған әкемиң жарылқаған келешегиниң кереги жоқ» деген гәпни мисли қылмысқа шығарылған хұкимдегі болып еситилди. Соған усаған базы адамлардың байлық топлауға қумарлық өзиниң мықлылығына хәм жазаланбауына исенип, келешекке де иплас қолларын созып атырғаны хаққында ойланаман. Оның өз баласын жубатыуы үшін артында жатқан жыланды жасыруу мақсетинде бир тал гүлдей емес, ал гүл дәстелериндей жағымлы сөзлер ийкемлестирип табууы зәрүр. Бирақ келешек күтә талапшаң, онда жоқарыдағыдай адамлардың хұким сүриуине жол қойылмайды. Ондай адамлар келешек деп бас қатырып атырған да жоқ, олар тек өзиниң саулатлы естелигин келешекке сүйреп апарыуды, әрман етеди. Өзиниң ашкөзликтен мағызын бүркеп турған сулық естелиги жөнинде тынбай бас қатырыудан аулақ кетпейди.

3. Ф. Бул жерде көзге көринип турған менен хақыйқаттықтың дәреги хаққында, яғный сөз бенен истиң Сөйкеслиги хаққында мәселе және көтерилди. Басқа айырым мәселелердей бул да әййемнен киятырған мәселе болып саналады. Базда дәбдебели хәм шырайлы сөзлер тап гипноздай болып кө-

ринеди. Ашығынан келгенде, олар тәсиршең болады. Деген менен оларға исеніу жеңіл емес, ал қақыйқатлықты түснийге умтылыуға қарағанда жағымлырақ.

Автономиялық республиканың пайтахты Нөкис қаласының көриниси рән-бәрен. Орайлық көшелердің бириниң бойында қатара жайласқан гүлдей лоджияларының қызғылт, сары, көгис нағыслары көз тартқан жайлар дыққатынды ериксиз өзіне тартады. Бірақ оннан көп алысқа кетпей-ақ тұрып, қурылысы питней «қартайған» ямаса шала қалған имаратлар оларды питкерийге болған актив қарекеттин жоқлығы менен олар бурынғы бир дәуірлерден қалған естеликлерге мезеп, шала қалған қурылыстан гөре бузылып тасланған қурылысқа көбирек усайды. Бул не, шамасын билмей кең көлемде қурылыс жүргизийден бе? Ямаса, ўаде еткен хәм исленбегенлерди көбинесе бүркеп туратуғын «бежеремиз» сөзиниң сыйқырынан ба?

Т. Қ. Жоқарыда биз сиз бенен бирликте атап өткен психологиялық комфорт жағымлы информацияларды үзликсиз талап етип ғана қоймай, ал оған жеткиликсиз тийкарга хәм тәмийинлеуіге ийе болмай атырып, «бежериледи, болады» сөзи менен де, өзгелерди де жубатып барады. Бул «бежериледи» сөзи менен биринши гезекте өзиниң мәнин хәм өзин алдыңғы қатарға қояды.

Өзиниң қара басын мәңгилік етип қалдырыу келешек үшін өзіне дәрбедели естелик орнатыуға умтылыушылықтың көринислери журт күлерлик нәрсе, масқаралылық грютескли комедия үшін сюжет, хызмет орнынан ислеген исине ылайық шетлестирилген бизиң бурынғы айырым басшыларымыз хәр қыйлы салтанатлы жағдайларда, гөззал көринисте, атқосшылардың хұрмет—иззетинде түскен өзлериниң фотолары бар сүүрет альбомларын дүзийди хәм оларды көлеп таратыуды хошаметледи. Келешек үшін олар өзлерин усылай сәулендирди. Усындай естеликлер үшін колхозлар менен совхозлардың, басқа да мәкемелердің көп ақша төлеуйне туўра келди. Бул ақшалар сол сүүрет альбомларын «дәреткен» хәм көлеп таратқан пайдакүнем, уры, жалатайлардың қалтасына келип түсти.

Сол ўақыттағы салтанатлық, дәрбедешлик, барқулла байрам кейпийатын көтермелеу атмосферасы бүгинги күнниң позициясынан зығырданыңды қайнататуғын анохронизм болып көринеди. Егер олар хәр күни бир «салтанатты белгилеп» оны мәңгилік қылыуға тырысып, бәрхәма тек өзін көрсетип шыррайса, онда ол жумысты қай ўақытта ислеп үлгерген дейсиз?

дың пикиріндей көз-қараслар расында да жоқ емес. Ауыр жылдарда ашықты көрдік. Жоқшылыққа төзім бердік. Тилекке қарсы, қазір біразлар сол жылдардың есін қайтаратуғын ұақыт келді, деп ойлайды. Ненің есін қайтарыу? Мине, усы жерде әдеп-иқрамлылық проблемалары талап хәм туыныушылық мәселелері менен кесіседі. Солай етип, жаңа тарихый айланыста мәңгілік мәселелер және қайтадан алда турады. Ұақытқатында адамға көп нәрсе керек пе? Көп болғанда керегі не нәрселер? Ауқат па, киім бе, тұрақ жай ма? Көлік пе, кешік хашып көтеретуғын нәрселерме? Бесеу уәждері ме, ермек болып, уақытты қызық өткеретуғын нәрселер ме? Соңғы уақытлар улардың барлығы жөннде көп жазылып, айтылып хәм дискуссиялар өткерилип атыр. Оның да жөн бар. Тийкаргы әдеп-иқрамлылық түсниклері менен алынған көплеген қоделерінде деформация факт болып қалмақта. Усындай деформация биринши гезекте туыныу сферасы менен байланысы. Өзимнің балалығымды еске алсам, сол урыс жылларында карточка менен берилетуғын нанға түннен баслап гезек қойылатуғыны еле есімде. Зарығып күткен дүканның есиги ашылғанда адамларда қандай қуанышлы толқыулар болатуғын еді.

Бузынан бир неше жыл бурын тап сол жыллардағыдай толықсың, тынышсызланып тұрған үлкен гезекті көрип қалғаным бар. Онда да байағыдай дүканның ашылуы күтип тұрған еді. Сондағыдай алақанларына гезек номерлерін жазып тұр еді, бірақ олар бурынғыдай сыя қөлем менен емес, ал шекесине шет ел фирмасының сыйқырлы белгиси қойылған фломастер менен жазылған еді. Бірақ бул адамлар нанға гезек күтип тұрған жоқ еді, ал олар зергерлік дүканының ашылуы күтип тұрған еді.

Нәкесте бир партия хызметкері тәрепинен мысқыллы айтылған мына сөзлерди тосаттан еснтип қалған сыяқлымап: «Сондай жағдайға келдик, күйеуінің тутқан орны жөннде белгилі пикир айтажақ болсақ, оның хаялының қолындағы жүзиклердің бақасына хәм санына қарай айтатуғын болып қалдық» деді ол. Қараусыз қалған жерлердің құнарлылығын басып, набыт еткен шордай күн нурында жылтыраған, бірақ адамның жүрегін тас еткен сол даңқараз, пайдакүнем мешаплықтың өзін-өз безеп, тек өз ийетін болдыруға умтылғанының белгисиндей болып көрипди, олардың бөзәлері. Жүзегей болып көригін келмейди, бул жүзиклер зергершилик шеберлигинин әжайып үлгиси болып, хаялы-қызлардың шырайына шырай қосыуы да мүмкин. Бірақ олар сайланды топарға киретуғын жоқары дәрежелерге жататуғының белгисине айдалса, соларды тағы әрманларының хәм күш салыуларының мақсети болса, көзін жаутаңлап, толқыу объекти, мардыйу хәм күшшиллик буйымы болып қалса ше...

Т. Қ. Онда хеш қандай әдеп-икрамлылық жөнннде айтып отырыудың да кереги жоқ. Бул бийәдеплилик. Мен «Правда» газетасында «Хақыйқый хәм турмысқа сай дәстүрлер» деген мақала жаздым. Онда журт көрсинге исленетугын төкпелик, ысырапғөйлик, сәи-салтанаттың бизиң дәўиримизге жат дәстүрлер екенн жөнннде айттым. Бул халықлық мийрас емес. Бундай дәстүрлер байлардың, хәттеки ханлардың қылықларын еске салады, ал есиндн биреулер гейде усындай ханларға тән қылықлар хәм әдетлерден де өткерийге умтылады деп келтирдим. Бирақ сонда барлық адам мен ортаға салған пикирлерди қоллап қуәтлады, деп ойлайсыз ба? Жоқ. Наразылар да табылды. Дурыс, хеш адам хан тутымын, оның турмыс қәлпин тиккелей жақлап сөйлемеди. Бирақ маған өз халқыңды кемситип, менсинбей атырсаң дегендей етип тийгизип қойды. Сол ўақытта мен демагогияның жол таңқышлығына хайран қаламан. Демогогиядан хәр нәрсени күтиўге болады. Оның қай жағынан қәте таўып, бурмалап, күтилмеген аргументлер менен топылатуғынын алдыннан билеп болмайды.

З. Ф. Биз гейде демагогия сөзиниң тиккелей мәнисин умытып қоямыз. Оның өзн гректнң «демос» яғный халық деген сөзинен келип шыққаны менен мәнисн бойынша халыққа душпанлық, қаслық дегендей пикирди аңлатады. Демагоглар деп бурыннан-ақ халықтың атынан сөйлеп, бирақ оның атынан бийкарга сөйлеп атырғанына қарамастан, езиўи шыққан хәм исенимсиз нәрселерди лапғөйлик пенен өзлериниң жеке мәпин, қара басының ғамын ойлап айтатуғынларды, шын мәнисте халықтың мәплери хәм мақсетлеринен шетте турғанларды атаған. Солай болатура қандай жол менен болмасын «халық бул — мен» деп көрсетиўге умтылған.

Т. Қ. Бизиң мәмлекетимизде барлығы халық ушын болғанлықтан демагогия да соған бейимлесийге, түсин өзгертийге үйренген. Бунда көбинесе былай да болады. «Халық деген бул мен болсам», демек, барлығы мениң ушын дейди. Бул түсиниклерди шерменделик пенен алмастырыў екеплигин түсингисн, билгисн келмейди. Демагогияның хәр қыйлы, бурын тек өзимдики жөн, өзимдики дурыс деп жүргенлердиң енди бирден өз-ара критиканы сүйип қалғаны мени ямана таңландырады. Бурын олар қандай исенимли буйрық хәм хәкимшилик еткен болса, енди сондай исенимли түрде өзиниң өткендеги қәтелерине «жаңылысыппан» деп, өкннин тәубеге келеди. Гүналарын мойынлайды, айырым жерлерде бир нәрселерди абайламай қалғанын, базда граждандық мәртлик көрсете алмағанын қәте хәм кемшиликлер жөнннде хұждан менен тиккелей бетке айтыўға батылының жетпей қалғанын мойынлайды. Өзиниң де, басқа-

лардың да қәте-кемшиликлерін айтыуға жүрексинбегенін билдиреди. Хау, буның ушып сошшама мәртлик керек пе еди? Өмирін құрбан ететуғындай қәуіп бар ма еди? Жоқ. Ең жаманлығында хәмелинен, соннан көрін отырған артықмашлықлар менен мүмкиншиликлерден айырылар еди. Енди олардың ислен атырған хәмелинен айрылыудан қорқыу кесели енди өз-ара критиканың нағыз заманы келгенде, олардың өзін-өзі критикалауға мәжбүрлен атырмағанына исеним бар ма? Қәтелерге хәқыйқат көзи жетип, шын кеуилден мойынлап хәм алда турған жаңа ұазыйналар менен талаптарды, тапсырылған ис ушын жаңа жоқары жууанкершилик дәрежесін социаллық жууанкершиликти түсінүү емес, ал сол хәмелден айырылыудан қорқыу кесели оның барлық қыялларын ийелеп турған жоқ па екен? Өз-ара критиканы да жөгиліктің, демагогияның жаңа бир түрине айландырууға болады ғой. Қала берсе ескирип баратырған формациядағы барлық ислеримиз табысы деп көзаба ушын көрсетиүүге урыныушылық еле барлық жерде өзін алдыра қойған жоқ.

3. Ф. Көзаба көрсетиүүдиң ескирип баратырған үлгилери оның үйреншикли ағымы, менинше, тийкарғы дыққаттың мазмунға емес, көзге тасланатуғын сыртқа қаратылыуында көринеди. Хәтте истиң жууамағында хән нәрсе де аңлатнайтуғын, хештене нышанланбайтуғын белгиге де көп дыққат бөлинеди. Типовой жайлардың нақсаларындағы ойылып салынған реңли стандарт нағысларды алайық. Олар нени аңлатады. Миллий өзгешеликти сәулелендириүүге умтылыушылық па?

Т. Қ. Усылай етип, әйтеуір, «белги» менен биз жалпы биргелкилигин хәм турпайылығын бүркеп беземекши боламыз. Ал архитектураның өзи қайда? Көпшиликке арналған архитектура қәне? Жоқ. Ауыллар хәм поселкалардың келбетин ол қәлиплестире алмайды. Олар хәқыйқатында әйтеуір өз бетинше қәлиплеседи. Себеби, оларды бириктирип турған идеялар ямаса никир жоқ. Ал, жайлардың сыртындағы безеулер...

Миллий өзгешелик—бул безеу ямаса нағыс емес—ал, сол халықтың турмыс салты болып, онда оның әсирлер дауамында дәреткен дәстүрий әдеп-иқрамылық талаптары әмелий қолланыуын табады.

Көплеген турақ жайлардың типовой проектлери олардың архитектуралық шешимлери, бизиң халқымыз турмысынын әҳмийетли хәм реаль факты болып есапланған көп бала-шағалылықты есапқа алмаған. Бизлерде семьялар үлкен. Хәр бир үйде балалар көп. Балалар бизиң ең баслы руўхый байлығымыз. Бирақ елеге дейин бул проектлерде хәм қурылыста ол аз есапқа алынып атыр.

Хешқандай нағыс, безеулер адамлардың хақықат талап-ларын турақлы хэм хэр төреплеме дыққаттың, олардың турмыс жағдайын жақсылыуға болған күнделикли ғамхорлықтың орнын баса алмайды. Партия бизди бүгін миңе, усындай дыққат хэм ғамхорлыққа турақлылық пенен шақырып атыр. Сурғылт дий-уаллардағы ойылған гүл нағыслар — ең ары барғанда тек еше-йин, мәниссиз безеулер ғана.

3. Ф. Тек көрсетіу үшін исленетуғын ислерди елеге шейин ҳешким толық системаластырмаған хэм анализлемеген (*есапқа алығға турарлық!*), өмири питип баратырған қомпылдаушылық, мениң көз қарасымша, мақтауын жеткеріудің және бир жаңа түринде көринетуғын секилли. Мәселен, мен елеге шекем радиодан жүдә бир дәбдебесин жеткерип, қандай да бир колхозда 1000 бас қарамалға мөлшерленген малхана салынғаны тууралы айтылған хабарға садалық пенен таңланыуды қоя алмайман. Мың басқа мөлшерленген!!! Буны көп үндеу белгилер менен хабарлайды. Ямаса мысалға, биреудің пәлен мың тонна полат ериткенин (және де таң қалыу, және де мақтаныш!!! пенен) айтады. Хау, бизлер хәзир коллективлестириу дәуиринде жасап атырған жоқпыз ғой. Қурылып атырған биришин малхана емес. Олардың хәзир есап-саны жоқ. Хәзир дәслепки бес жыллықлар дәуири емес. Туңғыш тонна полатлар қуйылып атырған жоқ. Болар-болмас себеп пенен дәбдебели сөзлер айтыуға қәлиплескен кейпийат, марапатланып таңланыу кейпийаты бизиң кең пайтахт үлкен елмиз күнделикли жасап атырған әниуайы да, аңсат емес ислерди көлеңкелеп көрсетпей қояды.

Т. Қ. Мениңше күнделикли әниуайы ислерди бәленттеп алып бақалау әдети жақын арада өтмишке айланады. Бизиң турмысымызда жұмысқа жай-парахат, сабырлы қатнас кейпийатының әндийшесине бизлер енди ғана түсине басладық. Ал, бундай кейпийат төбийий, ылайық мийнет жағдайын хэм атмосфера-сын дүзеди. Жаңа психологиялық нәтийже бермейтуғын, ал, керисинше тек бир мақсетти гөзлеп, баслықтың аты баслық екинн көрсетиуге қаратылған сазайын беріушилик, жөнсиз кейиснама хэм қыр көрестиушилик оған жат болады. Дурьс, жұмыс атмосфeрасы хэр қандай себеплер, хәтте үлкен мийнет табысында да шауқымсыз, дәбдебесиз жасай алады. Адамлар хэр күни азаида бет-қолын жууады, оннан кейин жұмысқа кетеди. Оған хеш ким таңлапбайды. Ол үйреншикли нәрсе, тек кишкене балалар өзлери бет-қолын жууып үйренсе, оларды мақтау мүмкин. Мийнет етпү депи дурьс хэр бир адам үшін төбийий жағдай. Жұмысқа байланыссы мәртлик сөзин бәрхама қайталай беріу онша мақтанарлық нәрсе емес, деп ойлайман. Кисини исслеуге, жасауға миңнетлейтуғын бул сөзди күнделикли, әдет-

теги сөзге айландырыу керек. Өйтілмесе, хәтте хәсыл сөз өзиниң вағыз мәнисин жойтады. Қайталаймап. Мийнет, жумыс, жалпы өмирди жеке алғанда ҳәр бир адам турмысының тәбийһи Һызамлылығы. Мениңше әдебиятта да, мийнетти тап усылай сәулелендириу керек.

3. Ф. Биҙиң бул айттып отырғанларымыздың хәммесиниң де әдебиятта мийнет темасына хәм әдебий қаҳарман проблемасына тиккелей қатнасы бар. Мийнет адамын сәулелендиреиде схематизмниң бир-биринен шетте турған еки көринесин абайлауға болады. Буның бири хәдден тыс өндирислик қыйыпшылықларды жеңген, бәрхама баса-бас, урда-тут жумыс пенен жасап атырған, хәтте өмирин қыйып жибернүге умтылдыратуғын, тосатқан болған апатлық жағдайға түсин қалатуғын аса даурықлы қаҳарман болады. Яки ол майдалап ийне, жибине дейин қалдырмай дизип көрсетилген өндирислик-технологиялық процеске қоршап, тәбияттың арасына алынған әпиуайы мийнет адамының шағылған сүлдеи ғана болады. Бул сүлдер турмыстың майда-шүйделерине мантыгып кеткен болып, оған жан ендириу ушын конфликтлер менен түсинбеушликлер шәртли түрде пайда болады. Қаҳарманың биринши варианты бар жерде критиканың көп мәрте атап өткенидей бадырайған жасалмалық хәм биз айттып өткен көзаба дөбдөбешлик пайда болады.

Ал, еккиншесинде көргенди дизип жазыу натурализм адамды өндиристең пассив объектине, хызмет функциясына айландырып жиберип, ол тапылатуғын дәрежеде умтылып көрипбей қалады. Аса кеткен өндирислик қаҳарманың жасалма фигурасын әдебият та, критика да әзелден хош көрмейди хәм бийкарлайды. Бирақ оның белгилери тиришең келеди. Бул жөнинде критик И. Питяяр: «Хәқыйқый қаҳарманларды излеймен» деген мақаласында («Дружба народов» № 3. 1986 жыл) жазған еди. Қаҳарманды пүткиллей басқаша алып көрсететуғын еккинши жағдай буниан гөре қыйын хәм қоспалырақ.

Бул қаҳарманың тәсирсиз ебни-жорық орталығы, қандайда бир дәрежеде елеспесиз, «мүсәппир адам», қарапайым адам концепциясы менен ақланады. Хәзир бул концепциялар бурынғыдай кең таралмаған, хәр титималда хешким тап сондай болыуы керек деп үзил-кесил талап қойып атырған жоқ. Ал, «әпиуайы адам» дегенимиз неди аңлатады? Бул сөз дизбеги такаббырлықты өзине алып, жасырын түрде басқа да кимсе «әпиуайы емес» адамлар да бар, олар қандай да мәнисте «жоқары адамлар» деп жормаланады. Оннан қала берсе илимий психология адамның ишки дүньясы қалай болғанда да жүдә қоспалы екенлигин исенимли түрде дәлиллейди. Усы пикирден шыға келип «әпиуайы адам» түсиниги оның хәқыйқый ишки кеширмелерини

ашып бере алмаушылықты ақлау үшін айтылып атырған жоқ па екен, деген ой туумай ма? Адамның ишки дүньясын ашып беріу әпиуайы нәрсе емес. Бірақ әдебиат өзінің баслы мақсеті ретінде, мейлі көбірек жұмыс жөнінде жазғанда да, адамның ишки дүньясын кеуіл сандығын түсиніу хәм оны ашып беріуді алға қояды

Т. Қ. Мен тракторшы болып атызда ислейтуғын еки апалы-сиңлили қызларды билемен, олар жәмийетлик хәм партиялық жууапкерли тапсырмаларды да атқарып жүр. Парықсыз хәм менмен көз-қарас оларды әпиуайылар қатарына жатқарыуығ турған гәп. Қызлар кишипейил, ауылдың қәдимги қарапайым жайында жасайды. Сырттан қарағанда басқалардан айырылып турған хеш жери де жоқ. Бірақ мен олар менен хәр бир ушырасқанымға хәм гүрриңлескеніме қууанамаң. Себеби, хәр бир ретте олар ишки дүньясының мен билмеген жаңа бир тәрепи менен көршеди. Олардың адамгершплигиниң мағызын түсиндирип беріу, унамлы сыпатларының системасын дүзип беріу қыйын. (*Оның кереги де жоқ*) Мени бул қызларға тән қоршап турған дүньяға болған жууапкерли де, қызығыушылық қатнас қууандырады. Мен олар менен сөйлескенде менің пикиримше, бизиң дәуиримиздиң адамлары үшін ең зөрүр болған әдеп-икрамлылық сыпаты — социаллық жууапкершилик сезиминиң не екенни жақсырақ түсинемен. Социаллық жууапкершилик сезими бар адамлардың арқасында ғана дүнья, дүнья болып тур. Солардың арқасында еле де Ел — Жер жасай береді. Хәзирги әдебиат бундай адамлардың характерин еле толық дәрежеде ашып берген жоқ.

З. Ф. Бәлким олар сизиң келешек шығармаларыңыздың қахарманлары болар?

Т. Қ. Билмедим. Мүмкин, болар да... Қәйткенде де, олар менің үшін бәршени бәрқулла күтә өзіне тартып, жәмийетлик бирликке, мийнетке, пәкликке қызықсындыратуғын адамлар болып көз алдыма келеди. Бірақ оларды әпиуайы деп қарамай түсиніу оғыры қыйын.

З. Ф. Бул да сизиң өткен жылы «Правда» газетасында жәрияланған хәм жылдың жуумағы бойынша оның сыйлығын алған «Кеңпейилли инсан» очеркиңиздиң қахарманы болған қарақалпақ «донкиходына» усатып түсиніу оғыры қыйын шығар? Очеркпн оқын отырып, мен сизиң басқа бир қахарманыңызды, менің түсиниғимде Сервантес дәреткен мәңгилік образына үйлес болған «Қарақалпақ қызы» романындағы ақсақал Төребай образын еске түсирдим. Төребайдың көзсиз батырлығы жекпе-жек гүресте жеңип шығыуда емес, ал өз халқын қәпестен қутқарыуда, оларды қорқыныш хәм қорланушылықтан азат етиу-

де көринеди. «Кеңпейилли инсан» очеркинин қахарманы өзін басқа жағдайда көрсеткен менен революцион басшы ауыллық советтин председатели Төрөбайдың эстафетасын дауам етиүшиге мегзейди. Ол қалыс хызмет ислеиди. Өз тилеги менен қартайған хәм ауырыуларға, хәм шамасы жоқ адамларға жайларын салып береди. Ол өзиниң иси, хәрекетлери, әдеп-икрамлылық нийетлериниң тәсйиршеңлиги менен хәзирги жағдайда ҳақыйқый мийрбанлықтың мәңгилік принципін әмелге асырады. Бул адамның образы биреў-биреўге нағыз адамгершилик қатнастың көриниси.

Т. Қ. Бул социаллық жууапкершилик сезимлериниң көринислеринен бири болып саналады. Бул сезим көп қырлы сезим. Онда тап жұлдыздың орайына жәмлескен нурлардай әдеп-икрамлылық қатнасының барлық көринислери мийнетке, жерге, суўға тутасы менен тәбиятқа, турмыс жағдайларына, басқаларға, адамлардың мүтәжлик хәм машқалаларына, ақырында өзиңе қатнас бир жерге топланады. Онда көп жыллардың хәм әсирлердиң, социализм дәуириндеги бизиң жаңа турмысымыздың оңлаған жылларының хәм илгери әсирлерде қарақалпақ халқы бир нешше мәртебе жер бетинен жоқ болып кетиўге келгенде басына түскен ауыр, тиришиликтиң қәдирин түсиниў тәжирийбелери топланған. Руўхый тәжирийбе әуладтан-әуладқа өтип, түйирлеп жыйналды. Өмирде ҳақыйқый әдеп-икрамлылық хәм адамгершилик түсиниңиң, инсанның әдеп-икрамлылық руўхый негизлери түсиниңиңиң әуладларға мийрас болатуғын айрықша жағдай. Бул нәрселер хәзир жүдә әҳмийетке ийе болған тарих тәрепинен бизге мийрасқа қалдырылған дәстүрлер.

(«Дружба народов» журналының 1986-жылғы № 10 санында басылған).

АРАЛ ЖАСАУЫ ТИИИС

(СССР Жазыўшылар Союзының пленумында шығып сөйлеген сөз).

...Былайыша қарағанда, әдебиаттан алыс сыяқлы көринетуғын мәселелер ҳаққында сөз етиў нийетиндемен. Өзлеринизге мәлим, суўға ғана байланыслы көп ғана мәселелер жазыўшылардың пикирлерине байланыслы шешилип атыр. Ал, бизиң жағдайымызда болса бул мәселе еле өз шешимин табалмай атыр. Егер дыққат берсеңиз, мен айтажақ пикирдиң тийкары жүз мыңлаған, миллионлаған заманластарымыздың — СССР граждандарының — бизиң келешек әуладларымыздың өмири хәм

өліми қаққында баратырыпты. Бул Советлик Орта Азияның мелиорациясына байланыслы мәселелер. Оның ишиндеги ең баслысы—бизің жерлеримизди Қызылқум менен Қаракумның көмин таслауынан бас қорғаушы Арал теңизин кеуип кетиуінен аман алып қалуы мәселеси болып табылады.

Бунан бир хәпте бурын бизде, Нөкисте Арал мәселелерин бойынша Хүкіметлик комиссияның биринши мәжилиси болып өтті. Онда бет-жүзге қарамай айтылған хәр қыйлы тартыслар болды. Мен сол мәжилисте Аралды сақлап қалуға қарсылардың еле де барлығын көрип ғана қоймай, өз позициясын қорғап қалуы нийетинде олардың күтә қызып сөйлегеннің гууасы болдым. Сонылықтан да мен сизлерди бирқанша фактлер хәм тәнхә өзимнің пикирлерим менен таныстырғым келеди.

Аралдың соңғы тарийхы—«табиятты өзгертиуішн адамның» өзин қоршап турған орталыққа тәсир жасауының қайғылы ақыбети.

Адамзат тарийхы бундай болып, оян-буяғы шерек әсирдин ишинде, бир әуладтың көз алдында, тереңлиги 69 метрлик, экваториясы (*көлемі*) 6 миллион гектардан аслам болған теңиздин жер бетинен жоқ болып кетиуін еле көрмеген. Ал, бүгинги күнге теңиздин тең ярымы дерлик қурған қалды.

Әмиүдәрья менен Сырдәрья соңғы суғы бир неше жыллардан бери теңизге қуймайды. Ал, географиялық хәм басқа да карта-ларда бул дәрьялар бунан отыз жыл бурынғы теңизге қуйып турған халында еле көрсетилип турыпты. Биз бундай етип, өзимизди-өзимиз алдауға жақсы үйренгенбиз: қағазда саррас болса—ис жүзинде де солай, деп исенемиз. Қандай халға түскенимизди ашық айтыуға елеге шекем я қысынамыз, я қорқамыз... Теңиз портлары болған Мойнақ менен Аральскиниң қум арасында қалғанына бираз жыл болды, ал теңиз көп километрлерге ишкерилеп, портлардан қашықлап кетти.

Бул хәқыйқатлық. Жағдайдың жәнә де қыйынласатуғынының себеби,—Әмиүдәрьяның өне бойын жайлаған елатлардың дийханшылықтағы унамсыз ислериниң нәтийжелери усы жерде өзин айқын көрсетип атыр. Бизің ишип отырған ауыз суымыздың составында жүдә көп муғдарда пестицидлер, төгинлердин қалдықлары, хәр түрли дузлар бар. Илимпазлардың мағлыұматлары бойынша өлимиз бойынша бир гектарға төгилетуғын төгиниң орташа нормасы 30 килограмм болса, бул көрсеткиш Орта Азияда гектарына 480—600 килограммды қурайды, химиялық зәхәрлениулердин көрсеткишлери мәмлекетимиз бойынша гектарына 1—2 килограмм болса, бизде 34,4 килограмм.

Соңғы жыллардың ишинде, дәрьяның қуяр аяғында жүз мыңлаған гектар тоғайлар, қамыслықлар соның менен бирге

хайуанлардың, құстардың, балықтардың көп ғана түрлері жоғалды. Жериміздің келешегі хеш кимді қуандырмайды, — біз экологиялық апатқа қарай баратырмыз.

Хәзірдің өзінде мәмлекеттің тез жәрдемсіз бұл регионның үлкеп бөлегінде адамлардың тиришилік етіуі мүмкін емеслігі айқын көрнініп турыпты, көшіп кетиуішілік көп.

Әмиүдәрьяның төменгі жағында болып кеткенлер биздегі көп санлы археологиялық естеликлерді көрген болыуы итимал. Бизиң Еллікқала деп аталатуғын районымыздың территориясында 200 ден аслам археологиялық естеликлер бар. Тарийхшылардың тастыйқлауына қарағанда, буннан бір неше әсірлер бұрын, дәслеп Шығысханның, соңнан Темирланның басқыншылық хәрекетлериниң нәтижесинде Әмиүдәрья ески аңғар Қаспий теңизине қарай бұрылып жиберілген. Буннан кейін Арал теңизиниң қәдди төмен түсіп, климат хәм суу жағдайлары өзгерген. Бул жерлерде жасап атырған халықлар үй—жайларын, қалаларын, жерин, ұатанын таслап басқа жақларға посып кетиуге мәжбүр болған.

Әттең, тарийхтың бул сабағы умытылып, ғарры Арал көп жыллар бойы адамлардың хұкмише төтепки беріп келди. 1960-жылға шекем теңиздин қәдди бір халда еди. Сол ұақыттың дәресинде тоқтау керек, еди. Бірақ хұжим даўам ете берди, хәр жылы жаңадан-жаңа жерлер өзлестіріле берди.

Хожалық басшылары бизиң үнесіз мауасанышылығымыздан пайдаланып, шаўқымлы сүренли рапортлар ушын жердин берекетин қашырып, уафранлап атырған бір ұақытлары, илимпазлар онлаған жыллар даўамында бул мәселени тек үйреніу менен бәнт болды. Олар жабық есиклердин ишинде өтетугың симпозиумларына, семинарларына, кеңеслерине жыйналатуғын еди. Дұрыс, бул жыйналыстарға өңири орден—медалларға толы айырым хожалық басшылары да шақырылатугың еди. Шала-шарпы усыныслар менен қарарлар қабылланатуғын еди, бірақ сол шала-шарпы, қарарлар да ақыры иске асырылмайтуғын еди. Бірақ базы жолдаслар тек усылай қол қаўсырыу менен өткерген хәр бір күниң экологиялық апатты кем-кемнен жақынластырып атырғанын сезбеди деу қыйып. Себеби қыс сууық бола баслады, ал жаз айлары қысқарып, бұрынғыдан гөре қапырық ысы хәм шаңғытлы күнлер көбейди. Бул апаттың соңы Арал жағаларын, Орта Азияның, улыўма жер шарының климатын, хайуанатлар хәм өсімликлер дұньясын хәзир бизиң түсимизге де кирип шықпайтуғын—ақыбетке әкелиуі мүмкиншилигин де олар түсинди.

Олар өткерген хәр бір мәжилис өлим дастығында жатырған адамың бас ушындағы врачлардың консилиумынан гөре

жерлеу комиссиясының мәжілісіне ұсайтуғын еді. Онда өлини қәйткенде, артық гәп-сөз болмас дәрежеде хәм олардың хұждансызлығы ушын хәш ким айып таға алмайтуғын етип топыраққа араластыруу хәққында гәп баратуғын сыяқлы еди.

Бүгинги күни бизиң алдымызда Гамлеттиң сауалы турыпты: биз ата-бабаларымыздың мәкан жайында жасай аламыз ба, я жоқ па? Бул жағдай қалайынша жүз берди, СССР Конституциясының «СССР граждандары өмирине хәм ден саулығына хәуип туудырулардан суд төрепинен қорғалуу хұқықына ийе...» деп жазылған 57-статьясы бул жерде жасаушыларды неге қорғап қала алмады?

Биз енди кимди суд жууапкершилигине тартамыз? Әмиүдәрьяны жағалаған областьлардың, хәзир онысызда өзлериниң паракорлығы, мәмлекет мүлкин талап-тараж еткени ушын жынаятлы—жууапкершиликке тартылып атырған, бұрынғы басшылары менен судласамыз ба? Ямаса Бас меллиораторымыз хәм мурабымыз СССР суу хожалығы министрлиги менен судласамыз ба?

Баслама көтерүүде алдына адам салмайтуғын бул мәкемениң жеделли басшылары бүгинлиги бизиң хәсиретимизди бәлскен болып, егер биз қаржы тапсақ, кишигирим болса да, суу тазалайтуғын үскенелер берермиз, деген усыныялар билдирди. Хәтте, сол үскенелердиң 150 данадан ибарат дәсленки өндирислик партиясын тек бизге берүүди де үәде етти... Ауа, олар статистиканы жақсы биледи. Олар үлкен көлемлердеги жер массивлерине сизиң менен бизиң есабымыздан жумсалған миллиардлаган суммалар менен миллион-миллион тонналарды өзлериниң жетискенлиги сыпатында есаплай алады. Жүдә гәп табалмай баратырса, «пахта бизиң байлығымыз», «мәмлекетимиз салыны басқа жақлардан сатып алмауы тиис»—деген шауқым—сүренлерди қорғаныу қалханы қылады. Қайсы жазыушы бул көп дауыслы сүренлерден бәлентирек етип хәуаз көтереди? Қым олар менен тартысып жене алады? Биз болса, шөлистанлар ортасындағы тәбияттың өзи дөреткен Арал теңизиниң ең баслы хызмети—қуяш нурын қабыллайтуғын айна болып келгенлигин естен шығарып алдық. Енди теңиздиң кеуип кетиуи нәтийжесинде неше эсирлерден бери ултанында жыйналып киятырған дузлар ашылып қалады. Илимпазлардың есаплаулары бойынша хәр жылы Аралдың жағалауындағы жерлерге самал менен 75 миллион тоннаға шамалас дуз ушын түседи, егер бул дузды вагонларға тийер болсақ, 12 мың километр узылыққа созылған темир жол эшелоны керек болар еди. Соңғы жыллардың ишинде теңиздиң ултанынан көтерилген бир миллиард тоннадай дуз Қарақалпақстанның, Түркменстанның арқа районыларының жерлерин басқан, егер бул муғдардағы дузды ва-

гопларға тийер болсақ жердиң экваторын төрт ярим рет оралатуғын темир жол составы керек болар едн. Бул дуз куйылары мисли жоқарыдан қулаған таслар киби Қубла Аралдың эжайып табиятының өзгериўин тезлетип атырыпты.

Жақында «Коммунист» журналы былай деп жазды: «Адамзат цивилизациясының тарийхы хожалық жумысларын көзсиз жүргизиўдиң пәтийжеси табиятта қайтып дүзеп болмайтуғын ўайранлықларға алып келетуғыны жөнинде сабақ боларлық көп ғана мысалларды биледи. Қәзир гия көгермейтуғын Сахара шөлистанлығы бир ўақытлары дийханшылықтың гүлленген ўатаны болған. Изертлеўлерге қарағанда сол жерге дақыл егип күн көрген адамлар табияттың ңызамларына қарсы ис алып барғаны ушын оның аўыр сазасын тартқан. Азияның шөлистанлары тууралы да усы ғәпти айтыў мүмкин».

Табияттың үлкен изертлеўшиси уллы рус илимпазы Тимирязевтин, жерге ийелик етиў бул адамға берилген ешейин ғана хуқық ямаса артықмашлық емес, ал келешек әўладлардың алдында жуўапкершиликти арттыратуғын аўыр мийнет екенлигин еске салатуғын даналық сөзлери жоқарыдағы пикирди және де толықтырады.

Бизиң жас әўладларымыз еле тууылып атыр. Бахтымызға қарсы тууылыўдан биразлары өлип-әм атыр. Бийгүна нәрестелердиң жасамағи кеткен өмирлерин, ҳәте бир тамшы ғана көз жасын ҳеш нәрсе менен ақлаў мүмкин емес қой!

Табияттың бизге әкелип атырған апаты — бул соқыр стихияның алдында адамның мәжбүрий жеңилиўи емес, ал адамның өз билерменлигиниң, бийпарўалығының ҳәм өзин ҳештеңеге жуўапкерсиз деп сезиниўиниң пәтийжеси. Бүгинги күни Аралдың ҳәм усы регионда адамлардың нормал өмир сүриўи тийис шараятты сақлап қалуў—бул бизиң социалистлик дүзимимиздиң абырайы ҳәм бизиң келешегимизди шешиўши мәселе болып табылады.

Мен бизиң жәмийетимиздиң бийбақа тәжирийбесине, Байкалдың, Ладоганың тазалығы ушын; экологиялық мәденияты ушын, Адам менен Табияттың гармониясы ушын қолемн менен жигерли гүрес жүргизген жазыўшыларымыздың тәжирийбесине сүйеменен ҳәм олардан да көмек сораيمان. Бизиң бүгинги әдебиятымыз ҳәм жазыўшыларымыз ушын ең актуаль тема—шыжғырған ысыда аппақ ундай болып, кебири шыққан атыздың ортасында дузлы тери аппақ болып көйлегиниң арқасына шыққан дийханның албырап турған көзлери деп есаплайман.

Илимпазлар, Арал—бул теңиз—көл деп аталады, деген анықлама бергенди жақсы көреди. Ал бизиң ушын, Қубла Аралдың халықлары ушын Арал—бул теңиз. Бизиң теңизимиз. Әмиүдәрья да, Сырдәрья да бизиң дәрьяларымыз. Халқымыздың

ауыз еки әдебиятышыц маржап үлгилери—көплеген даналық-ларымыз, әпсаналарымыз, ертеклеримиз, нақыл-мақалларымыз; дәстанларымыз Арал, Әмнүдәрәя, Сырдәрәя менен байланыслы. Оларсыз бизиң жоқарыда аталған ҳасыл маржаплары келешек әуладларға түсиникли болар ма екен? Бүгин биз усындай со-рауға жууап излеймиз.

(«Литературная газета» 6-май 1987-жыл.

БҮГИНГИ КҮН УШЫН ӨТМИШ ҲАҚҚЫНДА ӘНГИМЕ

(Журналист Анатолий Ефремов пенен сөйлесиктен).

...Бизиң бабаларымыз барлық ўақытта мийнетти ҳәмме нәрседен жоқары қойып, адамлар арасында парахатшылыққа умтылып, сыпайы турмыс кеширип келген жақсылықты адам-лар арасындағы қатнасықлардың тийкары ретинде тастыйық-лаған, бирақ буны қандай да бир айрықша мәртлик деп есап-ламаған, ҳәтте өзлерин бир ўақытлары пүткил дүнья таныуы мүмкин деп иийетленбеген де. Бүгин биз бабаларымыз жасаған дәўирлер тарийхының бетлерин қаншелли сүйиспеншилик ҳәм ҳүрмет пенен ашып үйренип атырған болсақ, келешек әулады-мыздың жазыўшылары да бүгинлиги жасап атырған бизиң өмир жолымыз туўралы да сондай дурыссы баҳа айтыуын ти-леймиз.

..Өзиниң өтмиши менен байланысын жоғалтқал адамды — да, жәмийетти де, тамырсыз өскен терек пенен теңгерсек бо-лады. Бәршеге мәлим бир нәрсе—тамырсыз ағаш—жерге қа-ғылған әйтеўир бир бөрене. Ол жерде қаншелли беккем түрде турғаны менен, ол өсип раўажлана алмайды. Егер адамлар өт-миштен жуўмақлар шығармаса, сабақ алмаса, онда олар өз тағ-дийирлеринде дәл сондай өтмиштиң қәтелери қайта тәкирар-ланыуына дуушар болатуғыны ҳақыйқый шынлық.

Бул тарийхтың өтмиштен ҳәзирги заманға айланған дәў-ирге тәсир жасайтуғын тек бир сызығы. Ал, енди ҳәзирги за-ман тарийхқа да белгили дәрежеде тәсийир жасай алады. Бул тәсийир мыналардан ибарат. Биз өз дәўиримиздиң раўажлан-дырыўдың дәслепки басқышларында өтмиштиң ўақыяларын түрлише қабыл еттик. Ҳәзирги заманның раўажланыў дәрежесин өтмиш тарийхтың сабақларын қабыл етиўдиң зәрүр екенлигин бизге дәлиллен көрсетиў менен тарийхий раўажланыўдың анаў я мынаў проблемаларына дыққат қойып үйрениўге мәжбүр ете-ди. Соңлықтан тарийхқа бет бурыў—тарийхты жақсы үйрениў буд ҳәммесинен бурын, ҳәзирги заман жәмийетиниң ойлау дә-

режесиниң көрсеткиши болып белгиленеди, себеби ол бүгинги күнниң проблемаларын сүүретлейди, ал уақты менен, ертең бизиң алдымызда пайда болатуғын мәселелерге де дәл жууан излейди. Тарийхты үйренип, оған нәзер салып жасау бул ҳәзирги заманға бәрқулла терең көз-қарас жиберип жасау болып табылады, соныц менен бирге ол халықтың руўхый дәрежесин рауажландырыўдың көрсеткиши ҳәм қозғаўшысы деп есаплайман.

Күнделик әдебий турмыс практикасы да бизге «актуаль проблематиканың» әйтеўир дәретпелерине қурылып, орташа дәрежеде жазылған шығармаларға қарағанда китапқумарлардың жақсы жазылған тарийхый шығармаларды шын кеўли менен қабыл етип оқытуғынлығы дәлиллейди.

..Ал, енди ҳәзирги Қайта қурыу дәўириде жазыўшы қандай орын тутады? Баслаўшы орын тутады, деп айта аламан. Өйткени совет жәмийетин рауажландырыўда зәрурли тезлетив бериўи тийис болған қайта қурыўдың тийкарында адам факторы турыпты. Ал, адам—бул ҳәр қандай жағдайда да алдыңғы әдебияттың тийкаргы изертлеу объекти. Уллы Горькийдиң жазыўшыны адам жанышын инженери деген гениаль анықламасы бүгинги күни де ҳәр бир совет жазыўшысының творчестволық жаўынгер программасына айланып отыр. Ал, инженер—бул ҳәммесинен бурын дәретиўши, жаңа адамды дәретиўши. Жоқары граждандық қәсийетлерге ийе болатуғын адамды қәлиплестириў бойынша ҳәзирги күн әдебиятының жаўынгер уазыйпасын жемисли түрде әмелге асырыу ушын жазыўшылар ең дәслеп өзлериңиң көплеген түсиниклерин қайта қәлиплестириуи тийис, ҳәммесинен бурын өзлериңиң, азаматлық дәрежесин жоқары идеялы көркем әдебий шығармалар дәретиў бойынша өз мақсетлеринде сапалы нәтийжелерге ерисиуи тийис.

(«Советская Каракалпакия» 1986-жыл, 12-ноябрь).

ҚАЙТА ҚУРЫУ—ИДЕАЛЛАРДЫ БИҚАРЛАУ ЕМЕС.

(Критик Маргарита Ломунова менен гурриц).

М. Л.— Төлөпберген, тарийхты тек оқыу қурааллары арқалы есимизде сақлаудан гөре ең жақсы жазылған ҳәм өзинше айрықшалыққа ийе көркем китапларды оқыу арқалы ғана есимизде көбирек сақлаймыз, деген сизиң пикириңиз дурьсылыққа келеди. Сиз, мәселен, Петр I-диң қүдиретли тулғасы Алексей Толстой тәрәпинен дәретилген образ арқалы өзинизге көбирек мәлимлигин тастыйықлайсыз. Сондай-ақ, басқа да көплеген

адамлар сыяқлы маған да қарақалпақ халқының хәсиретке толы тарихы, олардың әуел бастан русларға деген умтылыу-шылығы Сизің «дәстаныңыз» арқалы белгіли болды.

Т. Қ.— Мен Уллы Октябрьдің 70 жыллығына бағышланған салтанатлы мәжилiske қатнасыудай үлкеп бахытқа миясар болдым. Онда М. С. Горбачевтың докладын тыңладым. Бул докладта бизің социалистлик Уатанымыздың гүллән тарихы сөз етилген. Мен докладты тыңлап отырып, пүткил елимиздің 70-жыллық тарихында, онда Қарақалпақстан халқының азғантай да болса үлеси бар екенлигине мақтаныш сезимлери менен толып-тасып отырып, қарақалпақ халқының революцияға шекемги өтмишин ядыма түсирдим. Оның басып өткен жолы, хәқыйқатында да көп хәсиретке толы еди. Қарақалпақлар Азиядан қуғынға ушырады. Европада теитене болып жүрди, тағы да Азияға қайтып келди... Қарақалпақлардың өтмиштеги тәғдири үш қыйлы тәғдир сыпатында: яғный жетим баланың тәғдири, дени саўлар арасындағы бир ауырыудың тәғдири хәм бурында езилген шығыс хаялының тәғдири болып көз алдыма келеди. Бизің халқымыз көп қуўдалауларға ушыраған, әсирлер дауамында өзише мәмлекет бола алмаған. Бахытсызлықты бастан кеширди. «Қарақалпақ дәстаны» ның бир китабын «Бахытсызлар» деп атағанымның лийкини бар. Бизің халқымыз тек Россияға қосылыу нәтийжесинде ғана тарихтан өз орнын тапты. Сөйтп, бабаларымыз дүньядағы аз санлы халықларға ғамхор үлкеп ағасы—руслар менен тәғдир бириктирди.

М. Л.— Қарақалпақстанда жасап атырған халықлардың ўәкиллерин жоқары руўхый дәстүрлер бири-бирше жақынластыратуғыны сезиледи. Сөйтсе де, олардың бирге жасауында елеспели проблемалар бар ма?

Т. Қ.— Бизің ата-бабаларымыз әўладларына «бизің халқымыз басқа халықлар менен мәңги дослықта жасауы керек, себеби олар менен туўысқанлық қарым-қатнас ғана халықты бахытлы қылады», деп нәсият қалдырған. Бизің үлкемизде әййем заманлардан бери өзбеклер, қазақлар, қарақалпақлар қосы болып жасап киятырғаны бәршеге мәлим. Әзелден-ақ қарапайым мийшет адамлары той—садақаларын бирге атқарысқан. Совет власты бизің бул дослығымызды және де күшлерек бекемледі. Сыртқы көриниси, түри бойынша бизің халықларымыз уқсас, сонда да бизлердің жас ўақытларымызда бир-биримиз бенен ушырасқанда «Сен қазақпысаң ямаса қарақалпақпысаң?», «Сен өзбекпысең ямаса қарақалпақпысаң?» деп сорапайтуғын едик. Соңғы жыллары басқаша болықырап кетти, хәтте руў сораһып қаламыз. Былайынша айтқанда, ким қайсы халықтың ўәкили екенин билип жүрмесе болмайтуғын

сыяқлы. Хақыйқатында, ҳәзир бир-биреўдин ҳуқықына қол салылып атырған жоқ, сонда да өйтип сораса беріу онна жақсы емес.

Отызыншы жыллардың ақырларында Қарақалпақстанға бираз рус тракторшыларының келгени есимде. Олар келүүден ақ жергиликли жигитлерге техниканы меңгеріуге жәрдем берди, бизиң әкелеримиз бенен бирге атызларда бирге жұмыс иследи. Ал, сөйтип жүргенде олардың ҳешқайсысы бизлер сизлерди үйретип атырмыз, деп минлет етпейтуғын еди.

Тилекке қарсы, бүгиндиги бизлердин арамызда айырым адамлардың өз муғаллимлерин, устазларын ұмытып жүргени сезиледи. Ал, бизиң әзелий тәрбиямыз бундай емес. Устазға барлық уақытлары ҳүрмет пенен қатнас жасау Шығыстың үрдиси болған.

Тағы да өтмиштен мысаллар келтирейин. Бизде қарақалпақ совет әдебиятын баслаушылардың бири сыпатында С. Мәжитовтың атын ҳақылы түрде айта аламыз. Ол миллети бойыша— татар. Өзи күгә сауатлы адам болған, совет властын бирден ақ түсинип қабыл еткен. Ол өзиниң барлық шығармаларын қарақалпақ тилинде жазды. Сонда оны өзимиздин қарақалпағымыз деп есаплаймыз, деп айтып отыруўдың кереги бармекен?..

Рус Иван Сергеевич Майоров бизиң әдебиятымыз үшін көп ғана жақсы нәрселерди иследи. Оның ата-бабалары революцияға шекем-ақ қарақалпақлар арасына келип қоныс басқан. Пушкин, Гоголь, Горький шығармалары менен танысуымызда бизлер Иван Сергеевич Майоровқа да миннетдарлығымызды мойындаймыз.

Уллы Уатандарлық урыстан кейин Қарақалпақстанға этнографиялық экспедиция менен бирликте Москвадан рус художниги Игорь Витальевич Савицкий келди. Ол бизиң халықтың әйемги қол өнер искусствосын көрип, айрықна таңлануў менен бизде жұмыс ислеўге биротала қалып қойды ҳәм үлкемизде аўыллардан аўылларға жүрип, миллий искусство дәретпелерин жыйнады. Қөншилгини тәпхә өзиниң ақшасына сатып алды. Барлық жыйнаған коллекциясын ҳақ нийети менен республикаға берди. Солай етип, 1966-жылы Нөкисте миллий искусство музейимиздин тийкарып салды. Ҳәзирги уақытта бул музей Қарақалпақстан халық художниги Игорь Витальевич Савицкийдин атына қойылған.

Мине, жоқарыда аты аталған адамлардың барлығы да халқымыз үшін көп нәрселерди иследи, соның ушын да олар бизиң мәданиятымыздан бөлинип түсинилмеди. Гейпара адамлар «Бул мениң мәданиятым», «Бул мәданият мениң халқыма тийисли» деген пикир жүритеди. Ойлаңыз, пүтин бир халықтың мәданияты не ушын оның бир өзине тийисли болар екен?

Бизде «Өз үйиңиң босагасынан сыртқа атласаң, сениң алдыңда тутас бір әлем ашылады» деген гәп бар. Ал, ҳәзирги ўақытта сол әлемниң өзи телевидение арқалы бизлердиң үйлеримизге келди. Тап алақанда көргендей пүткил планетада не болғанын билип отырамыз. Қоңсымыздың қалай күн кеширип атырғанынан гөре Афғанстанда қандай жағдай болғанын жақсырақ билемиз.

М. Л.—Ҳақыйқатында да солай. Бир жағынан, әлемди билип жасаўға кең мүмкиншилик ашылды, ал, соның менен бирге семьяда туйықланыўшылық пайда болып атырған сыяқлы.

Т. Қ.—Бул жағдайды мен жақсы деп айта алмайман. Өзиниң қоңсыңның қалай күн кеширип атырғанын билиў керек. Биз болса күнделикли өмиримизде әлемлик процесслердиң барлығын билиўге, қамтыўға ҳәрекет етемиздағы, шын мәнісинде ҳәм кең мәнисте өзимиздиң жақын қоңсымызды умытып жасап атырмыз. Әне, усылар миллий шекленушликке шараят туўғызады.

Ҳайран қаларлық бир нәрсе: жылдан-жылға бизлер ақыллырақ болып атырғандаймыз, соның менен бирге миллий шекленушлик жағдайы сезиледи. Буны қаяқтан пайда болды деў мүмкин?

М. Л.—Ҳақыйқатында да ол қаяқтан пайда болған? Ҳәзир өзиниң атап атырған миллий шекленушликтиң себеплери неде деп билесиз?

Т. Қ.—Мен миллий шекленушлик мәдениетсызлықтың синонимин сөкеллигине исенемен. Мәдениетлы дегенде биз тилдиң, әдебияттың мәдениатын түсинемиз.

Бизниң үйде ҳәмме қарақалпақ тилинде сөйлесемиз. Балаларым қарақалпақ тилинен жоқары баға алса, қууансады, ал мен болсам оларға: «несине қууанасыз, бул сизлердиң ана тилиңиз ғой...» деймен. Мен тек өзимниң шығармаларымды дөретиўде ғана өзимше эксперимент жүргизип қоймастан, балаларымды тәрбиялағанда да эксперимент қылууды нәзерде туттым. *(Мениң жети балам бар)* балаларымның биреулери рус мектебинде *(олардың мектебинде де қарақалпақ тили өтиледи)*, ал еквиншилери қарақалпақ мектебинде оқыды. Негедур олардың патриотизм ҳаққындағы түсиниклери де ҳәр қыйлы. Рус мектебинде оқыған балам патриотизмди кеңирек мәниде түсинеди. Өз халқының мәдениатын әйбемги жоқары мәдениетлар фонунда көрип, олар менен салыстырады ҳәм оны раўажландырыўға, байытыўға өзинше жол излеўге умтылады. Ал, қарақалпақ мектебинде оқыған балам болса, өз халқының мәдениатының бар дәрәжесине толық қайыл.

Шынып айтыу керек, бизде қарақалпақ мектебинде оқыған балалар Кавказдың, Балтик бойы республикаларының, Волга бойының әдебиеттары хаққында ҳеш нәрсе билмейди... Мениңше, бизиң елге ана тили ҳәм рус әдебияты оқыулықларынан тысқары, барлық республикалар ушын ортақ тағы бир оқмулық зәрүр. Сонда ғана ҳәр қыйлы миллет балаларының бир-бириң жақсы билиўине, түсиниўине толығырақ жол ашылады. Биз сонда олардың бир-бири менен ушырасқанында ортақ темада әңгимелесиўи ушын мүмкинлик берген боламыз. Ҳәзирги ўақытта қарақалпақ, рус, грузин, латыш мектеплериниң 10-класс оқыўшылары бир-бири менен ушырасқан ўақытта әдебиет бойынша олардың сөйлесиўинде ортақ теманы табыу ацсатқа түспейди. Ал, бул оқыулық қандай болатуғынын (*мектеп ушын, ал жеқары оқыў орны ушын емес!*) бирден айтыўым қыйын, бирақ ол СССР халықлары әдебияты бойынша қандай да бир улымалық билим беріу менен Гомер, Данте, Шекспирдиң шығармалары менен де таныстыратуғын болсын. Компьютерлерди сабақларда қолланыу керекли нәрсе, бирақ олар балаларды хақ нийетли, бир-биреўге мийримли етип тәрбиялай алмайды. Тилекке қарсы, соңғы гезде мектеплерде балаларды өз-ара жақынластырыу сыяқлы әжайып дәстүрди өзлеримиз төменлетип жибердик.

Совет мәмлекетиниң құдирети оның интернационаллығында, соның менен бирге, ҳәр халықтың миллий өзіншеликлерине терең дүрмет етиўинде болып сапланады. Уллы Октябрьдиң 70 жыллығына бағысланып Кремльдеги съездлер Сарайында болып өткен байрам концертинде мен бизиң туўысқан халықларымыздың бирликли аўқамының көп түрлиликине тағы бир мәрте исендим. Мениңше, миллий тәрбия семьялық тәрбияның бир түри. Ҳәр халықтың миллий педагогикасы семьялық педагогикадан қуралады. Қайсы мәмлекет, мейли ол уллы мәмлекет болсын я киши мәмлекет болсын, оның педагогикасы сол мәмлекеттеги халықлардың, миллетлердиң педагогикасынан қуралады. Бизиң елимиз бир семья. Семьяда жасы үлкен ағанды сыйлау керек, соның менен бирге ол да өзиниң киши ини-қарындасларына дүрмет пенен қатнас жасаўы тийис. Жасы үлкенди дүрметлеу — бул тек ғана Шығыстың дәстүри ме? Буған мен исенбеймен. Мениңше, бул ҳәр бир халықтың әдеп-иқрамлылық нормасы болса керек. Бунда бирлесиўге, семьяның бирлиўине болған шақырық бар.

Бизиң семьяларымызда балалар қалайынша тәрбияланады? Мен ата-анамның туңғышы едим. Олар маған көбирек тәрбия берди, соның менен бирге алдыма қатаң талаплар қойды, орны менен еркелетти, сол ушын да, жасы киши ини-қарындасларымның алдында мениң абырайым күшли болды. Бундай болы-

дь
уа
ри
бо
ат
сы

би
би

ни
реп
бап
сін
жа
туу

лы
лен
мү

зир
пед

сін
дің

лар
мен
лин
тиуд
рым

(Ме
теби
екін
дың
мект
неді
фонд
дыр
қара
дени

уы үшін анам хәм әкем барлық нәрсени ислейтуғын еди әлбетте. Бирақта мен хеш ұақытта ини-қарындасыма мен сизлерден үлкенмен, сизлердің ис-хәрекетлеринизге де мен жууап беремен, деп айтып көрген емеспен, олар болса менн жақсы түсинуығе тырысауғын еди.

М. Л.— Сиз өзиниздин китапларыңызда халықлардың дослығының түп сағасы—өтмиште деп дурыс айтасыз. Тарийхты еслеу өтмишке тийкарлауыға мүмкиншилик бередн. Барлық нәрсе өз-ара байланысқан, балалар ата-аналарын, бизлер ата-бабаларымызды хұрметлеуимиз тийс, халық болса өзиннің тарийхына хұрмет пенен қатнас жасауы, оны билиуи, оннан өзине сабақ алыуы тийс... Солай емес пе?

Т. Қ.— Мен, елимизди аралап айырым республикаларда ямаса сырт еллерде болған сапарларыма, олардың қәбиристанларын да көриуге тырысаман. Себеби олардың өз ата-бабасының естелигине хұрмет етиу дәрежесине қарап, халықтың хәзирги мәдениатына баха бериуге болады. Бизде болса, «Кимде-ким ата-бабаларын сыйламаса, ол бахытлы бола алмайды»,— деген гәп бар. Бизнің хәр биримиз өзлеримиздің мәңгилик емес екенлигимизди умытпауымыз керек. Соның менен бир уақытта бизнің хәр биримиз бул әлемди гөззаллыққа бөлеушимиз!

Өтмиш—бүгингимиздің фундаменти. Бизнің соңғы гездеги ерискен табысларымыздың әхмийетин айырым биреулер еркә хәм ерксиз түрде төменлетуи үшін хәдден тыс тырысып атылған жоқ па деп ойлайман. Биз бүгинги бийик дәрежеге зәң арқалы көтерилдик, бүгинлиги сол зәңгини критиканын г астында қалдырып, аўдарын таслауға болмайды. Бул жер мына нәрсени ескертким келеди. Биз көтерилген зәңгини ямаса мынау басқышы надурыс орнатылған болуы, өз қойылмаған болуы мүмкин. Критикалағанда зәңгини аўдары таслауы мақсет етпей, оның айырым басқышлары жөг айтыу керек.

А. Рыбаковтың «Дружба народов» журналында жәрияланған «Дети Арбата» («Арбаттың балалары») атлы романы тууралы хәр қыйлы пикирлер айтылып атыр. Мен, бул шығарманың көп орынларын өзимше қабыл ете алмайман. Мениң пикиримше, автор көп жағдайда өзиннің жеке сезимлериннің тутқынында қалып қойған. Бундай жағдайлар гейде оқушыларда да объектив емес талғам пайда етеди.

М. Л.— Кеше бизлер сизнің менен Қарақалпақстанды бөлип турған үлкен каналдың тусынан өттик. Бул каналды адамлар отызыншы жыллары бел менен қазған. Бул сизнің бала уақытларыңызда болған. Қарақалпақ аўылларының турмысындағы, республика турмысындағы көплеген өзгерислер сизнің көз алдыңыздан өткен-ә...

Т. Қ. — Мениң балалық жылларым ядымда жақсы сақланған. Мениң атам, әкем, усы капалдың қазыуына қатнасқан. Бул жерде қандай адамлар ислеген дейсиз! Аштан-аш жүрши жумыс ислеген. Қазыу гүзде басланып, пүткил қыс бойы дауам ететугын еди, ал бәхәрде дәслепки атызларға егин егилетугын еди. Олар күшли адамлар еди. Хәрбири өзлериниң исеними менен күшли еди. Социализм қурып атырғанына исенетугын еди, адамлар бир-бирине тууысқандай еди. Әне, усы нәрсе барлық қыйынлықты жеңип шықты. Исеним сезими урыс жылларында да бизлерди бир идеяға бириктирди. Хәр бир адам өзин емес, өзлериниң ата-бабаларының жерлерин қорғады, соның менен бирге өзиниң идеясын да қорғады.

Биз хәзирги ўақытта да сондай исеним менен жасап атырмыз. Ал, бийкарлаў мәселесине келгенде айырым адамлар да болса тәйхә өзиниң сөзлиқ фондынан «Коммунизм» сөзин де шығарып таслаўға нийети бардай түйиледи.

Колхоз хәрекети ҳаққында және айтқым келеди. Егер колхоз болмағанда, сол гездеги жарлы дийханлардың көби ашлықтан лабыт болған болар еди, буны мен Қарақалпақстанның, өзимниң тууылып өскен ауылымның мысалынан жақсы билемен. Жәке хожалықлардың көпчилиги жарлы болғанлықтан, тракторларды тек байлар ғана сатып алып, тек солар ғана байып, қалғандары ашаршылыққа ушыраған болар еди. Социаллық теңтек арман болып қалар еди.

Әлбетте, коллективлестириу дәуиринде аса шектен шығып ашаршылық те орын алғаны сөзсиз. Өш алыўға нийетлениўши адамлар жақпаған адамларды класслық душпан ретинде қарастырыу хәрекетлери болды. Деген менен сол күш көрсетердиң көби теңликке, әпиўайы халықтың бирлесийине қарайтын күшлерге қолланылды. М. С. Горбачев өзиниң доктринасында орынлы түрде былай деп атап өтти: «Ауылларда социализмнің позицияларын бекемлеуде коллективлестириудиң әҳмиетин, егер, тутас баҳалайтуғын болсақ, онда ол ақыры айналып принципаль әҳмиетке ийе бурылыс болды. Коллективлестириу елиминиздиң тийкарғы халық массасының турмыс укладын социалистлик тийкарда түп тийкарыпан өзгертиуди аңлатты». Әне сол, коллективлестириудиң соңғы дәуирлери ҳаққында мениң де «Соңғы хужим» атлы романым бар. Бул романда мен тууылып өскен Шортанбай ауылындағы сол жыллардың жағдайлары сөз етиледи. Колхозға киргиси келмеген, руўхы түскен, үмитсиз адамлар өзиниң жасап атырған меканларын таслап, Шортанбай тоғайларына көшип келген еди. Бирақ олардың өзлери де коллектив хожалыққа бирикпесе набыт болатуғынлығын түсинди. Сөйтип, 30-жыллардың ақырында бул жерлерде колхоз дүзилди.

Енди ҳазирги кунлеримизге келейик. Қайта қурыу—бул бизиц бурингы идеалларимызды бийкарлау емес. Ал тырнақша ишиндеги «қайта қурыушылар» болса барлық нәрсени, тап ец әдиули нәрсени де бийкарлауға таяр секилли. Жақсы нәрсени мысалға келтириу идеясы ҳазирги уақытлары да өзиниц әҳмиетин жоһйтқан жоқ. Бизлер оны дауам еттириуге миннеглимиз.

Мен жақында бир колхоздың мектебинде болдым. Балалар менен сөйлестим. «Сизиц колхозда ец белгили адам ким?»—деп сораган едим, мектеп оқушыларының ярымынан көбиси «Завмаг» деп жууап берди. Бул тек қуры ҳәзил гәп емес еди. Хәр бир оқушы оның атын биледи. Мейли, бул жерде бийәдеплик ҳештеңе болмай-ақ қойсын. Неге олар колхозында жасан атырған Социалистлик Мийнеттиц Қаҳарманы, урыс ветеранлары ҳаққында жақсы билмейди. Хәр бир әуладта өзиниц идеясы, сғада зәрүрли балаларымыз «Өмирди кимлерден үйрениу кереклигин» дурыс билуи тийис.

Ким өзиниц әкеси менен, атасы менен мақтана алатуғын болса, ол бахытлы адам. Ал, кимде-ким өзиниц әуладлары менен, балаларының бахытлы тәғдирин менен ҳақылы түрде мақтана алатуғын дәрежеге жетсе, әне, ол оғыры бахытлы адам! Адам баласы әне, усыған умтылып жасайды. Бахыт ҳәмме уақытта келешекте болады.

Тубалаушылық дәуиринде көпшилик адамлар тек өзи ҳаққында ойлады, олар өтмишти де, келешекти де ядқа алмады... Биз сол дәуирде өзимиздиц алға илгерилеушилик жолымызда қандай да бир қәтеликлерге жол қойғанымызды енди жақсы билеп атырғандаймыз. Бирақ, бул қәтеликлерди бурында шамалап та, ҳақыйқаттан да билетуғын едик, оны көрип жасадық. Шығыстың бир нақылында: «Соқырды көзи бар адам жетелейди» дейди. Ал, бизде қаншама жылларға дейиң көзи бар адамларды тап соқырлардай етип көзи бар адамлардың өзлери жетелеп жүрди ҳәм «Сиз көрмейсиз», деп оларды исендирди-ҳәм! Миңе, енди бүгиниң сол уақытлардан айырмашылығы ҳәмме барлық нәрсени көрип жүргенин айтады, ҳәмме критикалайды. Халық ҳақыйқатлықты билгиси келеди. Айыпкер адамлар жазаланыуы керек. Бирақ тубалаушылық дәуиринде шалқыған адамлар да жийи-жийи жағдайларда қайта қурыудың биринши белсендилерине айналып жүрипти. Олар қайта қурылып атырған жоқ. Ал, қайта қурыуға ийкемлесип атыр. Олар күтә «уқынлы» адамлар. Оларды айыруу қыйын. Олар бизиц тәренимизге тез өтип алды.

Мени ҳәзир тышпсызландыратуғын нәрсе, «бизлер қайта қурыуды базада қуры гәпке айналдырып атырғанымыз жоқ на екен?» деген сорау. Биз критикаға, қала берсе өзип-өзи крити-

калауға көплицгп кетпеймиз бе? Критикадан иске өтетугын ұақыт келди. Мениң бир танысым (ол кейинги өзгерислерге шексиз хәмелдар адам еди) «Қайта қурыуда мен барлық нәрсемен жоғалттым», деген еди, ал басқа бир ҳақ пийетли, ҳадал достым: «Мен бурын да жоғалтып едим, ал ҳәзир де ҳеш нәрсеге ийе болғаным жоқ, еле излеудемен» деди.

Бизци хәммемиз ҳәзир излеудемиз. Умит пенен излеймиз. Бирақ барлық ұақыт излей бериу мүмкин емес. Алтып кәнлер өзлицгине ишқпайды. Алма бағының ишинде аўзыңды ашып отырған менен алма келип аўзыңа түспейди. Мийнет етиу керек. Бизлердиң умитлеримиздиң тезирек ис жүзине асиуы өзлеримизге байланыслы.

Әдебиятта да өткен жылларды критикалай бериуден гөре ҳәзирги күн ҳаққында көбирек айтатугын ұақыт келди. Биз гейде әдебияттың «өндирис таныу» хәм «атыз таныу» илими емес, ал адам таныу илими екенлицгине естен шығарып аламыз. Әдебият — бул адамның жәмийеттеги мақсети, орны ҳаққындагы художниктиң ойы. Оның руўхый хәм әдеп-иқрамлық таянышы. Адамлардың сана-сезимин тәрбиялау, биз жазыушылар үшін ең баслы ис болды хәм келешекте де солай болып қала береди, яғный Достоевскийдиң сөзи менен айтқанда: адамнан адам излеймиз. Хәзирги ұақытта бир адамда үш ұазына бар. Ол өз миллетиниң, өз елиниң хәм пүткил адамзат аўладының ўәкили. Бундай адам хәммеге керек, ал өз гезегинде оған да хәмме керек.

М. Л.— Төлепберген, СССР Жазыушылар союзы басқармасының пленумында Аралды қорғау бойынша, Қарақалпақстанның жерлерин қорғау бойынша шығып сөйлеген сизци қызғынлы сөзицизди еситгим. Республика бойлап сапар етиулеримди ядқа аламан. Бизлердиң алдымызда жүзлеген километрге созылған қуу далалар төселип жатты. Ал, Сиз бул жерлерде бурын тоғайлар бар еди... Бизци қауын атызларымызды доңызлардың басып, ойранлап кеткен жағдайлары да болды, қырғауыллар тауықлар менен бирге жүрди... Ал, енди болса, буның барлығы жоқ болып кетти, деп палыдыңыз. Сизци «Көздиң қарашығы» романыңыздагы қақарманларыңыздың бири «Сууды есаплау керек» деп дурыс айтады. Бирақ есапламадық. Тағы бир сорау — дәстүрлер ҳаққында: Сизци халықта тоғайларды, дәрьяларды, тәбиятты қорғауға ғамхорлық бурында болды ма?

Т. Қ.— Барлық ұақытта қорғап, сақлап келдик. Бул тек мениң халқымның ямаса басқа бир халықтың дәстүри емес. Бул улыўма адамзаттың дәстүри. Мен бир рет: адам өзин адамлар арасында әллекимге өкпели сезеди, ал тәбиятқа тиккелей араласса, тәбияттың фонинда өзин адам деп сезеди, деген едим.

Тәбиятқа биз барлық өмиримиздің исеңімлі хәм мәңгилік жолдасы ретінде көз-қулақ болыуымыз керек. Барлық нәрселердің есап-санағы болыуы лазым. Есап санақты жоғалтудың ақыбетинен Арал усундай жаман жағдайға дуушар болды. В. И. Ленин социализм — бул есап-санақ, деп үйреткен еди ғой. Ал, бизлер соңғы гезде бул ҳаққында умытып кеттик.

М. Л.— Сизиң халқыңыз әпсаналарда Аралды баслы қорғанымыз деп атайды. Ал, енди болса Арал теңизине жақын келип бизлер шаңлы дуз басыуы нәтийжесинде өнимсиз атызларды көрдик. Бул жерлерге ҳеш қандай дақыл егиуге болмайды. Арал бурынғы қорған деген лақабын жоғалтып, бүгінлиги өз айналасындағы егислик жерлерди набыт қылуышы баслы қуралға айналып атырған жоқ па екен?

Т. Қ.— Бизде бурын халықлар Аралды үлкен қазан деп те атайтуғын еди. Ҳақыйқатында да бул сақый, түпсиз қазан еди. Егислер зүрәт бермеген жыллары ол халықты балығы менен асырап-сақлады, сол себепли бизиң ата-бабаларымыз ды талай ашлықтан аман алып қалды.

Ал, ҳәзир болса, Арал бизиң ушып сынған қазанға айланды, ал, буның семья ушын қандай апатшылық екенин ҳәр бир адам жақсы түсинеди. Тәбият ҳәзир адамнан өш алып атыр, деген гәп мениң ашқан жаңалығым емес. Арал өз айналасының ҳауа райына тәсир жасап, бул жерлерде жасау ушын қолайлы климат пайда етип келген еди. Ал, енди болса, ҳақыйқат қыйратыушы күшке айланды. Теңиздің сууы қурып қалған жерлердің ашшы дузлары самал менен көтерилип бизиң жерлеримизге ушып келип атыр. Ертерек жылларда, октябрь айларының ишинде жауып-шашын сийрек болатуғын еди, атызларда жетистирілген барлық зүрәттің тийкаргы бөлегин тап усы октябрь айында жыйнап алатуғын еди. Ал, бүгінги күни болса, өзиңиз көргендей, түни бойы жауын жауды. Ҳәзир де жауып тур. Илимпазлардың айтыуы бойынша буллар Жер Орта теңиз, Қара теңиз ямаса Каспий теңизлеринен бизиң тәрепимизге қарай жылжығанда, Арал айдынынан көтерилген пуу оны қайтадан жоқары көтерип, басқа жақларға қууатуғын еди. Ал, енди болса, Аралдың кишкене айдынынан көтерилген пуудың буллар менен гүреснуге күши жетпей атыр, олар бизиң жеримизге жауын болып қуып атыр.

М. Л.— Аўа, сиз сонда пленумда шығып сөйлеген сөзиниз бешен хәммениң кеулине қозғау салдыңыз. Арал — бәримиздің дәртимиз. Өзбекстан Жазыушылар Союзында белгилі критик Пирмат Шермухамедовтың басшылығында Аралды қорғау комитети дүзилгенинен хабарым бар. Бул Комитет улыума халықлық байлық болған Аралды сақлап қалуу ушын қандай тәсиршең илажлар көрп атыр?

Т. Қ. Комитет ислеп атыр, бірақ қуры шауқымы көбірек. Деген менен ең қууанышлысы Арал теңизиниң дөгерегинде үлкен әңгимелер көтерілип атыр. Жәмийетшилик, белгилі рус жазыушылары буған қосылды. Хүкіметлик комиссия дүзилди. Булардың барлығы бизлерде үлкен үміт пайда етип атыр. Сондай-ақ оқыушылардың көз жаслары да жәрдем бережақ секилли. Суу керек ғой...

М. Л.— Қарақалпақ халқында семьялық укладты семья бирлигиниң жоқары әдеп-икрамдылығын қоллап-қууатлайтуғын турмыслық дәстүрлери көп хәм соның ушын да қәстерленип келмекте. Солардың ишинде қайсылары айрықша қәдирли?

Т. Қ.— Қайсы дәстүрди дауам етиу керек, қайсысына тыйым салыу кереклигин кесип айтыудың өзи күтә қыйын. Буны халықтың өзи шешеди. Айырым уақытлары басы адамлар мына дәстүр қарақалпақлардики, мынау руслардыкы, ал мынау болса өзбеклердики деп шеклегиси келеди. Бизлер болса өзли-өзимизге сондай үйренисип кеткенбиз. Қайсы дәстүр кимдики екелип де умытып кетемиз. Жақында, мен Өзбекстанның Иркутск областындағы өткерилген Өзбекстан Мәдениятының Күнлерине қатнастым. Олар бизди сондай дәрежеде қызғын күтип алды — ирукстклилердин миймандослығы бизниң Шығыстың миймандослығын жырып жибереди десем болады! Миймандослық бир халықта жоқары, ал бир халықта төмен деп тастыйықлаудың өзи де надурис. Хәр бир халық өзинше ҳақ кеуилли. Қарақалпақлардың миймандослығын айтып та мақтағым келмейди. Егер де жолаушы тандырдың қасынан өтип баратырған болса, нан жауып атырған ҳаяллар оған нан жеп өтиуге мирәт етпей қоймайды. Ал, сол жолаушы бир-еки шөрегин алып кете қойса, күтә қууанысып қалады. Буны тек бизниң дәстүримиз деп айтыуға бола ма, болмайды. Бундай ҳақ көкиреклик, миймандослық адам баласының қанында бар. Нан жауып атырған өзбек ямаса түркмен ҳаяллары да жол жүрип баратырған жолаушыға нан жеуге мирәт етпейди деп ким айтады?... Бизде адам өз үйинде патша, ал үйинен қырқ адым кетсе ғәрип деген гәп бар. Ҳақыйқатында да, адам өз үйинен сыртта жалғызсырап, жеккеленип қалмауы ушын хәрким оны жыллы жүзлилик пенен күтип алыу керек.

Бизниң қарақалпақ дәстүрлериниң бири — көп балалы болыу хәм оларды тәрбиялау болып есапланады. Мен булар ҳаққында айтқанман. Бизлер—Қайыпбергеновлар алты тууысқанбыз, өзлеримизниң балаларымыз да ҳәзир отыздан асты. Оларды өз-ара дослықта тәрбиялау баслы уазыйпа.

М. Л.— Бизлер сизни менен бир миймандос үйде қонақта болдық. Мениң байқағашым — үй ийесиниң ҳаялы бизлердиң

узақ әңгемелесип отырған пайтларымызда бір ауыз да гәп қоспады. Сиз, бул күтә жақсы келиншек, күйеуи менен өз-ара сыйласықта жасайды, соның менен бирге хаял көп сөйлемеуи де керек дедиңиз. Кимнің көз-қарасынан алып қарағанда бул дәстүрди жақсы деп есаплайсыз. Еркеклердиң көз-қарасынан алғанда ма?

Т. Қ. — Семьядағы ауыз биршиликти, өз-ара келисімди сақтау үшін ерли-зайыптың қайсысы болса да биреуи көп сөйлемеуи керек. Еки адам урысса соның ақыллысы айыплы деген даналық бар. Егер күйеуи де, хаялы да қосылып сөйлей берсе, семьяда қандай ауызбиршилик болуы мүмкин?... Демек, олардың қайсысы ақыллырақ болса, сол көбирек үндемеуге тырысады. Демек, хаяллардың ақыллырақ болғаны.

М. Л. — Барлық қарақалпақ еркекleri сизің бул пикириңизге қосылар ма екен? Буга мен исениңкиремеймен.

Т. Қ. — Егер дурысын айтсақ, бизде хаял-қызлар активирек. Мектепте қызлар барлық ислерде биринши болып жүреді. Балалар пассивлеу. Хаяллар семьяның басшысы да болады, бірақ бул жерде, және ескертетуғыным — семьяда бир басшы болуы керек. Мен усылай ойлайман.

Мениң ағайинимнің бир улы рус қызына үйленген еди. Келиншек бизің үрп-әдетлеримизди жақсы ийелеп алды. Керек емес жеринде хаслан үндемейди, балаларып жақсы тәрбиялап атыр; күйеуинің ата-анасына қарсы сөз айтпайды. Бірақ, барлық нәрсени де өзінше қалай дурыс деп тапса, солай ислей береді. Ата-аналары да, күйеуи де оның усындай хәрекетлерине көпшигин кетти.

Булардың көпшилиги бизің шығысқа тән дәстүрлер. Олардың қайсысы қанша уақытқа шекем дауам етеди, оны мен билемеймен, оңы халықтың өзи биледи, өзи шешеди.

*(«Литературная Россия» газетасының 1987-жылғы
№ 48 санынан алынды).*

БИР КЕСЕ СҮТ

(Күнделиктен).

Жақында мен автоном республикамыздың районларының бирине келип, атақлы совхоздың орайынан алыста жайласқан пахташылық бригадасына бардым. Бул бригаданың бригадири хәққында жоқары зүрәәт жетистириудің шебери, айрықша, шөлкемлестириуши деп еситкен едим. Тилекке қарсы ауылға келип мен бригадирди таба алмадым.

- Бригадир қайда кетти?—деп сорадым.
— Азада кетип еди,—деди.
— Жақын арада келип қалар ма екен?—дедім.
— Кеште келеди,— дести.

Мен җайран болдым.

- Өзиңиз ким боласыз?—дести маған.
— Нөкистен келдим. Жазыушыман, — дедим.
— Ҳа, Нөкистен деңиз, жазыушыман деңиз...

Буннан соң үндеспей бираз турдық.

Ояқ-буяқларға қарадық.

Мениң менен сөйлесип турған адам биргезде:

- Бригадир ағамыз жайлауға, сыйыр бағыуға кетти,—деди.
— Ҳау!—деп мен таңланғанымды жасыра алмадым.— Бул қалай?

— Ҳешқандай таңланатуғыны жоқ, бүгін оның гезеги еди.

Ойлапдым. Буннан соң бул бригададағы жағдайлар жөнінде, мал-халы жөнінде сорадым.

Бригадада 30 хожалық бар екен. Көпшилик хожалықларда бир-бирден, айырымларында екеуден сыйыры бар; яғный хөммесиники бир пада мал. Жайлау алыста: адамлар жасап атырған жердің дегереги пахта атызлары. Сыйырларды жайлауларға шығарып бағыу керек! Ал, оны ким бағады? Сыйырлар болса жекке-жекке хожалықларға дөрөк. Ҳәр бир үйден мал басына ақша төлеп, падашы тутууға болар еди. Бирақ, Һешким падашы болғысы келмейди. Бундай хызмет штаты жоқ екенлигин, бул жұмыс стажына, пенсияға кирмейтуғынлығын, ақша төлеп отпусқа берилмейтуғынлығын адамлар жақсы биледи. Соның ушын да гезек пенен мал бағады.

Қарақалпақлар бурында да шаруашылық пенен шугылланған халық. Соған байланыслы оларда жайлауларды өдеуір қысып таслады. Мал шаруашылығы пахташылыққа берилди. Қолхоз хөм совхоз падаларының талаплары хожалық планлары да есапқа алынды, жекке хожалықтағы мал Һаққинда умытылды. Оның үстине тағы бир себеп табылды. Маллардың жергиликли туқымларын төмен өнимли, соның ушын да оларды жекке хожалықта услаудың кереги жоқ, деген рауаятлар көбейди. Мүмкин, маллардың жергиликли туқымы жер жүзилик рекорд көрсететуғын маллар қатарына жатпайтуғын шығар, бирақ олар әсирлер бойы бизиң жағдайымызға, Һауа райына, бизиң тәбийий от-шөбимизге ийкемлескен маллар Һой! Тап Һақыйқатынан келсек, олар ол дәрежеде аз өнимли емес.

Бурынлары ауыллық жерлерде дүканнан сүт сатып алыу айып деп есапланатуғын еди. Буннан бир неше жыл бурын қа-

ла қасындағы хожалықтың орайынан өтіп баратырып азық-ауқат дүканының қасында қолларына бидон ұстап, сүт нәубетінде турған көп адамлардың дизбегін көрдім. Хәзирги уақытта бул жағдай бир қанша азайды. Адамлар сатыу ұшын емес, ал өзлери ұшын, хожалығы ұшын мал сақлай баслады.

Сыйырдың адамға не беретуғынлығы бурыннан белгили. Сүт, май, гөш... Бир сөз бенеп айтқанда турмысқа зәрүрли өнімлерди береди, әсиресе ол көп балалы хожалықларға күтә зәрүр, ал бундай хожалықлар бизиң Қарақалпақстанда баршылық. Малларды күтип бағыудың көпшилик тәрепи хәр қыйлы жастағы балаларға жүкленген, ол соның менеп бирге балаларды тәбийий хәм турақты мийнетке тәрбиялау мүмкиншилигин береди. Буның әҳмийети аз ба? Усы мақаланың басында сөз етилген бригадирдин жети баласы бар екен. Бригадир өз хожалығына тийисли еки сыйырын жақсы күтип бағыу бойыша өз балалары өсип ер жетемен дегенше оларға жұмыс та тауып берген: Олар болса маллардың турған жерин тазалайды, суугарады, от-шөп қорын жыйнайды...

Бригадирдин қоңсысының үш баласы бар. Ол уақтында сыйыр сатып алмаған, ал тәүскел етпей отыр: балаларының барлығы бос уақтың телевизор алдында өткерюге әдетленген. Ериксиз түрде мынадай сорау пайда болады: мүмкин, олар да өзлериниң балалары ұшын сүт дүканының алдына барып нәубетке туратуғын шығар? Мениңше ауылда жасайтуғынларға хәр бир үйде мал сақлауға хәм оны көбейтиуге актив түрде жағдай туұдырыуы лазым.

Бул ұшын иелерди ислеу зәрүр хәм мүмкин?

Көп пәрсени ислеу мүмкин! Ең алды менеп колхозшыларға, совхоз рабочийларына өзлериниң маллары ұшын от-жем жетистириуге мүмкиншилик бериу керек. Оларға тек жер берип ғана қоймастан, ал оны ислеу ұшын техника да бериу керек. Тилекке қарсы хәзир ондай мүмкиншиликлер жоқ. Ал, енди колхоздан ямаса совхоздан трактор сорап көр. Ол мүмкин емес. Не дерсең? Қыйын. Солай болса да, дийханның жерине, ерте ме, кеш пе сол трактор келеди, бирақ жасырын түрде келеди. Оған ақша төлеу керек хәм тракторшы асығыс түрде жәп-жаққа қарап жұмыс истейди. Өйтпегенде не қылады екен, дейсең. Оның устине хәр хожалықтың жайласқан жерлериниң дөгеренинде жайлау ұшын жер бөлип шығарғанда, бәри гүллагул болмас па еди? Бул психологиялық хәм экологиялық проблемалардың шешими болар еди. Гауашаларды дефолнациялау, егинлерди химиялық усыл менеп қайта ислеу адамлар турған жерден алысыраққа болған болар еди.

Кейинги жыллары: мал турақ жайдан бөлек сақланыуы керек деген усыныслар болып атыр. Мүмкин, бул үлкен мал

шаруашылығы фермалары хәм комплекслери ҳаққында сөз болғанда дурсы шығар. Бирақ буны хожалық ағзалары жумыстан ямаса оқыдан бос уақытлары күтмине қарайтуғын жекке меншиктеги малларға, бир сыйырға қолланыуға бола ма?

Падашылар табыу проблемасы да усыған тақаббил. Егер ойланып қарасаң, бул жерде қандай проблема болуы мүмкин? Қолхоздың ямаса совхоздың айлық төлеу штатында усындай хызмет орнын нәзерде туту қыйын ба? Ал, хызмет орны болса, — оларға ҳәр бир мийнеткеш адамға тийисли мийнет отпусказына, дем алыс күнине ақша төленсе, онда падашы болып ислейтуғын адам табылар еди. Сондай болса да бизлерде жумыс күни сегиз саат екенин, ал сыйырлар күннің шығыуынан — батыуына шейин, яғный он еки саат дауамында бағылатуғынын есапқа алыу керек. Себеби малларға бүгин сениң падашының дем алыс күни, ол шаршады ямаса отпускарда деп ҳеш қандай түсиндире алмайсаң ғой.

Тағы бир нәрсе сол сыйырлы хожалықлардың артық-ауысық сүтини сатып алыуды жақсы шөлкемлестирну керек, себеби жоқарыдағы проблемалар шешилсе халықта артық сүт көп болады, ал бул колхозларға, совхозларға, мәмлекетке пайда деген сөз.

Қарақалпақстанда жер кең, мал шаруашылығы ушын мүмкиншиликлер көп! Эттең, бир қанша олқылықлар бар. Қейинги уақытлары жекке меншикте мал сақлау әдеуір көбейгени менен адамларға сыйыр сатып алыуды усыған уақытлары олардың оны алмай қалатуғын жағдайлары да ушырасады. Себеби олар сыйыр сатып алыуға көп санлы хәм толық реаль қыйыншылықлардан қорқады. Олардың сыйыр сатып алыуы ушын жағдай тууғызыу керек, бул истиң оғада зор әҳмийетин жақсы түсинип, үзликсиз түрде жәрдем берну керек.

Ҳәр бир ауылда жасаушы хожалық оның үстине көп балалы семья өзлериниң «азық-ауқат тылын» тәмийинлеуи тийис. Сонда ғана ол сүтти сатып алыушыдан оны өндириуинге айланады. Сонда ғана хожалық ағзалары колхоз ямаса совхоз атызларында тыныш, исенимли түрде жумыс ислейди. Бизде «ким ислемесе сол жемейди» деген нызамды ҳеш ким бийкарлаған жоқ. Соның менен бирге бул жерде, буның басқаша мәниси яғный ким ислесе сол жеуи тийис, деген түсиник зәрүрли түрде келип шығады.

Мине, бул кишкене мақала жазыушының блокнотындағы бир жазыу болып та қалуы мүмкин еди, олай болмағанына мынадай бир жағдай-әм себеп болды. Жақында мениң бизден алыстағы Чита областының бир хожалығының бир хожалық басшысы менен ушырасыуға туура келип қалды. Көп нәрсе ҳаққында сөйлесип, айрықша бизиң ауыл хожалығымызда

болып атырған өзгерістерлер хәкқында, агросанааттағы қайта қурыулар хәкқында көп пикир алыстық. Мен оған жоқарыдағы уақыяны айтып едим, ол усылар хәкқында жаз деп өтиниш етти.

КПСС Орайлық Комитетиниң XXVII съездине Сиясий докладында партия хәм мәмлекет буннан былайда избе-излик пенен агросанаат комплексиниң материаллық-техникалық базасын рауажландырады, деп көрсетиледи. Бирақ бир нәрсе күтө айқып, алға илгерилеудиң ең баслы қозғаушысы адам болып келди хәм адам болып қалады. Бүгинги күни ауыл хожалығында актив жумыс ислеуге қызығатуғын, жоқары кәсиплик шеберликке ийе новатор адамлар керек. Ауыл мийнеткешлериниң мийнет етиу жағдайы, турмысы хәкқында турақлы түрде гамхорлық етиу бизниң табысларымыздиң ең бекем гарантиясы болып табылады.

Бундай гамхорлыққа жууап ретинде мен айтқан сол бригадир, хәрбир қарақалпақ дийханы пахта хәм салы атызларында барлық күш-жигерин салып жумыс ислеиди. Егер оның үйинде сыйыры болса, хәм ол тоқ болса, ол хәрқашанғысынан да жақсы ислеген болар еди. Себеби, ол ушып, кешқурғын семья ағзалары менен бирге отырып, жаңа сауып алынған сүт пенен қара чай ишсе не деген хәзлик болып көринеди, дейсиз! Бул мен төрепинен айтылған бос гәп емес. Мен бул пикирди тек қулақ пенен еситиулерге сүйенип айтып отырғаным жоқ. Бәри мениң де басымнан өткен жағдай. Мениң тууысқан бириниң де усындай, ауылдағы қарақалпақ дийханларының биринен есапланады, мениң өзим де сол жақта тууылып өскенмен. Хожалықлардың сыйыр сақлауына мүмкиншилик туудырылма? Туудырылуы тийис. Буның ушып, әлбетте, еле көп ғана күш салыулар талап етиледи.

(«Правда» газетасының 1986-жылғы 13-июль санынан).

ХАДАЛ ЖАСАУ — ЖОҚАРЫ МӘРТЕБЕ

(Журналист Ирина Пирогова менен сөйлесиктен).

И. П. — ...Мен сизиң «Фамилия» деп аталған пьесаңыздың қол жазбасы менен таныстым. Оның орайында Әйtenов деген районлық масштабтағы басшының фигурасы турады. Әйtenов бурын хәдал ийбетли мийнет адамлары шыққан белгилі руудың бүгинги басшысы. Ол хәзирги сиясий терминологияны ядлап алған, «жоқарыдан» келген басламаларды қоллап-қууатлауға бәрқулла таяр, әтирәшәна гилец жағымпазлар менен ийи бос адамларды жыйнап алған, районға хәм оның халқына Әйtenовлардың фамилиясының байыуына хәм ат шығарып,

мәртебесинин артыуына хызмет етеуғын «ата мийрасы» сыпатында қарайды.

Бул сөзи басқа, иси басқа болып кеткендеги еки жүзликтиң типн ғана емес, ал, тәбийий азғынлаудын типн. Бул жағдайға түскен адам ҳәтте өзи менен өзи қалғанда да жалғанды ҳақыйқатлық, деп қабыллаиды ҳәм соған гүмансыз исебеди. Ол не ислеп атырса да пухараны жарылқап атырман, деп ойлайды, пайда түскендей нәрсениң утыры келсе бос жибермейди. Әкеси автономиялы республикада совет ҳәкимиятын орнатуға қатнасқан (ол усыған байланыслы, түп мәниси Әйтеновлар әуладының даңқын жайыуға қаратылған революциялық даңқ клубын шөлкемлестиреди). Ол газетаның хабаршысына Уаллы Ұатандарлық урыс уақтында ашырқан жүрни жазған күнделиги тийқарында өзин мақтаитугын очерк жаздырады (ал, ҳақыйқатында, оның ҳәзирги ислери критикаға ылайық еди). Жаслардың аэробикаға қызығыушылығынан да өзинше пайдаланады (қағаз жүзинде спорт — дауалау комплекси дүзиледи. Әйтеновтың қызы оның басшысы сыпатында ҳақыйқый айлық алып жүре береді). Ал, енди ол өзиниң балаларын районда басшы жумысларға қойыу тәсилин «семьялық кесип алып ислеу усылы» деп атайды.

Бул трагикомедия Әйтеновтың толық әшкараланыуы менен тамамланады: оның өзиниң бәрқулла ҳәмелде болыуын тәминлеуге қурылған тәсиллери (милнция, газета, райкомды «байлап» қойған болса да, орайдан «тиреклери» болса да) оны сақлап қала алмайды. Бирақ халықтың дузын ақламаған нәкес тутылды, деп қууаныуға еле ерте еди. Егер сол районға жолы түскен сууқуйды бир фокусник гүл өсирилетуғын түбеклерге Әйтеновтың жасырып қойған «районды ийелеп турған» дәуиринде жыйнаған алтынлары менен ҳижи-маржан тасларын тауып алмағанда, уақия буның менен пите қоймас еди, Әйтенов барлық байлығын «иске салып» және өзин тиклен алар еди... Бундай жағдайлардың да болып турғаны мәлим ғой...

...Ал енди сиз ашыңы ҳақыйқатлықты жазғаныңыз ушын биразлар кеширмейтуғын шығар?

Т. Қ. — Бул өз-өзинен түсиникли нәрсе. Өткен жылы «Советский писатель» баспасында жарық көрген «Көздиң қарашығы» деген романым 1981-жылы литкерилген еди. Роман бүгинги күни әдил соққы берилип атырған негатив қубылыслар ҳаққында жазылған. Бирақ роман 1982-жылы китап болып басылыу ушын оның биринши корректурасы оқылып болған уақытта полиграфкомбинатта терилип питкен киталтың ҳәриплери тарқатылып жиберилди. Маған «турмысты бурмалап

көрсетіп атырсаң» — дегенге ұқсаған «кескир» истанатлар табылды. Бұл романның додаланыуына, дурысын айтқанда қараланыуына сол уақыттағы облыстық партия комитетінің обком секретары басшылық етті.

Қосып жазылған гектарлар, парахор партия хызметкерлері, ағайыншиллік туұралы романды оқып шығып, қаралаушылар: «Бизде бундай жағдайлар жоқ» — деп тастыйықлады.

Бұл романды сол уақытта қаралағанлардың көпшилигі соңынан өзлери парахорлығы хәм қосып жазыу менен шуғылданғаны үшін айыыланды. Мен ол уақытлары романның көркемлігі күтө жоқары дәрежеде деп айта алмайтуғын едим, себеби қолайсыз жағдайлардың гүжип баратырғанын халыққа тезирек жеткерип, ашық айтыу үшін асығып жаздым. Романның сол вариантында психологизмнен гөре публицистикалық пафос күшли еди. Бирақ романда көрсетілген фактлердің хақықатлығына мен өз басым менен жууап беріуге тайын едим. Бұл гүрестің соңында, бұл жерде мениң бахтыма демеймен, керисинше, тилекке қарсы, мен хақ болып шықтым. Мәмлекетти алдап келген парахор басшылардың үстинен хәзир суд процесслери жүрип атыр.

И. П. — «Көздің қарашығын» қорғап қалиу үшін сиз не қылдыңыз? Арза бердіңіз бе ямаса жәнжел шығардыңыз ба?

Т. Қ. — Хештеңе де қылмай, гезектегі кітабымды жазыуға отырдым. Екі жыллардан бери мени қыйнап жүрген бир темам бар еди... Мениң өзим жүдә есте жазаман. «Қарақалпақ дәстанына» он бес жылдай уақтым кетти. Ал, «Қарақалпақнама» деп аталыушы нәубеттегі роман-эссеге көп жыллар бойы таярланып жүр едим. Соны жаздым. Мен өз өмиримнің, атқарған ұазыйпаларымның тәжирийбесинде жазыушының қалыплесиуін, оның халқының тарийхы хәм мәдениаты менен байланысқан «қан тамырларын» көрсетким келетуғын еди. Қарақалпақлардың фольклорлық байлығын уллы рус әдебиатының тени-тайы жоқ тәжирийбеси менен қалай бириктирсе болады, әне, усы туұралы өзимнің ойларым менен ортақласқым келетуғын еди. Әне, усыны жаздым. Романда өзимнің апам, әкем, кемпир апам, атам хәм Көше бийи этирапында гәп барады. Хақықатлық хәм жалғаншылық, жаманлық хәм жақсылық, халқымыздың өмирбаяны бизнің кешегимиз хәм бүгінги күнимиз хаққында гәп барады, бир сөз бенеп айтқанда, бұл китап халықтың даналығы хәм халықтың көкірегінде мәңги сақланып келген хақықатлық хаққында.

И. П. — Платон өзинің «Диалог» ларында хақықатлықтың тек қыялымызда ғана жасайтуғыны хаққында айтқан еди. «Федр» деп аталған диалогында ол Сократтың мыпау сөзле-

рин келтиреді: «Ол жазған мийнеттері менен өзі ушын еске түсириулердің кітабын дүзеді, бул кітап оның ғаррылығында, көп нәрселер умытылатуғын гезде, өзіне хәм оның ізнен баратуғынларға хызмет етеді...»

Т. Қ. — Платон дурыслықты айтқан. Хәқыйқатлықты ойлап табыудың қажети жоқ. Мәселен, әдеп-иқрамлылықты да, мұхаббетти де, дослықты да ойлап табыудың (қайтадан ашыудың) қереги жоқ. Адам баласы бул нәрселерди хеш қашан умытпауы керек. Бизин халқымызда «Айды етек пенен жауып болмайды», «Хәқтың аты сүринсе де өзі жығылмайды», «Хәқ адамның жүзи қараңғы түнде де жарқын» деген даналықлар бар.

Әттең, жер жүзинде, қуяшлы күнде де «беті»не нықап тартқан адамлар аз емес. Хәқыйқатлықтың төрендары емеслердің жүрген жери шауқым менен бийхуұда ислерге толы. Олар әшкараланып қалыудан, ким екенлиги ашылып қалыудан қорқады, сонлықтан да басқаларды бәрхәма табанының астына жибергисн келип жүреді, қорқытқысы келеді, ақыл айтқысы келеді, бир сөз бенен айтқанда, хәқ адамларды өзлериниң патас ислериниң қулы етип қойғысы келеді, оларды патаслықларға қарсы тура алмайтуғын етип қойғысы келеді. Мине, соның ушын да гейде қолынан ис келмейтуғын демагогты хәқыйқый искерден айырыу қыйын, себеби ондай демагогларда тәсілпазлық күшли. Олар дәуір қандай адамларды көтерип атырса, тап сондай нықап кийип алыуға шебер болады. Хәқыйқатшыл адам сөз сөйлеуге емес, ал ислеуге үйренген болады. Ол жүдә бир турпаты келискен арысландай айбатлы болмаса да, оның хәқыйқатлығы оны құдиретли етеді.

И. П. — Сизиң пьеса жазыуға нийетленгениңизди қалай түсинсек болады? Не ушын «Фамилия» деп ат қойғансыз?

Т. Қ. — Мениңше, изинде ат қалдырыуды ойламайтуғын адам болмаса керек. Бирақ көп адамлар буған ацсат жол менен ерискисн келеді. Сондайларға басшылық хамал жетиссе көйлеклерине сыймай кетеді, сөйтип өзлериниң фамилиясын көтерип ушын хәр қандай ислерге барады. Сонғы жыллары базы районлық, областылық, оннан да басқа масштабтағы басшыларды «көсем» сыпатында таңыуға шамаластық. Айырымларына өз көзиниң тирисинде бронзадан естеликлер қойыла баслады. Халық оларға бул иззетлерди көрсеткенде, қарыз сыпатында көрсетип, енди олар хәр қашанғысынан да жақсы ислеиди, деп дәмеленетуғын еди. Тилекке қарсы, көзиниң тирисинде естелик қойылғанлардың көпшилиги даңқты өзлеринше түсинди. Бронзадан құйылған өзлерин көрип, өзлери жансыз бронза естеликке айналып қалды, өзлерин мәңгиликтің диза-

мине тиркелген деп исенди, сөйтіп олар өзлерін тек адамлардың үстінен қарауға, оларды өз хукімдарлығында көріуге ыдайық, деп ойлады. Алма-Атада болып өткен хәр бир хәк жүрекли адамның жүрегине жара салған уақыялар, әне, усы жағдайдың ақыбеті. Бул уақыялар келешекке де сабақ. Елимиздин барлық халықлары Советлер Бирлиги деп аталған бир ауқам. Билесиз, адамның шунатай бармағы ауырса да пүтлик денеге сезиледи. Ал, басы ауырса — пүтин геүде сырқыран зардабын шегеди. Мен автономиялы республикамыздың мысалында айтсам, көп уақытлардан бери бизиң басымыз ауырыу болып келди. Ендиги жағында, бизиң дәслепки көкке көтерген адамларымызды бүгин халыққа қыянет еткен пәкеслер сыпатында әшкаралап атырғанымызды көрип атырған жасларға ансақ емес. Олардың турмысқа көз-қарасында бул қуылыстар из қалдырмайды деу қыйын. Биз бүгин хәкыйқатлықты қайта тиклеп атырмыз. Деген менен кеше өзлеримизди де, жасларды да алдан келгеннмиз ушын бизлер — «әкелер» айыплымыз. Өтирикшиллик күтә жуқпалы келеди. Ал, хәдал хәм хәкыйқатлық пенен жасау хеш уақытта да ансақ болмаған. Бизлер, жасы үлкен әулад, жаны хәзликте жасауға үйрениуге қарадық. Жанымыз хәзликте жасау ушын өзлеримизди де, басқаларды да алдап келдик. Билесиз, кисапырды — кисапыр, деп айта алатуғын адамның турмысы жеңил болмайды. Биз бүгинги турмысымызда хәкыйқатлықтың лан менен суудай зәрурлинги түсинген болсақ ендигиден былай хәкыйқатшылыққа шақырыу менен ғана шеклену жеткиликсиз. Бизиң өзимиз хәкыйқатлықты ашық айтыуға қайта үйрениуимиз керек.

Биз өзимиздин табысларымыздың өтирапанда қуры шауқымды күшейтип, ис жүзиндеги нәтижелерден гөре орден-медаллардың шыңғырлысына көбирек кеуил бөлгенимиз, бәршеге де оғыры үлкен зыян берди. Бизиң автономиялы республикамыздың өзінде ғана жүзлеген адамлар жумысларының нәтижесине қарап емес, ал дизим бойынша наградланатуғын еди. Алдын-ала «пәлен ер адам, я пәлен хаял — қыз болыуы тийис, мынандай кәсиптеги төлен адам депутат болсын, пәленинши жылы тууылған пәлен адам наградланыуы керек» — деп дизим исленип шығылатуғын еди. Адамларды анкетадагы мағлыу-матларға қарап бахалау әдилсизликти туудырды. Мәселен, бир хожалықта хәдал коммунист бар ықласы менен жумыс ислейди, еки норма орындайды, бирақ ол қалып қойып алдын-ала белгиленген дизим бойынша ауыллық советтиң депутаты болған кимсе наградланыуы шәрт.

Солай етип, награданы жумысты жақсы ислеген коммунист емес, бирақ анкетасы дизимниң талабына тууры келген жал-

қау алып өте шығады. Бұны көріп тұрған халықтың наград-ларға да, оларды тапсыратуғын басшыларға да құрметі жоғалады, әлбетте.

Сол себепті адамларда өзінің өмір азығы болған мийнетке ықлас кемейді. Пахтадың жыйын-терім мәхәлінде биз атызда тийкарынан қалалыларды, студенттерди, мектеп оқыушыларын көреміз, ал енді зүрәтті жетистирген адамлардың өзлери атызға шығып жарымайды. Жумыс деп өле бериүдңиң не қәжети бар, деп ойлайды айырым колхозшылар. Себеби, кимнің награда алатуғыны, кимнің депутат болатуғыны онысыз да анық болып, оның мийнетин есапқа алып атырған басшы болмаса не қылсын.

Және бир мәселени қозғағым келеди. Хәзир биз тийкарынан мәмлекетти алдап келгени ушын материаллық жууанкершилликли адамларды жазалап атырмыз бул орынды, ал усы негатив жағдайлардың турмысымыздан орын алғанына руұхый жууанкершилликли адамлар не ушын жууап бермейди? Мәселен, бүгинги басшысы парахорлыққа, қосып жазыушылыққа жол қойғаны ушын қамалын атырған коллективте, егер сол дәуирдеги есап-китапларға қарайтуғын болсақ, көп лекциялар оқылған, турақлы түрде хәр қыйлы жыйналыстар, плажлар өткерилип тұрған. Усындай идеологиялық жумыстар өткерилди, деп келинген коллективте негатив жағдайлар жүз бергени — бул сол лекциялар менен плажлардың адамлардың психологиясына, турмыс позициясына хеш қандай тәсириң тийгизбегенин көрсетип тұрған жоқ па?

Бизің Шығыс халықларының дәстүрінде шәкирттің қәтелиги ушын устазы жууап беретуғын болған. Бүгин бизлер көпшилик жағдайларда шәкирттерди жазалау менен шекленип қалып атырмыз. Ал, енді, бизің идеологиялық тәсір жасау құралдарымыздың бийхууда ислегенине, әзизлигине тиккелей жууанкер лекторлардан, инструкторлардан, кураторлардан не ушын жууап талап етпейміз? Мәселен, мәмлекеттің көп қаржысына иелік етип отырған «Билим» жәмийетиниң орынлардағы жумысының пәтійжесин алып қарайық...

И. П. — Төленберген Қайыбергеневич, биз драматургия хаққындағы мәселедеи шетлеңкиреп баратырмыз?

Т. Қ. — Енди гәптиң носгеллесин айтсам, мен өзимди драматург деп есапламайман. Бул тарауда мен еле шәкиртпеп. Телевизордан берилетуғын спектакльлер менен кинофильмлерди де көрмеймен. Бәлким, бул мениң қәтелигим шығар, бірақ мениң ойымша, егер сен, тамашагөй менен жүзбе-жүз сөйлесип тұрсаң хәм ол сениң жазғаныңды қалай қабыллап атырғанын көрип тұрсаң ғана театр — театр болады.

Пьесамды эле театрларга көрсеткеним жоқ. Қорқамаи «Советская культура» газетасында аяусыз хэм әдил критикаланған «министрлик драматургия» ның жаңа ўәкили деп мени де есаплап қалыўын қәлемеймен. Мениң «Қарақалпақ қызы» романым бойынша Нөкисте, Ташкентте спектакльер қойылды, кинофильм де түсирилди. Бирақ бул жумысты басқа адамлар иследи. Маған пьесаның яки сценарийдиң соавторы болыўды усыныс еткенлеринде мен бас тартқанман. Соның менен бирге бул жумысларды атқарған адамларга мен хеш қашан «анаў неге анандай, мынаў неге мынандай» — деп мин де таққаным жоқ. Себеби бул пүткиллей басқа жанр. Бес жүз бетлик романнан елиў бетлик пьеса шығарыў күтә машақат. Өзим жазған бес жүз бетлик романды өзим елиў бетке түсире алсам, қалған төрт жүз елиў бетин неге жазғанман, деймен. Ақыры, бәри де мениң жүрегимнен шығып жазылды ғой. Сол ушын бул жумысты сол жанрдың қәнийгеси ислегени мақул деп ойлайман. Ол өзиниң әҳмийетли хэм қызықлы, деп тапқан бөлеклерин алсын, себеби пьеса меники емес, оның пьесасы болады ғой. Мениңше усылай ислеў дурыс.

И. П.—Сиз жети баланың атасысыз. Хәзирги жаслар ҳақыңда не айтасыз?

Т. Қ.—Биз оларга аўыр мийрас қалдырып атырмыз, олар бизлердиң жақсы ислеримизди даўам етиў менен бирге бизиң принципсизлигимиздиң, жағдайға қарап жүзекилик пенен тез өзгеретуғын қәсийетимиздиң, турмыстың хэм тарийхтың оғада әҳмийетли ўақыяларына тамашағөй болып ғана қалатуғын жанан әдетимиздиң жүгин көтериўи керек болып атыр. Буны мойынлаўға мәртлик зәрүр. Әлбетте, ата-ана болыў мақтаныш — бул бизге өмир тәжирийбемиз берген үлкен ҳуқық. Егер бул тәжирийбе жаңарып бармаса, олар көрип турған қыйын ситуациялардың сынағынан мүдирмей өтпесек, онда олардың алдында абырайымыз түседи, олар бизге исенгенди қояды. Бизиң өзимиз жоғалтқан позицияларымызды қалай қайта тиклеўимиз керек? Бул ушын биз хұжданымызды таза тутыўымыз шәрт. Оларға ҳақыйқатлықты айтыўдан қорықпаўымыз керек. Тек ғана ҳақыйқатлықты! Әззи болып көринип қаламыз деп, қорқсақ және қәтелесемиз. Баланың ең жақсы әдети — оған бар ҳақыйқатлықты айтсаң ол сениң әззилигинди кеширеди. Мениңше, тек ушын етсек ғана балаларымыз бенен ортақ тил табыса аламыз. Әззиңди бәрқулла күшлимен хэм ақыллыман деп, ислеп атырғанларымың хэммеси дурыс деп көрсетиўге урыныўдың қәжети жоқ. Ретинде баланнан мәсләхәт сораў орынлы. Мынадай нәрсеге дыққат аударың: егер семьяда еки адам жәнжеллесе, бала әззи тәрәпке өтеди. Аяйды, әззиге

жәрдем бергиси келеди. Олардағы усы сезимди өлтирип алмау керек. Бизин өмир жолымыз балаларымыздың алдына татылған айна. Егер сен өз өззилгинди — күшлилгини етип көрсетиуге урынсаң да ол түсинеди. Өзин-өзиннен талап етпейтуғын нәрсени ойнап талап етип атырғаныңды билип турады.

Мениң әкем қарапайым дийхан еди. Анам урыс жылларында трактор айдады. Анам соңғы демлерине шейин көшеде кетип баратырған трактордың түрилдисинен қәйеринде пендей шикәс барлығын анық айта алатуғын еди. Сауатсызлықты сапастырыу уақтында әкем менен анам латып хәрибинде атларын жазыуды үйренген. Дурысы, олар бул хәришлердин сол жазылыуындағы избе-пәлигин көзлери менен ядлап алған. Ал, олар өзлериниң атларын қурайтугын хәришлерди хәр қайсысын жекке көрсетсең айырып таный алмайтуғын еди. Тек толық атлары күйинде оқийтуғын еди. Олар мениң билим алыуымды, өзлериниң дәрежесинде қалып кетисеуимди әрман етеуғын еди. Енди ойлансам олар дәуирдин нәпесин дурыс түсинуеуғын адамлар екен. Себеби, олар өзлериниң бар билгенин ашық айтып мениң менен ортақласатуғын еди. Усылай етип олар турмыстап түйгенлерин, өзлери жоқары тутқан исенимлерин, халқымыздың тәдири жөниндеги өз түсиниклерин мениң сапама синдирип үлгерди. Қадаллық хәм жақсылық жаққындағы бул жымас түсиниклерин де маған мәңгилік мийрас қылып үлгерди... Олардың соңғы саналы өмири мениң көз алдымда өтті. Олар өз өмириниң иссысына — сууығына, қууанышына — қайғысына мени шерик қылып жасады. Мениң оларға гина таққапдай жерим болған жоқ. Мен ата-анамның өмири менен мақтана аламан... Гейде биз балаларымызды айтқанымызды тыңламайды, деп налынамыз. Жоқ, керисинше биз өзимиз оларды тыңлаудан шығысып кеткенбиз. Базы жағдайларда бизин дәстурханымыздығы әтирапы өзлеримиз ашық гүррнилесип биреу-биреудин дийдарына тоятуғын орыннан гөре «керекли» адамлар менен байланысты беккемлеу ушын тойып палау жейтуғын орынға айналып кетеди. Бундай отырыспалардың салмағы палау жегенлердин емес, кимлерге, қайсындай адамларға палау бергенлердин мойнына шөгеди. Себеби бизиң балаларымыз сениң иелерди мақсет етип атырғанылығыңды көрип жасайды. Мен де, әлбетте, перзентлеримниң мени гүрметлеуин, улыпауын тилеймен. Қайыпбергенов деген фамилия инабатлы адамлардың фамилиясы болып қалыуын қәлесимен. Солай болса да мен өлгеннен кейин балаларымның мениң кеңирек жатыуым ушын айналадан сегиз қәбирди сүрдирип жиберип, солардың орынына жерлемейтуғынына исенип жасағым келеди (бизде хәзир хызмет орнынан босатылған бир райкомның сек-

ретары өз экесин жерлегенде тап усындай қылғанын көпшилик биледи).

Ата-бабаларын қалай құрмет ететуғынлығына қарап халықтың мәдениятының дәрежесі бақаланатуғынлығы әлле қашшаннан мәлім емес пе? Гейде қәбиристанлар жөнінде аңыз толтырып сөйлеп, оған миллий баға беріуге урынұшылар табылады. Оларды жыйнап, хеш бир ҳадал жүрекли мийнеткеш манлай тери менен тапқан ақшасына тиклей алмайтуғын қымбат қурылыс материалларынан салынған мавзолейлердің алдына әкеліп: «Мыналар халықтың миллий дәстүрине дақ емес пе?» — деп сорағың келеди. Базы пулы көп жалатайлардың әкесине я бир туғысқанғына салдырған бийик мавзолейи көрсек, биз әййемнен киятырған ең ибратлы дәстүримизди умытып баратырғанымызды сеземіз. Себеби өлиге естелик тек ҳадал маңлай тери менен табылған пулларға салынуы тийис ғой.

Биз өзлеримиздің гүнамызды басқалардың мойнына аударып үйренгенбиз. Ески заманларда хәр бир патшаға оның айналасындағылар: «Сениң дәуирің — алтын дәуір» — дейди екен. Жағымпазлар менен сууқуйды малайлар «солай» — деп оларды мақуллаған гезлерде тамашагөйлер қәдимгисинше үпсиз тұра берген. Сол заманлар алтын заманлар ма еди? Айырымлары өзиниң дәуирин алтын дәуір етип көрсетиу мақсетинде алтынга безенип-әм жүрген. Бундай пайытлар хәр әсирде болып турған. Бирақ бул алтын емес, тек сырты жылтырауық бояу ғой. Тарихтың самаллары оларды тез-ақ ушырып жибереди. Уақыт барлық шынықты өзиниң орнына қояды. Бүгін уақыт бизиң хәрбиримизге: «Бүгінги күниң ауыр жүгин алып жүриуге тайынсыз ба, өзиниңдиң ғамыңызды ғана емес, үшінши мыңжыллыққа не мийрас қалдыратуғынлығыңызды ойлау қолыңыздан келе ме?» — деген сорау қояды.

Мен буну адамлардың түсинетуғынына исенемен, көпшиликтің усы түсиникке келетуғынына да исенемен. Бирақ бул бирден болып кете қоятуғын нәрсе емес. Егер биз өз дәуиримиз алдындағы жууапкершилигимизди түсинип жетпесек — бизиң бахамыз қара тыйын. Дурсы түсиниксиз биз жасай алмаймыз. Ал, жасау керек. Ғадал жасау керек.

(«Советская культура» газетасы, 3-февраль 1987-жыл).

КЕЛЕСИ ӘУЛАДЛАР УШЫН АЙНА

Хеш кимге жаңа болып көринбейтуғын бир пикир айтайын: басқаға алғыс айтыу сезими болмаған жерде мәденият хәқында гәп болуы мүмкин емес: Мен биринши нәубетте рус

әдебиатына, совет әдебиатына, олардың бай тәжірийбелери биргеликте қарақалпақлардың ауыз-еки әдебиатының традициясы менен қосылып маған жол көрсетіуші жұлдыз киби хызмет етті. Мен бул үшін мишпетдарман: Мен өзимде пайда болған көз қарасларым үшін, жазыушы сылатында қәлиплескешим үшін, менің ана әдебиатымның тәжірийбесинде жаңа жанрда «Қарақалпақ дәстаны» атлы тарийхый трилогияны дөреткенім үшін да көп-көп мишпетдарман.

Адам баласының жан сезимин жетик үйренип болыу қыйын, ол сағасы, қуяр аяғы, жағысы жоқ дәрьяға мегзейди.

«Қарақалпақ дәстанында» мен өтмиш адамларын изертлеуді нәзерде туттым. Бундағы мақсетім өтмиштеги бабалар менен хәзирги әуладлар арасындағы ўақыт кеңислигин қысқартып, оларды бир-бирине жақылатқым келди. Халықтың тарийхы бул халықтың тәжірийбеси. Тәжірийбе — бул айна, сол айнада бүгинги адамлардың келбети көрinedи. Усы көз-қарастап қарағанда, бүгинги жасап атырған әуладтың тәжірийбеси келеси әуладлар үшін айна болып хызмет етеди. Жақын жылларда бизлерди де өткен әсирдің адамлары, деп атайтуғыны турған гәл. Бул бизге қатаң — жуўапкерли ўазыйпа жүклейди. Биз келеси әуладқа паракхатшылық эстафетасы менен бирге әдиллик, кесилерге меҳирлилик хәм жақсылық, хұжданшылық хәм пәклик қалдырыуымыз лазым. Бүгинлиги не нәрсе зыянын тийгизип, кесеп етип атырған болса, сол нәрсе келеси әуладқа өтпей, биз бенен бирге өтмиш болып қалыуына ерисіуимиз тийис.

Биз жасаған ХХ әсир өткен әсирлер менен салыстырғанда ең айқын, айбатлы, соның менен бирге Дөретіуші әсир болды. Ол адамгершиликтин, адамлардың қарым-қатнасының жаңа эталоны болған хәқыйқый социалистлик жәмийет пайда етті. Әле, тек соның нәтийжесинде ғана менің аз санлы халқым өзиниң бүгинги бахтына ийе болды...

*(«Литературная газета»
1986-жыл, 12-ноябрь).*

ХАҚЫҚЫЙ ХУДОЖНИК — ӨЗ ӘСИРИНИҢ ХУДОЖНИГИ

Егер биз тарийхый романлардың публицистикасы хәққында гәп ететуғын болсақ, онда биз жазыушының тийкарынан өз әсириниң бийик шоққысында турып, өтмиш дәўирлер менен қалай сөйлесик жүргизетуғыны хәққында гәп етиўге тийиспиз: өйткені ол өткен дәўир адамларының жан сезимин сүўретлейтуғын болса, оған өзиниң жан сезимлерин араластырмай көр-

сете алмайды. Соның менен ол өтмиштин проблемаларын емес, өз дәуиринин проблемаларын алға шығарады. Өтмиштин талабын қанаатландырыуға құрылған шығарма — жақсы нәтижеге еристетпемейди. Себеби хақықый художник өз әсиринин художниги. Қим өзин дәуирдин төбесинен көрсеткиси келсе, ол сол дәуирдин аяқ астында қалады, ол ҳешкимге керек болмайды, тез умытылады.

Биз бүгншлиги — еки мыңыншы жылдың дәруазасы алдында турыппыз. Енди он төрт жылдан кейин бүгинги әулад өткен әсирдин, ҳәтте, өткен мыңыншы жылдың әулады болып қалады. Сонлықтан бүгинги бизлер келеси әуладқа эстафета тапсырарда коммунистлик идеалымыздың мийтнндей бузылмаслығын, жәнжелсиз әлемди өзиниң уллылығы, келлиги хәм хәрқыйлы гөзталығы менен көз қумартқан жумалақ жеримизди дурыслап тапсыра билнүге умтылыуымыз керек.

Биз, егерде гәп етерде «Принципиаллылық», «пәклик» деген эпитетлерди ислететугып болсақ, биз айырым жағдайларда өзимиздин өрге қарай емес, ыққа қарай ығыу менен жасап келгенимизди де жасырмай айтыуымыз тийс. Биз өз заманымыздың гөзталығы менен кууатлап, оның жүрек дүрсили менен үлесип жасадық деу менен бирге, биз өзимизге өзимиз, сен қандай оңбағанлықларды әшкаралауға, бизиң рауажланыуымызға кесент еткен өтмиштин қайсындай қалдықлары менен гүресийуге үлес қоса билдик, деп сораулар қойыуымыз дәркар. Елимиздин экономикалық хәм социаллық рауажланыуының тезлетилиуине қандай дәрежеде конкрет үлес қостық, деп-әм сорау қойыуға мәжбүрмиз.

Елимизде айтарлықтай бираз өзгерислер жүз берип атыр. Соңғы гезде Өзбекстанда, соның ишинде Қарақалпақстанда да жаңа-жаңа өзгерислер болып атырганы мәлим. Тилекке қарсы, еле шын мәнисиндеги терең анализлер менен жазылған публицистикалық мақалалар дәретилмей атыр. Елеге шекем «Не ушын?», «Неликтен?» деген көп сорауларға жууап алмай атырмыз. Бул тарауда жүре бериу хәрқыйлы өтирик-өсеклерди пайда етеди, айрым адамлар ядынан әнгимелер тоқып хақықатлықларды бурмалауға тырысады. Ярым хақықатлық болмайды, болдырмауға тырысыу бәршеимиздин мишәтимиз... Критиклер публицистика хәм публицистлик деген түсиниклер барлығын еске салады.

Менинше, бүгинги жағдайға байланыслы хәрбир совет жазыушысы публицистлик шығармалар дәретийуге араласыуы тийс.

*(«Литературная газета»
1986-жыл, 17-сентябрь).*

ӘДЕБИЯТЫМЫЗ БИР БЕСИКТЕН ШЫҚҚАН.

(«Қырғызстан мәдениаты» газетасының хызметкери
К. Ажимудинов пенен сөйлесиктен).

— Төлепберген Қайыпбергеневич, ски халқымыздың әдебий байланысы жөншнде пикириңизди билдирсеңиз?

— Қырғыз елине, қырғыз жерине келип, және өз елимди, өз жеримди көргендей болып отырмап. Сөйлесек тилимиз бир, бир-биримиз бенен сөйлесиу ушын дилмаш талап етилмейди. Бизиң еки халқымызды дос халықлар дегеннен гөре бир ата-ның еки улы секилли тууысқан халықлар дегенимиз дурысырақ болады. Бул еки халықтың әдебиятында дос әдебиятлар дегеннен гөре бир тууысқан әдебият, бир бесиктен шыққан әдебият десек мақулырақ болады. Биздеги нақыл-мақаллар қырғызларда да, қырғызлардың нақыл-мақаллары қарақалпақларда, тап өзлеришкнидей қолланылып жүреди. Халық аузындағы әпсаналарға сүйенсек, Аққалпақ пенен Қарақалпақ бир ата-ананың еки перзенти екен. Олар шаңарақ болысып, ата-анадан енши алысқаниап кейин Аққалпақ атлысы Алатауға қарай көшип, Қарақалпақ атлысы суу жағалап Арал теңизине қарай көшкен екен... Қарақалпақ оқыушылары Тоқтағұлды, Тоғалақ Молланы, Аалыны, Шыңғысты, Сүйинбайды сүйип оқыйды, ҳатте өз ана тилиниң жазыушыларындай қабыл етип, ҳәрбирин мақтаныш тутады.

«Манас» дәстанының бир бөлими қарақалпақ оқыушыларына тезирек жетиуин күтип жүриппен.

— Қырғызстанға, бас қаламыз Фрунзеге биринши келиуиниз екен. Қаламыз Сизде қандай тәсийир қалдырды?

— Қырғызстанның бас қаласы болған Фрунзени көрип кеулим бираз дәрежеде толып тасты. Бул қала өзнише сулыу, дем алыуға арналған парк сыяқлы киноленталардан көргенлер бул қалаға ҳәуес пенен қарайтуғыны да сөзсиз. Гүл жамылған бул гөззая қалаға келип, Қырғыз жазыушыларының VIII съездине қатнастым. Қаланың қулни дөнген жаслыгы оның келешегиниң бушан да зор екенлигинең дәрек берип турыпты. Бул жерге келгеннен кейин айырым адамлар менен сөйлесип едим, олар дем алыу ушын қаланың сыртына шығып кетемиз дести, мен оларға таңланып, қалаңыздың өзи паркке усап турғанда қаланың сыртынан нендей рәхәт излейсиз, дедим... Жазыушылығыма байланыслы бираз еллерди, қалаларды аралап көргенмен. Ҳәржерде, ҳәрқыйлы ой толғаныслары, ҳәрқыйлы таңланыу я әжеплену пайда болады. Мен Фрунзе аэропортында самолеттен түсиуден-ақ өзимниң егиздей қаналас тууысқа-

нымды тапкандай болған сезимимди хәзирше тил жеткізип айтыуым қыйы...

— Төлөпберген Қайыпбергенович, биз Сизге «Қырғызстан мәденияты» газетасының оқыушылары атынан рахмет айтамыз, творчествоңызда табыслар тилеймиз!

*(«Қырғызстан мәденияты»
1986-жыл, 14-август).*

РУУХЫЙ БАЙЛЫҚТЫҢ ҚӘТЕЛИГИ

(«Өзбекстан муғаллими» газетасының хабаршысы менен гүрриңнен).

... Муғаллимлердин съезди бизиң хәммемиз ушын көптен күтилген ўақыя еди. Себеби онда ортаға қойылатуғын мәселелер тек муғаллимлер ушын ғана емес, хәммеге тийисли болатуғын болғаны ушын бул күнди асығыслық пенеп күткенимиз тақыйық. Онда қойылатуғын мәселелер арасында бизиң бәримиздин ертеңи келешегимиз — жаслар ҳаққында мәселе болатуғынын билемиз. Сонықтан мен бул съездге келгенде терен, салмақлы мәселелер шешилди, деген үмитлер менеп келдим. Үмитлеримди съезд бираз дәрежеде ақлады. Деген менеп мен оннан — буннан да көбирек нәрселерди күткен едим: Муғаллимлердин үлкен педагогикалық бул кенесинде тәрбия мәселелери ҳаққында үлкен-үлкен эңгимелер, бизиң педагогларымыздың ертең қалай исләу жөнинде, қалай ойлайтуғыны ҳаққында бираз жаңалықлар еснитуди күткен едим.

Мәселен, сиз көз алдыңызға дийханлардың қуралтайып келтирип көриң. Олар жыйналса, зүрәәтликти қалай көтериўдин, сортларды қалай жақсылаўдың, дийханшылық мәдениятын арттырудың түрли-түрли мәселелерин додалайды. Соныц менеп бирге, бул ислерде техникалық тәмийинлеу мәселелерин де алға қояды. Қандай жағдайда да — бул мәселелер ең баслы нәрсени зүрәәт ҳаққындағы мәселени умыттырмайды.

Ал, жас әўладты тәрбиялаўда бүгинги күнниң көп ғана әҳмийетли мәселелеринен яғный педагогиканың нәзеринен шетте қалып атыр. Мениңше, ең баслы нәрсе адамды руўхый жақтан күшли қылып тәрбиялаў мәселеси болуўы тийис. Руўхый байлық дегенимиз оғада кең көлемдеги түсиник. Оны қалайынша өлшеу мүмкин? Билимниң дәрежеси менеп бе, я ой-өристиң кеңлиги менеп бе? Бүйтилсе күтә аңсат болар еди. Руўхый байлық дегенимиз — бул болып атырған ўақыялардың мәнисин

терең түсінүү, сол уақыялардың ишинде өзиниң орпынды белгилеүү, өз исине ҳақ хәм ҳадал қатнас жасау, халқынның ғамы ушын ис ислеуге бел байлау, адамгершилк, кеўилдің кеңлиги... эне, усылар руўхый байлық па? Биз балаларымызда усы руўхый байлықты қалай тәрбиялауымыз керек? Мен бүгінги съезде гәп болуы тийис жәмийетлик мәселелердің, соның ишинде педагогикалық мәселелердің баслы биреуі — руўхый байлық — қәхәттилик мәселеси, деп атар едим. Себеби бул нәрсе, яғный бизиң тәрбиямыздағы руўхый жарлылық мәселеси — бизиң басымызға шөгип отырған оғыры көп апатлардың себепкери. Сонлықтан адамлардағы руўхый жарлылық, оның жан сезиминде шалалық, бийпаруалық биз бүгін тынбай гүрес жүргизетуғын баслы мәселениң орайы болып табылады.

Муғаллимлер — бул интеллигенцияның алдыңғы отрядына киреди. Олардың руўхый байлығының дәрежесинен, ҳәр бириниң кеўил туйғысынан, жүрек отынан бизиң ертеңимиз ғарезли, яғный бизиң ертеңги новаторларымызды, жаңа типтеги басшыларымызды, дүньяға барлық нәрсеге өзінше баҳа бере алатуғын мийнеткешлерди тәрбиялау бизиң муғаллимлеримиздиң руўхый байлығының дәрежесинен ғарезли. Көп жағдайларда маған муғаллимлердиң алдында шығып сөйләуге, олар менен ушырасыуға туўра келеди. Бир жола мен республикалық муғаллимлердиң билимин жетилистириу институтының тыңлаушылары менен ушырастым. Олар мени жүдә дыққат қойып тыңлады. Билесизлер, муғаллимлер жақсы тыңлайды. Бирақ мен өзимниң сөйләу пайытымда олардың санасына мениң айтқанларым толық барып жеткенин я жетпегенин биле алмадым. Өз-ара пикир алысыуға өткен еди. Бунда жартыулы диалогтың орнына анау яки мынау мәселелер бойынша мениң монологым болып қалды. Ҳаслында мен олардың өз пикирлерин айтып, мениң менен ашықтан-ашық ортақласыуын, керек болса мениң пикирлериме я қарсы шығыуын, я болмаса биреулерин өзлериңше дәлиллен мениң пикирлеримди тастыйықлауын күткен едим. Тилекке қарсы аудитория аўзын суўға толтырғандай жым-жырт отыра берди. Мен бул ушырасыудан соң көп ойланым қалдым. Себеби маған бизиң муғаллимлеримизде өз-ара пикир алысу, оқыушылар менен тартысу уқыбы кемейип кеткендей түйилди. Олар, мениңше, тек өзлериниң қатып қалған пикирлерин қайталап айтыуға үйренип қалған тәризли. Биз бундай әдеттен бас тартыуымыз керек. Егер өйтпесек, биз өз балаларымызды пикир жүритиуге олақ қылып, өзлериниң көз-қарасын тастыйықлауға, дәлиллескүге, тарысыуға жақсы тәрбиялай алмаймыз. Мен бул муғаллимлердиң съездинен әдебият тууралы, қандай әдебий ямаса турмыстан

алынған үлгілерде балалар, ұмызды тәрбиялап атырғанымыз тууралы, қандай руўхый бағылықлар ҳаққында гәплер болар екен, деп күткен едим. Эттең, ондай гәплер болмады. Бул, әлбетте, өкинишли нәрсе!

Ҳақыйқатында оқыўшылардың көп ойлауына жол ашыу керек.

Мәйли, класста қанша оқыўшы болса, әдебий қаҳарманлар жөнинде сонша пикирлер бола берсин. Оқыўшылар өзлеринин қыйлы-қыйлы пикирлерин ашық ортаға салсын. Бул ушын сол муғаллимнин өз билим дәрежеси оқыўшыларға бағдар бергендей, олардың ҳәр биринде әкекке пикирге ийе адамды көре алатуғындай, ҳәрқайсысының тәнхә өзгешелиги менен түсингендей болуўы тийис. Оған ерисю ушын әўеле муғаллимнин өзи барлық мәселелерде таяры болып, өзинин анық ҳәм саррас позициясына ийе болуўы тийис, өзинин көз-қарасын дурьс ҳәм түсиникли дәлиллейтуғындай, надурьс пикирлерге өзинин тыянақлы дәлиллерин қарсы қоя алатуғындай, тыңлаўшысын (оқыўшысын) исендире алатуғындай болуўы тийис. Бизге бүгин тек усындай ғана муғаллимлер керек.

Ҳәр бир халық, сондай-ақ ҳәр бир инсан өзинин түпкиликли тамырлары менен беккем. Тамырлар дегенимиз — бизге дейин жасап, бүгинлиги биз ийелик етип отырған нәрселерди дөретип, бизге қалдырған адамлар. Адамды адам етип көрсететуғын нәрсе оның өзинин, халқының өтмишине ҳүрмети. Әне, усының өзи де руўхый бағылықтың тырнағы. Биз өзимиздиң өтмишимиз бенен жасаймыз. Тәрбиялаўда адамның өз яды, яғни өсинде сақланған ўақыйялар тууралы да умытпауымыз тийис. Қолымызда ҳәзирги бар нәрселердиң ең жақсыларын әлпешлеп сақлаў менен биздеп бурынғы өткен әўладлардың бай тәжирийбесин ылайықлы түрде баҳалаў оғада әҳмийетли. Адамзаттың сөзлик фонды оғыры бай. Бирақ соның ишинде әсирлер бойы басқа сөзлерге қарағанда ҳүрмет пенен көп қолланылатуғын, дәрежеси бийик сөзлер бар. Мәселен, ҳәр бир инсан ушын бул дүньяға шығар етип шыққан күнинен тап соңғы демине шекем «апа», «аға» деген еки сөз ең уллы сөзлер болып қалады. Ал, жәмийеттеги ең баслы сөз ҳаққында айтатуғын болсақ — бул менинше, муғаллим (устаз) деген сөзи. Анамыз, әкемиз бизди камалға келтиреді, мийирманлыққа меҳир-муҳаббетке үпретеді. Ал, муғаллим (устаз) болса жәмийетлик санамыздың тийкарып қалайды. Оның сөзлеринен инсан өзинин бул жәмийеттеги арғасы екенлигин, өзинин жәмийеттеги орнын ҳәм ўазыйпаларын түсинюди баслайды. Усындай екен муғаллимнен (устаздан) көп нәрсе ғарезли болады. Бүгинги қайта қурыўдың ҳәзир ҳәм соңғылығында қандай пәт-

лер менен дауам ететуғыны, сондай-ақ, биз жасаған жәмийет-
тің рауажланыу жолындағы табыслары қандай болатуғыны
да муғаллимнің қалай ислеуінен тиккелей ғарезли.

(«Учитель Узбекистана» газетасының
1987-жыл, 4-апрельдеги санынан).

ХҰЖДАН ӨЛШЕМИ—ЕҢ БАСЛЫ ӨЛШЕМ

Буннан бирнеше жыл бурын мен шет ел жазыушылары ме-
нен болған бир диалогқа қатнасқан едим. Бул диалогта олар
өзлериндеги жүз берип атырған қыйыншылықлар ҳаққында
айтты, ал бизлер, әдеттегише, өзимиздеги жетискенликлер ҳақ-
қында сөз еттик. Сонда олардың биреуи мысқыллап: «Егер,
сизлерде енди шешіуи күтип турған ҳешқандай мәселе бол-
маса, әдебият қаяқтап пайда болады?»—деп сорады. Усыннан
кейин бизлер өзимиздеги еле шешилмеген проблемаларды, қы-
йыншылықларды еске түсире басладық, ҳәтте айырымлары-
мыздың қызын кеткени соншелли, бираз нәрселерди ядтан қо-
сып-әм айтып жиберди.

Ҳақыйқатында да проблемаларсыз әдебияттың болыуы мүм-
кин емес, бирақ биз бунда ең әҳмийетли проблемаларды бәр-
қулла ядта тутыу менен болмаған нәрселерди ядтан ойлап қо-
сыудан аўлақ болыуымыз тийис.

Егер биз анау яки мынау уақыяны яки қарарды әҳмийет-
ли етип көрсеткимиз келсе, оны тарийхый деп атай саламыз.
Солайынша көп ғана уақыялар менен қарарларды тарийхый
деп атап жибердик! Бул ҳәтте белгили дәрежеде штампқа ай-
ланды. Бирақ биз штампларға қарсы гүресіуимиз тийис, ис-
кусствода штамповканың кереги жоқ. Ал, усының менен бир-
ге, тереңрек ойланып қарасақ, биз өзимиздің ислеримиз бе-
нен қарарларымыздың ҳақыйқый мәнісиндеги тарийхый күни
хаққында жүдә-әм аз сөз етемиз.

Мен өзимнің он бес жылға шамалас өмиримди тарийхый
прозага, яғни халықтың өтмиштеги өмирине мәни жиберіу-
ге сариладым. Усы тәжірийбемнен шығып, мен бүгин мынан-
дай пикир айтқым келеди: бизиң елимиздей құдиретли мәмле-
кетте, бизиң совет халқындай халықлардың құдиретли аўқа-
мындай тарийхый емес ислердің болыуы мүмкин емес, ондай
болмайды да! Халықтың ислериниң ҳәммеси де тарийхый. Бу-
ның мәніси, бир жағынан, соңғы әуладлардың ядында қала-
туғынлығы себепли ғана емес, ал бизиң жеңислеримиз бенен
жеңилислеримиз бизиң рауажланыуымыз бенен бизиң туба-
лауымыз, бизиң табысларымыз бенен негативли ислеримиз

хәммеси пүткил дүньяның рауажланыу процессине адамзаттың бүгинги хәм ертеңги тарийхий рауажланыуына тәсийир жасайтуғыны менен белгиленеди.

Егер бизде бүгин бәршемизге мәлим сорлы негатив кубылыслар болмағанда, узақ дауам еткен тубалаушылық болмағанда бүгин бизлер сондай қүдиретли ел болар едик, сонда бизиң экономикамызды сынап-минеп, бизиң нервлеримиз бенеп шыдамлылығымызды сынап көрнүге хеш кимниң хұжданы жетпес еди, ондай тилек хеш қайсысында оянбас та еди.

Биз си бес жылдың ишинде мәмлекетимиздиң қорғаныу—экономикалық қүдиретин еки есе арттырыуды мақсет етип қойып отырмыз. Егерде сол тубалаушылық дәуири бастан өтпегенде еки мыңишы жылға емес, ал бүгин-ақ бизиң қүдиретимиз еки есе болмаған менен бир ярым есе зыят болып турар еди. Усыкәрада мениң қайталап айтқым келетуғын бир жағдай бизиң гүллән ислеримиз—бәрибир дүньяжүзлик-тарийхий әхмийетке ийе, биз бул жөнинде бир саат та, бир минут та умытуға тийис емеспіз.

Мен рус тилинде жүдә жақсы сөйлей алмайман, бирақ рус тилиндеги «Совесть» (хұждан) сөзи «СОВЕТСКИЙ» деген сөзден келип шыққан, бул сөзлер бир түбирлес сөзлер ғой деген түсиник пенен, рус тилин жүдә анық хәм дапа тил деп есаплайман. Мениңше нендей хұждан менен («Совесть» пенен) исленсе, ол, демек, советлик, ал хұжданға қарсы не исленсе ол демек советлик болуға қарсы ис. Мениңше хұжданның дәрежесин белгилеуде усы өлшем бирден-бир дурьс өлшем.

Өткен он жыллықларда бизиң әдебиятымыз көп ғана әхмийетли мәселелерди көтерип шықты. Әдебиятымыз жәмийеттиң хұжданы болуға бәрхама умтылды хәм ең жақсы китاپлар менен халықтың хұжданы бола алды да. Бирақ хұждан дегенимиз анау яки мынау нәрсени ислеуге жол қоймайтуғын ишки, қадағалау, ямаса әдеп-икрамлылықтың бажыханасы ғана емес, соның менен бирге ол адамзатқа хұждан менен қалай жасау кереклигин, қалай ислеу кереклигин, қалайынша адамлардың арасында адам болып жасауды уқтыратуғын мәсләхәтши. Мениңше, бизиң жәмийетлик хұжданымыз болған әдебияттың тек ғана мәселе қоятуғын емес, ал тууылған сауалларға жууап та излейтуғын уақты келди. Рус тилиндеги «Отвественность» (жууапкершилик) деген сөздиң «Отвечать» (жууап бернү) деген түбирден шығатуғынлығы бийкар нәрсе емес. Базы уақытлары жууапкершиликли жумыстағы адамды азгантай адамлардың алдында көп адамлар ушын жууап беретуғын адам деп ойлаушылық хүким сүреди. Бул—қәте. Хәқыйқатында жууапкершиликли жумыстағы адам көп адам-

лардың алдында барлық нәрсе үшін жууап беретугын адам болыуы тийис. Жууапкерли болып жууап беріу үшін: не қылуы керек? Қалай жасау керек?—деген сауалларға жууап излеуі тийис. Бул оғыры қыйып. Жууапкер болыу, жууап беріу бәрқулла қыйын. Егер мен бүгін өзиме, «биз бундай күнге қалай жетип қалдық?»—дейтуғын болсам, «ауа, мынау дурьс айтып атыр» деп бас ийзеушілер аз болмайтуғыны турған гөп. Ал, егер мен жақсы турмысқа қалайынша жетиудің жолларын түсиндире басласам, биразлар мениң менен келиспеун мүмкин, себеби мениң усынған жолым хәммениң кеулинен шыға коймайды. Бираз қалай болған жағдайда да, қауықый сөз шеберлері, мениңше, сораулар қойуудан гөре жууаптар табыуға өтеди. Себеби, бүгінлиги сорауға хәм критикалауға хәмме үйренген, хәтте кеше ғана барлық нәрсе менен келисин, барлық ладанлықларды ақлап жүргенлер де тиришеленип кетти. Оның есесине кешегі келисимпазлар менен ақлаушылар бүгін бизің көз алдымызда-ақ ең қыямет критикашыларға айналып қалды, себеби бос шауқымлар тек ғана мақтауды ғана емес, ал критикада да болады. Бос шауқымпазлар үшін ең баслысы: не айтса да мейли, тек сөйлеп қалуы. Олардың сөзлеринде мағыз болмайды. Сөйтсе де олар сөйлеуге жүдә ғана шебер, олар көп жыллар бойы шыныққан адамлар, олар менен жарысуы қыйын. Ал, жарысуыды қөлемейтуғынлар аз емес.

Улыума алғанда, бул жағдайдан қутылатугын белгили бир жол интенсификацияластыруу деп аталады. Мен бул түсиникти, қалай еткенде, әдебиятқа қолланып болар екен, деп ойлаймаң. Буның мәниси белгили бир ўақытта көп шығарма дөретиуден емес шығар? Я барлық темаларды қамтыудан ибарат па? Жана материаллардан көплеп пайдаланыудан ибарат па? Егер Москвадағы Ленин атындағы китапханаға бир жылда келип түсетугын китаптардың түбин сыртқа қаратып қатарластырып қойсаң он алты километрге созылады екен. Жүрегім суулайды! Сонда мениң жоқарыда айтқанларым хәкыйқый интенсив емес, экстенсив раўажлашыудың жолы ғой. Буны биришин дейик. Ал, екншидег, хәр қандай жазыушы тек өзи ғана жақсы билетугын, өзін толғандырып ойландырган нәрселер ҳаққында ғана жақсы жаза алады. Енди бизге бир нәрсе ғана қалады: ол да болса кеуилди интенсификациялау, хұжданды интенсификациялау, себеби жәмийет өзиниң утылғаны үшін таза тренер белгилеп барлық составы алмастыруу арқалы тек жеңис күтиуге болатугын футбол командасы емес қой. Биз жәмийетте усы күнге дейинги, бар адамлар менен яғный бурынғы состав пенен жасаймыз. Биразқта, хәр-

қандай өнімді адамлардың санына қарай есаплаганда мұғдары көп болуыын ойламастан бұрын сол адамлардың кеулинде жұждан тазалығының мұғдарын арттыруу жөнінде ойлануымыз тийіс. Соның менен бирге, меніңше, әдебиат өндиріслік-экономикалық мәселелерді шешіуде ең компетентли орган болмаса керек, бірақ рухый—жұждан мәселелеріне араласууда әдебиаттан гөре компетентлирек ким болууы мүмкін?

Менің ана тилимде, яғный қарақалпақ тилинде ЭДЕБИЯТ «Әдеп» хәм «ият» деген сөзлерден құралған.

Егер биз өз халқымызға ҳақыйқый мәнісінде жәрдемлесіуді қәлесек, әне усы мәселе менен яғный «әдеп»—«ият» мәселелери менен терең шуғылланыуымыз тийіс.

(1986-жылдың 26-июнында СССР Жазыушыларының VII съездинде сөйлеген сөзден).

ДОСЛЫҚ БАҒЫ...

(1987-жылы 13-ноябрде Дели қаласында Неру атындағы сыйлықтың жаңа лауреатларын қутлықлаған сөзден).

...Бизің еки елимиз өзлериниң юбилейлик сәселерин белгилеп атырған жылы биз ушын сонша құрметли, қадирли Нерудің аты менен «Советлер ели» журналы шөлкемлестирген сыйлықтың жаңа лауреатларын қутлықлайман.

Сәне деген нәрсе өзиниң таңқаларлық қәсийетине ийе, олардың сөйкес келіуинен символикалық белги көриуге де болады. 1987-жылда, символикалық жағдайда тарийхтың логикасы бир-бирине жақынластырған еки байрам сәнеси саппа-сай келди: Бул Уллы Октябрь революциясының 70 жыллығы хәм Индияның ғарезсизлигине 40 жыл толған мереке. 1917-жылы менің елим адамзат тарийхында биринши болып, адамлар хәм мәмлекетлер арасында теңлик хәм адамгершилик қарым-қатнас байрағын көтерди. Буннан отыз жыл өткеннен кейин Сицилициз биринши болып колониялық қуллықтан қутылды, усы дәуирден баслап колониялық империялардың қыйрап-қулауы басланды.

Советлер Союзы менен дослық байланысларын дүзиу Суверен Индия ушын ең дәслепки қәдемлерден еди, сол ушын да бұғанлиги бизің халықларымыздың бир-бирине дослық меҳирлериниң беккемлениуинде Джабахарлал Нерудің аты тыянақлы орынды ийелейди. Неру сыйлығы бизің халқымызды яғный Советлер Союзы менен Индияны бир-бирине еле де

тереңирек танытыуда, дослық сезимлерин күшейтүүдө хызмет көрсөткөнлөргө бериледи.

Бурынғы дәуірлерде халықлар бир-бири менен байланысын беккемлегиси келсе, бир-бирине қудалар жиберип қыз алысып, қыз берисетуғын болғанлығы мәлим.

Ал, мен бүгинги қарым-қатнас мәселелерине ой жиберсем, жоқарыда айтылған қудамдалласыу мәселелерин китаплар атқарып атырған сыяқлы көринеди. Басқа тилге аударылған китап, сол елдің жаңа семьясына түскен келин сыяқлы өз елинің үрп-әдетлери менен сол семьяның тууысқан агзасына, нәсиятгөйине айналады.

Мен келинге онша усамайман, бірақ Сиздің елиңізге биринши келиуиме қарамастан, өзимди басқа сезип турғаным жоқ, себеби Сизлердің көп үрп-әдетлериңиз, адамлардың сөйлеуі, сөйлесуі қабилетлери менің Уатаным болған Орта Азияны бәрқулла есиме салып турыпты. Хәтте романларымның бир героим Қәллибек менің өзимнен бурын-ақ, өткен әсирде, Индияга келип кеткен еди.

Менің Сиздің ел менен танысыуым ертеректе-ақ өз анамның Индия жөниндеги ертеклерин тыңлаудан басланған еди. Сол жыллардан берли көп уақыт өтті. Мен Индия ҳаққинда бираз китаплар оқып, енапат фактлер менен таныстым, мине, бүгин өзим келип, өз көзим менен көрип турыппан. Солай болса да менің балалығымда еситкен ертеклеримдеги тәриплеулер, Индияны өзлери көрип жазғанлардың китапларындағы тәриплеулердеп гөре, хәтте бүгин өз көзим менен көргенлеримнен де артығырақ шынлыққа мегзейди.

Биздің халықларымыз арасында хәрқыйлы дәрежедеги байланыслар, тығыз қарым-қатнаслар әййемги заманларда-ақ басланған, биз сол өтмиштеги бабаларымыздың дәстүрлерин қас-терлеуши хәм дауам етиушилермиз. Бірақ, өзлериңизге мәлим, өмир жыл сайын жаңарып, алга илгерилеп баратыр. Биз бүгин Советлер Союзы менен Индия арасындағы қарым-қатнас жаңаша характерге ийе болды, бир-биреуге қарым-қатнасымыз мақсетлеримиздің жақынлығына тийкарланған, бизің елдеримиздің басқаруы усулларының хәрқыйлылығына хұрмет пенен қарауға тийкарланған, сол ушында бул жағдай пүткил дүнья халықлары арасындағы келешек байланысларының модели болып қалады, деп исеним менен айта аламыз. Бүгинги жағдайда, ойлаудың жаңаша сиясаты пүткил адамзат жайласқан бир семьяның алдында хәр бир халықтың жууапкер екенлигин аңлатуы менен, оның тийкарында өзгениң өзише ойлау, өзінше жасау жағдайына хұрмет пенен қарай билүүдің жаңаша сиясаты жатырғанын уқтырады.

Минне, биз бүгин Сизлер менен ушырасып атырған усы қалада, буннан бир жыл бурын, адамзаттың жаңаша идеаллары менен сиясий хәрекет программаларын бириктирген документке қол қойысылған еди.

Бул жерде мениң КПСС Орайлық Комитетиниң Бас секретары Михаил Сергеевич Горбачев пенен Индияның Премьер-министри господин Раджив Ганди қол қойған документти нәзерде тутқаным бәршеңизге түсиникли болса керек. Ҳақыйқатында әдебият пенен искусство адамзат өмиринде күш қоллануы тийкарында емес, ал усындай өз-ара бирге ислесиў, өмирдиң талаптарын иске асырыў декларациясын әмелге асырыўды маңгиге мақсет етип келген жоқ па еди? Азия әдебиятының дәстүрине муўапық ойласам, мен Совет—Индия дослығын, ишинде көрилмеген дәрежеде қызықлы фестиваль өткерилип атырған гөззал бағқа мезетемен, ал бул жерде қатнасып атырған Сиз жазыўшылар менен искусство искерлерин сол гөззал бағдың бұлбүллери сыпатында көз алдыма келтиремен. Сизлер бул байрамның ийеси хәм безендириўшилерисиз...

Деген менен, биз адамзаттың төбесине ең апатлы урыс қәўпи дөнип турғанында, яғный Маяковскийдиң тили менен айтқанда: «тек шадлық қурыўға бизиң планетамыз толық үскеленбеген» жағдайда, адамзат бизден тек кеўилли қосықлар ғана күтип отырмағанын да естен шығармаўымыз тийис.

Мен бүгин Неру атындағы сыйлықтың лауреатларын және бир мәртебе қутлықлап, олар бизиң дослығымызды және де гүллентиўге үзликсиз үлес қосады, деп исеним билдириў менен паракатшылықты беккемлеў хәм қорғаў исинде прогресс ушын, баслысы, Адамды бахытлы қылыў жолындағы прогресс ушын келешектеги бирликли мийнетке шақыраман.

„Sdrlet Lang“ журналының 1987-жылы №24 санында
басылған).

АТАКАҒА КЕТИҰШИ СӨЗ

Ҳақыйқый жазыўшылық сөз дегенимиз — ең әўсле, оның қызғын кеўилинен айтылған публицистикалық сөзи.

Публицистика — жан сезимниң бирден жарқ еткен епкини.

Ғагарин космосқа ушқанда М. А. Шолоховтың таңланып: «Әне қалас, Қәрамаат!» дегени есиңизде ме?

Публицистика — жаңа өмир ағысының бурқасынлаўы, ал,

гейде өмірі түйесіліп өліп баратырған нәрсенің де соңғы бурқасынлауы десе де болады.

Хәммениң де кеули бурқасынлап әленәрсеге гүрсинеди, бирақта әййемги даналықта айтылғанындай, биреулер ишиниң майда-майда болғанына гүрсинеди. Биз—жазыушылар қай ўақытта усы гүрсиниўлердиң шегарасын тауып, ҳәрқайсысының мәнисин дурыс түсинип, дурыс түсиндире билсек ғана халықтың арзыу-әрманының жаршылары бола аламыз.

Жақында мен «Литературная газета» дан С. Залыгинниң мақаласын оқыдым. Ол пикирлерин өткир публицистика етип жазады. С. Залыгинниң СССР дың суў хожалығы мелнорация министри менен тарысын жазыушының жуўапкерли ҳамалдар менен болған әлиўайы тарысы деместен, керисинше оның дәуир менен, елге шекем бизниң күнделикли турмысымызда орып ийелен киятырған—қолға киргизилген шала-шарпы ғана табысларға марапатлашыўшылық пенен бир минутлық жеңиске қол шапнатлап рапорт беріу сыяқлы надурис қубылыслар менен тарысы деп қарау керек.

Егерде биз ҳәзирги күнниң публицистикасы жөнинде гәп қылатуғын болсақ, ағыс пенен ыққа қарай ығып кеткенимизди ашық мойынлап, өзимизге өзимиз сый көз бенен де қарауымыз тийис. Марина Цветаева айтқандай, биз дәуирдиң ағысын жүрегимиз бенен дурыс түсинип, қол менен услап, өзимизди дәуирдиң талабына сәйкеслендирип жүрмиз. Ырасында да солай, бирақ биз бунда, алға илгерилеуимиз ушын кесент келтирип атырған қандай оңбағанларды, қандай қара ислерди әшкаралауда белгили нендей нәрселер қылдық, деп өзимизден өзимиз сорауымыз керек гой?

Хәмме нәрсени жақсы жағынан көрсетиўшиликтиң жақынға дейип орын алған ҳәрекетлери хожалық ислерине биіпаруалықты, принципальлыққа, пәкликке қарсы кимниң ойына не келсе соны ислей беріўшилигин келтирип шығарды. Мисле, оның да күни шитти. Бүгинлиги елимизде қандай өзгерислер жүз берип атырғаны бизниң хәммеимизге жақсы мәлим. Соның менен бирге Өзбекстанда, соның ишинде Қарақалпақстанда қуўанышлы ўақыялар жүз берип атырғанына менниң коллегияларым да, жерлеслерим де күтә қуўанышлы. Деген менен жазыушылар социаллық экономикалық өмирде пайда болып атырған бундай жақсы өзгерислерден шетте қалалмайтуғынын қайта-қайта айтып өтким келеди. Бирақта, тилекке қарсы, олар елге шекем я орайлық ел көлеминде ямаса республикалар дәрежесинде баспа сөзлерде өзлериниң өткир публицистикалық сөзлерин айта алмай атыр. Елге шекем «Неликтен?»..

—деп қайта-қайта қойылатуғын сорауларға дурыслы жууап берілмей атыр. Үндемей қалыу хәр қыйлы өсеклер дөретеди, хәр қыйлы шамаламай гәплер дөретеди, ақырында нахақлықларды пайда етеди. Ярым хақыйқатлық та, шерек хақыйқатлық болмайды, айтар гәпимди ярым қылып та айтыу мүмкин емес. Күни кеше жиберилген қәтеликлерди дүзетиу ушын бүгин жүргизилип атырған ислер келешекте сол қәтеликлерди тәкарламау ушын исленип атырған профилактикалық ислер болып есапланады. Әне, усы истиң өзини баслы ис деп қараған мақул. Критиклер публицистика жөнинде еки қыйлы ишкер айтады: публицистика хәм публицистиклик. Публицист болыу ушын айрықша талант керек. Сондай талант хәммеде бар, ал менде жоқ көринеди. Публицистпен тек пәклик талап етилип қоймай, оннан қатаң жууапкершилик хәм батыллық талап етиледі. Бирақ бүгин хәр бир әдебиятшы публицист болыуы тийис.

Усы қарада Чеховтың ауқат үстинде вилкасын түсирип қойған адамды емес, ал оған вилкасының түсип кеткенин көрип ескерткен адамды тәрбия көрген интеллигент деу қыйын, дегенин еске алғым келеди.

Шынында бизлер өзимизди хәдден тыс интеллигент қылыг көрсетну мақсетинде, айрым басшыларымыз өзлеринин басын деген, коммунист деген атақ-абройын түсирип, мәмлекетлик «қалтаға» қол салып атырса да, оны көрмеуге, үндемеуге тырысып ғана қоймай, олардың адресине өтирик мақтауларды қардай боратқанмыз себепли, усы бүгинги дәрежеге түспек пе екен, деп ойлайман.

Мениңше, бүгин өз оқыушыларымызға тәрбия бериуден алдын өзимизди қайтадан, және қайтадан тәрбиялауға тырысып, хақыйқый интеллигент дәрежесине көтерілиуимиз тийис.

(1986-жылдың 11-февралында СССР Жазыушылар Союзының публицистика хәм очерклер кеңесиниң мәжидитинде сөйлеген сөзден).

ЖУУАПКЕРЛИ ЖУМЫСТА ИСЛЕУ—БҮЛ ЖУУАП БЕРИДІ ДЕГЕН СӨЗ...

(Крицк Е. Сергеев пенен гүрриң).

Е. С.—Төлепберген Қайыпбергенович, СССР Жазыушылар Союзының өткен съездиндеги сизиң сөйлеген сөзинизден: бизин жәмийетлик хұжданымыз болған әдебияттың тек ғана сауал қоймастан, соның менен бирге жууап излейтуғын да

керек те. Ал, жазыушы болса ҳәр түрли мәселелердиң қалай өз-ара байланысып турғанын қәлеген қәнигеден гөре жетик түсиниўи тийис. Илимлердиң түрлери көп, дүньяны үйрениўдиң усыллары көп, бирақ әлем ҳәм онда барлық нәрсе бири-бири менен тығыз байланыслы. Ал, әдебият болса, бул бир пүтүн ҳәм өтлесип кеткен байланыслардағы әлемди физиктин, биологтың ямаса экономисттиң көзлери менен емес, ал, әпиўайы Адамның көз қарасынан алып изертлейди, дүньяға телескоп, микроскоп, ямаса дисплейдиң жүзинен емес, ал өз қаҳарманларының көзи менен қарайды, демек, ол әпиўайы адамның, бирақ ҳәр түрли адамлардың көзлери менен қарайды. Ал, усы әпиўайы адамның көзқарасынан қарағанда дүньяда бир ғана проблема бар: Барлық ислеп атырған ислердиң ҳүжданыңа сай келип, барлық ислегенлериң кеўлиндегидей болып шығыуы ушын қалай жасаў керек? Мине, усы кәрада келиспеўшиликлер басланады. Биреўлер жақсылық ислеп атырмыз, деп ойлайды, ал соңында ол зыян болып шығады. Ал, және биреўлер алдын ала биле-тура надурсы, ҳарамылық, пайдақуәемлик етип жүреді, ал нәтижедә ол мақсетине ерисин, мәпленеди, ал оның мәплеринен пайдаланатуғын гезлер де болады. Исин ҳәммеге бирдей ҳақ ҳәм пайдалы болуўы ушын не ислеў керек? Ҳәр бир адам бул истиң әдил ҳәм ҳәммеге бирдей пайдалы, соның ишинде өзине де пайдалы болуўын изерде туғып ислегенин түсине ғойса... мине, усы қыйын, бул әлбетте жуўап талап ететуғын сораў. Бул сораўға барлық илимлер, соның ишинде, адамтаныў илими болған әдебият та жуўап излеў керек.

Мениң ойымша, бәримиздиң де алдымызда турған мәселе усы. Ал, енди бул пикирди мысаллар менен дәлиллеўге таланланып көрейик.

Буннан еки ярым әсир бурын мениң халқым көп жыллық сергизданлықлардан кейин Әмиўдәрьяның Арал теңизине қуйып атырған жерине келип қоныс басты. Бул жер бурын қудай қарғаған дегендей жер еди. Арқасында—Қызылқум, алды—Қарақум, шеп жағы—Барса келмес (шөлистан усылай деп аталады). Қарақалшақлар,—әне, усы мәканға қоныс басты. Халықтың өзлестириўи ушын жер керек, бирақ бул жер дийханшылыққа жарамлы, ал шөлистанда сексеуил менен жантақтап басқа гия өспейтуғын еди. Усындай жағдайда халық тиришилик етиў ушын, қаңырап атырған нартаў бозларға суў әкелиў ушын арналар—жаплар қаза баслады. Еки әсир даўамында дерлик бел-кетпеп менен суў қурылысларының үлкен бир тармағын құрды. Халқымыздың жайлаған мәканы адамның алақанындағы сызықлардай—олар бел-кетпеп менен қазылған арналар ҳәм жаплардың айғыш-уйғыш излери, әне,

усы сызықтарға қарап бұл халықтың өтмишинің қандай болғандығын анықлап, келешегін де болжауға болады. Солай етіп, бұл мекенді қарақалпақтарға құдай берді, деп айтыуға болмайды, бұл жер сол соқыр құдайдың өзі де ұмытып кеткен жер еді, бизің мийнеткеш бабаларымыз өзлерінің маңлай тері менен усындай сорлы жерден өзлеріне Ұатап дүзді. Бизің тарихымыз—эне, усындай.

Енді оған усылай қарасаң, халықтың жолы усы, дәстүрі усы, соны дағам етіу хәм рауажландыруу ғана дәркар сыяқлы болып көрінеді. Бирақ сууғарылып егилетуғын дийханшылық рауажланған сайын, ол кеңен ен жайған сайын, бүгінгі жағдайы бұл айналада тиришилк етіуге хәзир қәуип тууыдырып атыр. Буған себеп, егис жерлерди кеңейтеміз, деп Әмиўдің сууын сырқып алдық, енді дәрйя теңизге жүз шақырым бериде жоқ болады. Аралдың күннен-күнге әпшаны қууырылып баратыр. Бир уақытлары бұл үлкеге өмир берген арналар менен жаппар енді оның әжелінің себепшиси бола-жақ.

Бұл не? Диалектика ма?

Әлбетте!

Бирақ өзіміздің дүньяға көз-қарасымызды диалектикаға тийкарлаған бизлер—эне, усы ақыбетти әдептен есаіқа алмай ислегесіміз өзімізге де түсінкесіз хәм ашынарлы.

Шығыстың бир жауын хәкімдары өз ләшкерине «атларыңыздың туығы тийген жерлер шөлистанға айналып қалатуғын болсын», деп буйрық берген екен. Ал, Батыстың бир менмен хәкімдары өзінің сарайдағы жалпылдақларына: «Бизлерден кейін дүньяны топан суу алсын» деген екен. Оларды зулым деп атаймыз, бирақ шөлистанды топан сууына алдырууға олардың да ақылы жете қойған жоқ еді. Бұл шөлистанды «топан сууына» алдырған адамлар өзлерінің түсінгінше халықтың ғамын, ұралайтың рауажланыуын ойлаған адамлар еді, олар халыққа жақсылық етіп атырмыз, деген исенімде жасады. Нәтижеде Аралдың несийбеси қырқылып, Әмиў-дәрйяның агын сууы суу сақлагышларда жыйнады. Бүгінлігі сол суулардың жартысына шамаласы атызларға жетпей, жөнекей құмларға сиңип жоқ болып атыр, соңынан ол дуз болып жердің бетіне шығып атыр. Сөйтіп құмлықтардың арасында дузлы көллерди, батпақлықларды пайда етіп атыр. Аралға хауадай зәрүр болған суу кең көлемдегі жерлерди бузып, истен шығарып атыр.

Жерлердің хасылдарлығын арттыруу—қыйын хәм көп уақытты талап етеуғын процесс. Соның ишинде пахта егилетуғын жерлер айрықша күтімди талап етеді. Ал, оның есесіне

хәр жылы таза жер ашыу аңсат. Бирақ, бул қосымша гектарларда «экономикалық» көз қарастан жасырыу, мағлұматтарда көрсетпеу пайдалы деп есапланды, себеби усындай жағдайда есаплы гектарлардан көп өнім алған болып көринеди. «Тубалаушылық» жыллары бул тәсилди көп адамлар айрықша меңгерип алған қусайды. Мәселен, жақында Украин жазыушысы Мушкетиктің соңғы романын оқып отырып, бундай усыллар тек бизің ғана қунарсыз жерлеримизде болып қоймай, ал Украинаның түгин тартсаң майы шығатуғын қара топырақлы жерлерінде де қолланылғанын билип күтә хайран қалдым. «Өнімдарлықтың сыры» көпшиликке ертеден-ақ мәлим екен, ал биз буны тек бүгин ғана билип атырмыз. Бірасында бизің басшыларымыз биз ойлағандай сада адамлар емес екен. Шынында қосымша атызлар, қосымша суу талап етеди, қосымша техника, туқым, мийнет талап етеди. Өне, сол жағдайда да олар есабын тауып, адамлардың мийнетине ҳақы төлеудің жолларын тауып үйренди. Бундай хүйлекерликлер, әлбетте, изсиз кетпейди. Егер адамың ҳадал мийнетине әйтеуір бир тийип қашты нәрсеге ҳақы төлегендей етип ҳақы төлеп атырса, ол өз гезегине, жумысына, әлбетте, немқурайды қарап, тийип-қашты етип ислейтуғыны турған гәп. Ал, ақша маңдай тер менен емес, тек алдаушылық пенен табылып атырса, бул ақшалар, әлбетте, әдиллик пенен бөлинбейди.

Тарих, экология, философия, психология, әдеп-иқрамлылық барлығы бири-бири менен байланыслы, өтлесип кеткеи. Сонда себеплер менен ақыбетлер қайда барады? Экономикадағы қәтеликлер экономикалық апатқа алып келеди, әдеп-иқрамлылық қәделери барлық жағдайға көне беретугын болып қалды, психология хәмме нәрседе бийпаруалық жағдайына өтти. Я керисипше болды ма? Мен жазыушы сыпатында керисипше екенлигине исенемең—ойсызлық хәм меҳирсизлик, өзине өзіннің кеули тоқлық пенен өзін-өзи мақтаулар экономиканың тубалауына, қумлар арасында сасық көлатлардың пайда болыуына алып келди. Усыннан мынадай жуумақ шығады: бүгин, биринши гезекте, адамлардың хұжданына хәм кеуил туйғыларына тәсир жасау керек.

Е. С.—Сиз хәзир әжел аузында өлимсиреп турған Арал теңизине оқыушылардың кеулинде қанша жаны ашыушылық хәм меҳир оятқаныңыз бенен, оның ашынарлы жағдайы бәри-бир...

Т. Қ.—Апатшылық дәрежесинде!...

Е. С.—...хәтте апатшылық жағдайы тууралы жазғаныңыз бенен жағдай өзи-өзинен дурысланбайды. Аралға оқыушылардың көз жаслары емес, ал жеткиликли муғдарда суу керек. Оны қайдан аламыз?

Т. Қ.—Қәле, бұл мәселе жөнінде ашық сөйлесейік. Суу қайда кетіп атыр? Бәріні пахта сымсиріп атыр. Ұқсасында пахта пүтін мәмлекетиміздің мәні ушын керек, бірақ ол тек Орта Азияда өсіп рауажланады. Биз пахтаны еккенде оған қанымыз қатып қалғаны ушын емес, ямаса шәйісек кеселерге пахтаның сүүретін салып үйренгеніміз ушын емес, хәтте Өзбекстанда футбол командасына «Пахтакор» деп ат қойғанымыз ушын емес, ал, мәмлекетке керек болғаны ушын егип, өсіріп отырмыз. Россияда да, мәселеи кендирди (лен) жақсы көреді, ол туұралы қосықлар дөретілген, бірақ соған қарамастан аз егеді. Совет хәкимияты жылларының ишинде бизде пахта жетистириу оплаган есе өсти, ал кендир (лен) жетистириу революциядан алдыңғы жылларға қарағанда кемейип кетти. Егер оны көбирек етип өсіргенде, бәлким, биз пахтаны азырақ еккен болар едик, сонда Аралға суу көбирек аұысар еди.

Биз Байкал ямаса Ладога көллериниң тазалығы ушын гүресип атырған адамларды түсинемиз хәм олардың тәшүишини шеркииз. Бірақ сиз мени түсиниң. Байкал да, Арал да бәриміздің ортақ теңизиміз. Соның менен бирге мен Арал хәққында айтқанда оның тазалығын сақлап қалуу ушын емес, ал, оның жер бетинен пүткиллей жоқ болии баратырғанлығы хәққында айтпақшы екениме дыққат берип! Кеше толқын урып турған жерлерде бүгін үйин-үйини дузлы құмлар жатырса! Егер бұл жағдай усы халында қалатуғын болса Қарақұм менен Қызылқұмниң ортасында Аққұм деп аталған шөлистанлық пайда болатуғыны сөзсиз, бәлким оны басқашалауу етип, Арал құм деп атауу хәм хәқыйқатлыққа жақын келер. Арал теңизинен ашылып қалған жерлердеи көтерилген дузды самал Орта Азияның пүткил этирапына жаяды. Топырақтың кебир ашыуы—бул бизиң дийханшылығымыз ушын нағыз мұғаллақ өлими. Бириниңи гезекте әйіемги адамзат мәдениатының ошақларының бири болған Хорезм оазиси жогалады. Бул қәуипли жағдай, бірақ оннан да қәуиплиси еле алдымызда турыпты.

Егер теңиз шөлистанға айналатуғын болса климат (ықлым) өзгереді. Тек Өзбекстан менен Түркменстанда ғана емес, ал Қазақстанда да, бара-бара Сибирьдің құбласында да климат өзгереді.

Мен қәнигелерге, мәселеи, мелиораторларға, гидроқурылысшыларға қалай хәм қай тәрепке қарай канал жүргизиу кереклигин түсіндирмекши емеспен. Мен хәр қандай ис қәнигелик билимди ғана емес, ал адам тәғдийрини, әдеп-иқрамлы-

лық қәделерине жууапкершилiктi де талап ететуғынлығын олардың есине салғым келди.

Е. С.—Улыма алғанда сонғы уақытлары экологиялық қыйыншылықтарға, ески мәдениет естеликлерине мүнәсiбег әдебиятымызда әдеп икрамлылықтың өлшеминә айналды десе, де болады. Тәбияттан пайдаланыудың хәм естеликлерди қарғау мәселелери бүгин жүдә әхмийетли, соның менен бирге тәбиятқа, Суздаль яки Хийуаның естеликлерине сүйсинип қарайтуғын, сөйтип жүрип-ақ пара алатуғын, сапасыз өним ислеп шығаратуғын, биреулерге қыянет ислейтуғын адамлардың бар екенлигин де жасыра алмаймыз.

Т. Қ.—Тарийхқа хәм тәбиятқа көзқарас хәм қатнас—хақыйқатында да, уллы хәм мәңгилик темалар. Себеби хәр қандай жазыушы китапларының узақ жыллар керек болыуын, хәтте жүз жылдан кейин де оқыушы оның китабын ашып, онда уллы хәм мәңгилик нәрселер хаққында сөз етилгенлигин сезиуин күсейди. Мен де—жасырмаймап—тарийхий романларымының узақ жылларға шекем адамларға керек болыуын әрман етемен. Жақында мен бир пьеса тамамладым, оны еле хән бир театрға көрсеткен жоқпан, бирақ оның мүмкин болғанынша тез ескиргенин, ондағы көтерилген мәселелердин әхмийети тезирек жоғалғанын тилеймен.

Ал, ондағы көтерилген мәселе—бизің жәмийетимизде жүз бере баслаған адамлардың байларға хәм... енди болмаса, жарлыларға деп айта жазладым. Бирақ мәселениң тийкары хәм сол жағдайдың қыйынлығы менен әдеттен тысқарылығы сонда—хәсир бизде бай адамлар бар, хәтте миллионерлер (әлбетте, мен олардың пулларын санап көрмедим, ал олар өзлериниң байлығының мұғдарын журтқа билдирмейди) бар, ал жарлылар, гедейлер, нәрсе таппай қуры күпелтип отырғанлар жоқ. Ал, Октябрь революциясына шейин Шығыста жарлылық жүдә көп болғаны бәршеге мәлим, жарлылық адамды хор қылып қоятуғын еди, хәтте жоқ етип те жиберетуғын еди. Жарлылар аш жасағаны менен турмай оның төбесинде баспанасы да болмайтуғын еди, ал, қалың малға ақшасы болмағынлықтан үйлесип хожалық та бола алмайтуғын еди. Жарлылықтың ең жамап жери—олардың көпшилиги бул дүньяда туяқ қалдырмай ететуғын еди.

Биз әлбетте, жарлылықты сапластырдық. Ал, балық жөнп қалай болды? Бүгиниңиң Қаруи байлары улықтан, парадан, қосып жазыулардан жыйналған капиталын бизің елимизде айлашысқа түсире алмайды, бизнеске пайдалана алмайды. Булар тубалан қалған ақшалар, хәр қандай тубалап қалған нәрседей олар да ширийди, этирапындағы барлық тири нәрселерди—

жүректерди, әдеттерди, ислерди адамлардың өз-ара мүнөсипет-лерин уулайтуғынын еслесем жүрегим суулайды. Ондай адамдар он жыллар бойы тыйыншап, бір манатлап мәмлекетти де, граждандарды да жырып жеп келди, хәр қайсысымыздың қақымызды жекеме-жекке ғана емес, ал бәримізден коллектив түрде майда-шүйделеп жеп келди. Ал, былайынша ойласаң, олар дөшқайсымыздың анау яки мынау нәрсемизди тартып алған емес. Сонлықтан да адамларда оларға деген жек көрініш-тилік жоқ. Тек нәпиретлениу бар. Қалайынша атық аңлатыуға сөз таппай отырман, бірақ адамларда олардан жеркениу усаған бір нәрсе бар. Бірақ бул да хәммеде емес. Айырым адамларда (булардың саны аз емес) хәзирги «байлар» күн-шиллик сезимши оятып, «әне, адамлар жасауды биледи» дессе-ди. Менің бул жерде айтажағым, экономикалық яки финан-лық көзқарастан хәзирги жасырын байлар ең жамап қәуип туудырмауы да мүмкин, биреу жүз мың урласа, екинши биреу өзиниң пайдасына бир тыйып да сүрткен жоқ, бірақ миллион манаттық халықтың мүлкин ширитти яки онлаған миллион манаттық сапасыз өнім шығарды.—Солардың ишинде қайсы-сы көп зыян келтирди? Биз буған әдеп-икрамлылықтың көз-қарасынан қарасақ, жасырын байлар жәмийетке хеш нәрсе менен салыстырып болмайтуғын зыян келтиреді—олар бизиң адалатқа деген исенимимиздің тамырына ләззем келтирди. Бірақ та мен адалаттыққа қанша зақым жеткен менен бәрибир оның жеңетугынына исенемен.

Жақында маған бир бала келди. Ол менен жазыушы сы-патында кеңес сорауға ийетленипти. Мен оны асықпай ты-ладым. Ол хәммениң үлкеп адам деп хұрмет ететугын, ал өзи мақтаныш тутып жүрген өз әкесиниң көп муғдарда харам жоллар менен жәмленген пулы бар екенни көрнп қойыпты. Буниан соң ол өз әкеси туұралы тиінсли орындарға хабар бер-иуи керек пе, жоқ па билмейди, ал шынында олай етиуди қәлемейди. Узақ сөйлестик. Бул баланы да түсиниуге болады. Соны менен бирге ол харамлық пенен жыйналған сол пул-лардан пайдаланыуды да қәлемейди. Мине, бул жағдай хә-қыйқый драма. Усыған қарап жәмийеттеги қарама-қарсылық хәтте бир хожалықтың ишинде жик аша баслағанын көресен.

Е. С.—«Кемшиликсиз үй болмайды» деген нақыл бар. Бірақ буниан бар кемшилик семьяның киши ағзаларында бол-ды деуге де болмайды. Сөйтсе де, мине, бир семьяда алауыз-лыққа тийкар салыныпты. Бул нәрсе баланың жан сезимине жамап тәсир етеди. Буған баланың өзи емес, ата-анасы айы-лы. Бәршеге түсиникли бир жағдай, хәзирги жаслардың мине-з-құлқына көп ғана нәрселер тәсир жасап, оларды күтә төшүш-

леңдиреди. Қарап отырсаң пара алғаны, қосып жазғаны, қамалынан пайдаланғаны хәм басқа да социаллық характердеги жынаятлары ушын айыпланыушылардың гүрсисине отырып атырғанлар жас өспиримлер емес, ал жасы қырқ пенен алпыстың арасындағы адамлар. Усыған қарап, семья, мектеп, комсомол дурыс жолға сала алмағанлар ғапа гәззап болып атыр дей алмайсаң, ал сол ҳарамзадалар—бул таза жолдан өзлері саналы түрде шығып кеткен—ересеклер.

Сиз дурыс айтасыз, былайынша қарағанда олар бизиң ҳешқайсымыздан белгили бир нәрсемизди тартып алған жоқ, сөйтсе де сениң пәрииди ҳәр жерден жулып, бәрни жулып тасламаса да азғантай-азғантайдан ҳақымызды жеп өзимизге де пай қалдырған менен, бизлерге қыянет етип атырғанлығын сеземиз. Қандай хәмеддар болса да айлығына (бизде 300—350 манат алатуғын адам жоқары айлық алатуғын адам болып саналады) шамаламай есаптап он мыңлаған манатты құрайтуғын материаллық байлықларды жыйнай алмайды, буны бәримиз де билемиз, сонда да оларға үндемей келдик. Оларды урылар хәм алаяқлар деп айтыуға уялауғын едик: ал олар болса бизлерди өзлеринше ақмақлар хәм ҳайуанлар деп түсинетуғын еди: булардың ойлап тапқан «қол бала» нақылларын билесиз: «ақмақлар жумысты жақсы көреди», «жумыстан ҳешким өлмейди», «хәзир тек ериншеклер урламайды», деп басқыласып, ал бир-бирин ғарғаса: «күниң тек айлыққа қарап қалғай!» дейтуғынын да еситип жүрдик. Солай етип, олар бизлердиң ҳаққымыздан шықты, енди ондай ипласлар менен сыпайы қатнас қылмаймыз.

Т. Қ.—Мениң бир тапысым: «Уялшақмық—ақыллылардың ақмақлығы» дейтуғын еди. Сиз де кеңнен мәлим бир нақылды еске алдыңыз. Нақылларды өзгертиу онша үрдис емес, бирақ мен сиз айтқан нақылды өзгертип: «Семьяда азғын болмай турмайды» дер едим. Семьяда әллеким азғынлауы я асқынлауы мүмкин, адасыуы мүмкин, бәршеге тән әдеп-икрамлылықтың көз қарасынан шығыныуы мүмкин. Адам баласы ҳеш-ұақытта өзиниң адамгершилик қәсийетинен өзгермеуи тиіс. Егер ядыңызда болса, мениң «Көздиң қарашығы» романымда Айлар кемпир дүпьяда тек Жақсылық бар деп түсинеди, ал жаманлық—бул азғынлаған жақсылық: мәселен, ийт болса үйдиң садық сақшысы, егер ол үйден шығып жабайыланып кетсе ҳәр қандай қасқырдан да қәуіпли болады. Себеби, ол адамлардан қорықпайды, адамлардың үйине қалай барыұды биледи. Қудықтың сууы болса қәдири бар, ал сууы жоқ қудықтың түбинде нелер уяламайды. Бул халықтың бурыннан түсинетуғын нәрсеси. Бирақ мен бул жерде басқа нәрсе ҳаққында

айтпақшымаң. Яғный мен жаңа сизиң айтқан нақылыңыздағы семья сөзиниң әҳмийети жөнинде айтпақшымаң.

Газеталарда бизиң елимизди үлкен бир завод пенен теңгереди, бизиң бәримиз бир коллективпиз. Мениңше мәмлекет—бул семья. Заводтан барлық адамларды айдап жиберип таза адамларды қабыллау мүмкин, бирақ семьядан ҳеш кимди шығарып жибере алмайсан, ҳәтте айып ислегенлерди де, жазаланғанларды да қууып жиберіу мүмкин емес. Себеби, семья ағзалары әллекандай тосыннан келип қалған яки бийтаныс адамлар емес, өзлеримиздиң адамларымыз, азғын болса да өзимиздиң семьяның азғыны. Мениң буны айтып отырған себебим—ҳәзирги қәтеликлер менен кемшиликлерди критикалаудың бағдары мени жүдә тәшүшлендиреди. Ҳәзир көп нәрселер ҳәм адамлар критикаланып атыр, бирақ ҳәрким көбинесе басқалардың айыбын ізлеп жүрипти, ҳеш ким өзиниң айып қыдырғысы келмейди. Мәселен, биреулер: «Минне, қараң бизди қандай күнге түсирди» деседи. Яқ, бизлерди ҳеш ким бундай күнге «түсирген» жоқ, бизлер өзлеримиз түстик. Бизлер бирге түстик ҳәм ҳәр қайсымыз жекке-жекке түстик.

Мен қарақалпақлардың фольклорлық қаҳарманы Өмирбек тууралы бир рауаятты айтып берейин. Ол ҳәммеге белгили Хожа Насреддинге уқсайды.

Бир сапары Өмирбектиң ауылласлары ешеклерин жыйнап, оның базарға сатып келиуин өтишти. Ол келишти ҳәм бир ешектиң үстине минип алып бир топар ешекти базарға айдап кетшти. Жолда баратырып ешеклерди түүеллемекши болыпты. Санап қараса—биреуи жоқ. Ешектен түсип бир төбениң басына минип алып турып санаса—бәри түүел. Төбедең түсип ешегине қайтадан минип санап көрс—тағы бир ешек кемис.

Мениңше, базда бизлер усы рауаяттың қаҳарманына уқсап кетемиз. Ҳәр ким өзиниң ешегин санамайды.

Базда критика басқа бағдарға түсип кетеди, бул да тәшүшлендирмей қоймайды. Буны мен конкрет мысалда түсіндирип берейин.

Бизде—Өзбекстанда, негатив жағдайлар дегенлер табылып, республика бойлап жыйналыслар өте баслады. Сондай жыйналыслардың бирине мен де қатнастым. Совхоз директоры шығып сөйлеп, райкомның бириңши секретары пәлендей-төлендей қәтеликлери ушын жұмыстан алынғанлығын айтты. Өзиниң хожалығында да пәлендей-төлендей надурсыдықлар, кемшиликлер болғанлығын мойынлады. Оның изишең шығып сөйлеген партком секретары да усыларды қайталады ҳәм кемшиликлери мойынлады.

Буннан кейин совхоздың әпцұайы рабочийларына гезек

жетті. Хәр бири минберге шығып сөйлеп, жумыстан алынған секретардың ғұналары хәм қәтеликлери, директордың қәтеликлери тууралы айтты. Сөйтип, сегизинши я тоғызыншы адам сөйлеп, әуелги гәплерди қайталап атырғанда, директор столды қәлеми менен тықылдатты: «Жолдаслар,—деди ол,—сизлер бул жыйналыстың ұазыйпасын қәте түсиндиңизлер. Секретарды қашшан жумыстан алды. Мен өзимнің кемшиликлеримди сизлердің алдыңызда мойындадым. Енди сизлердің хәр қайсысыңыз өзиңизге тән, өзлеріңиз жол қойған кемшиликлерди айтыуыңыз керек. Түсиндиңиз бе?».

Хеш ким түсинбеген сыяқлы. Көпшиликтің алдында ким өзін-өзи айыплау менен шуғылланғысы келеди. Мен бунда әпиуайы дийханлардың өзине тән рухый күшин, әдеп-икрамлылық қәделерине тән базы қәсийетин көрдим. Себеби адамды тәубеге келтириу ушын зорлау мүмкин емес. Қәйткен менен оны мәжбүрлеу арқалы қәтелигин мойыплатуу мүмкин, бирақ бул ол ушын жалған тәубе болады, ол жалған тәубеге келип алдағаннан артық жаманлықты ойлап табуудың өзи мүмкин емес. Өзинің айыбын ап-аңсат мойыплап үйренген адам хәр қандай ғұнаны ап-аңсат ислей бериуи де мүмкин. Ең қәуиплиси, мениңше, моральлық көз қарастап, егер өзінди-өзиң критикалау жыйналыс кампаниясына айпалып кетсе жаман болады. Оннан хеш қандай пайда жоқ, керисинше зияң көп.

Е. С.—Кеширерсиз, я мен сизди дыққатсыз тыңладым ба я жүдә дыққат қойып тыңладым ба, билмеймен, әйтеуір сиз айтқан рауаят пенен турмыстан алынған мысалдың арасындағы байланысты онша сезбей, қарама-қарсылықты байқадым. Сиз хәр кимге «әуеле өзиңе бек бол, содыңнан даңғара қақ» демекшимсиз ямаса Өмирбекке уқсап «өзиңиз минген ешеғиңизди есапқа алыуды ұмытпаңыз» демекшимсиз. Усының менен бирге сиз өзінди-өзиң критикалаудан ұаз кешиуді әдеп-икрамлылыққа садықлық деп түсиндириуге де нийетиниз бар сыяқлы. Солай емес пе?

Т. Қ.—Сиз мендеги қарама-қарсылықларды тутып алыуға нийетленген көринесиз. Мен хәр ким өзинің кемшиликлерин мойыплауға биреудің гәпи менен емес, өз ақылы менен жетисиу кереклиги тууралы ғана айтпақшы едим. Хәр бир адам кисиин қайталамауы тиис, хәр ким өзінше адам ғой.

Өмирбек лаққы ҳаққында және бир рауаят айтайын. Бир сапары өлим ҳалында жатырған Хийуа ханы өзиниң үзирин алдына шақырып, ол өлгенде мазарына «Бул жерде еки жыл жасаған хан жатыр» деп жазыуды буйырыпты.

«О уллы дәрежелім,—деп қарсылық билдирипти үзир,—

бул дурыс емес. Сиз еки жыл хукимдарлык еттиңиз, бирак, елиў еки жыл өмир сүрдиңиз ғой».

«Мениң айтқанымдай етип ислей берип,—депти оған қәхәр-ли хан.—Мен ушын еки жылым ғана қақыйқый өмир болды, қалған жылларым өмирге есап емес. Тек усы еки жылда ғана мен өзимше жасадым, қалай ислеўди мақул деп татсам солай иследим».

Ханның бул сөзлерин еситип Өмирбек санына урып: «Уай-уай, мен бахтықара екенмен! Мениң қәбириме: «Бунда туўылмай-ақ өлген адам жатыр» деп жазады екен»,—депти.

Мине, мәселе қайда жатыр. Я мен туўылмай атырып шашым ағарып, қартайып ата болғанымды мойынлауым керек. Я нени қалайынша мақул деп тапқан болсам, солай ислеп жасағанымды, болмаса өзим мақул, деп есапламаған нәрсе-лерди мақул деп есаплап жасағанымды, сөйтпн өзим ислеўим тиїс болған нәрселерди ислеї алмай жасағанымды түсини-ўим керек.

Е. С.—Сиз өмириңиздеги қай ислерде өзиниңди мақуллай-сыз ямаса надурыслыққа жол қойдым, деп конкрет айта ала-сыз ба?

Т. Қ.—Мен жаңа айтқанымдай, көпшиликтиң алдында өзим айыплаушылардың тәрепдары емеспен. Хәр ким әўеле өз хұж-даны менен жекке қалғанда сырласыўы керек. Бирақ та мен сизиң бундай сораў берип отырғаныңызға қарағанда мениң айтып отырғанларымды жалған риторика емес пе, деп гүман-ланып отырғаныңызды түсинемен. Не қылайын, мен сизге шын кеўлимди айтып отырыппан.

Бүгнилги мен «Көздиң қарашығы» романимды еле де кеш баслап, кеш тамамлағанымды мойынлап жүриппен. Бул шы-ғармамды ертеректе, еле Әмиўдәрья Аралға қуйып турған жыллары, еле экологиялық апат жаңа дөһип киятырған ўа-қытта жазып тамамлауым керек еди. Соны да айтып өтиўим керек, бул романиң оқыўшыға жетиўи қийып болды. Мен оны төрт жыл жаздым хәм 1981-жылы журнал вариантын ғана жә-риялап үлгердим. Сол ўақыттағы жергиликли басшылар бул китапты қарақалпақ тилинде шығарыўды қадаған етти, солар-дың көрсетпеси менен типографиядағы наборы шашып тас-ланды.

Публицистика менен де кеш айланыстым. Көп ўақыт оны жазыўшының емес, ал журналисттиң жанры деп жүрдим.

Қарақалпақстан Жазыўшылар Союзының басшысы сыпа-тында бизиң айыбымыз—соның ишинде мениң де айыбым, әл-бетте—көп ўақытлар бойы Жазыўшылар Союзына таланты еле испеген шала таланткерлерди күтә аңсат қабыллағаны-

мыз болды, деп есаплайман. Көп адамларды аванс пенен қабылладық—бирақ олар исенимди ақламай атыр. Бизде—көп ғана тарауларда—хәр қандай адамды айрықша хызметі болмаса да, жүдә бир керек болмаса да, хәр түрли шөлкемлерге қабыллау аңсат, ал енди оны жүдә бир ауыр қәтелиги болмаса, шығарыу хәм қыйын. Ал, енди адам хеш нәрсе ислемей жүре берсе, оның критикалайтуғын иси де болмайды, қәтелигин табыу да қыйын.

Солай етип бүгин автономиялы республиканың бир миллион халқына жетпистен аслам СССР Жазыушылар Союзының азасы туура келеди. Бул мәмлекет бойынша орта есаптан, хәр мың жан басына есаплағанда орташа көрсеткиштен, еки есе артық. Бир уақытлары усы жоқары «процент» пенен мақтанатугын едик, енди буны қәте деп есаплаймыз. Хәзир миллий республикаларда, әсиресе автономиялы республикамызда хәр түрли атақларға ийе адамларға да қатнас өзгере баслады. Басқаша етип айтқанда, миллий мәдениетқа талапшаңлықтың дәрежеси өзгерди.

Бир уақытлары бизиң халқымыздан өзиниң профессорлары, илим докторлары, академиклери, хәр түрли тараулардың хызмет көрсеткен искерлери шыққаны қуаандыратуғын еди, ырасын айтқанда, мақтанатугын едик. Ал, енди, бүгинлиги сондай жоқары атақты алып жүрген медицина докторы, илимпаз юристлер, химиклер, биологлар, физиклер, тарийхшылар, филологлар тәуір-ақ бар, бирақ ауыра қалсаң, я судқа исиң түссе, яки хәқийқый илимий мәсләхәт керек болса, Ташкентке я Москваға қарай шабыуға туура келеди. Сонша илимпазлар пайда болғанда бундай болмайды, деп исенетуғын едик. Қаламызда мәйли бир профессор—медик болсын, қәне, оған илимиздиң шар төрепинен емлениўге адамлар келетуғын болса, мейли, тек бир ғана шайыр болсын, бирақ оның қосықларын пүткил дүньяда ядтан билетуғын болса...

Егер түпкирдеги бир ауылдан келген адамды билиминиң сайызылығына қарамай университетке қабыллап атырса—бул әдиллик пе? Пайтахтта жасайтуғын интеллигенттиң семьясынан шыққан бала менен ең түпкирдеги ауылдағы дийханның баласы он алты жасында теңдей билим ала алмайды, сонлықтан халықтың арасынан шыққан талантқа кемис билимлерин пүтинлеп алыуға жәрдемлеснү мүмкин. Ал енди, оған диплом тапсырған уақытта, илимий атақлар хәм дәрежелер берген уақытта хеш қандай аяушылық болмауы тийис. Пайтахттың үшинши курс студентиниң дәрежесинде билими бар адамның перифериядан келгени ушын илим кандидаты болып кетнуине жол қойыу хәм әдалатлыққа туура келмейди.

Е. С. —Енді әдебиетке оралайық, СССР Жазыушылар Союзының он мыңдай ағзасы бар, олар хәзир хәммени тәшүинлендирип атыр. Егер мәселен, хәр жазыушының бир китабы менен таысыуды өзине мақсет етти қойған оқыушы табылса, егер ол күнине бир китантан оқыса, (қосық китапты бир күнде оқып тауысыу мүмкин, бирақ романды бир күнде оқып шығыу қыйылау болады) оған дем алыссыз, отпускасыз отыз жылға шамалас уақыт керек болады. Отыз жыл бир адамның мийнет стажы. Бундай оқыушыға пенсияны Литфондтың есабынан төлеуге туура келеди.

Жазыушылардың өткен съездинде Союзға қабыллауды шеклеудің хәр түрли илажлары усынылды. Соның ишинде, мәселен, стажерлик белгилер, бунда Жазыушылар Союзына өтиуге талабанға еки жыл сыпақ мүддети белгиленеди. Буның шапырларға, драматурглерге, публицистлерге қалай боларын билмедим, бирақ стажерлик мүддет критиклерди жүдә қыйын жағдайға салып қояды: егер усы еки жыл сынақтың уақтында үлкен хамалдағылардың биреуні критикалап қойсан, сеннен өш алады—Союзға қабылламай қойыуы мүмкин, ал, егер хеш кимнің сууына тиймесен—онда да қабылламай қойыуы мүмкин, себеби хеш кимге тисинди батырмасап, сен қандай критиксен?

Т. Қ.—Критика—бул әдебиеттың айрықша орын тутатуғын тарауы. Жазыушылардың съездинде, пленумда да критиклер тууралы жүдә көп гәплер болды, тийкарынан алганда, олардың адресине көп кейиснамалар айтылды. Мениңше, бизде критика я жетерли баҳаланбай атыр, я артық баҳаланып атыр. Биреулерге критика хан дәрежесиндеги жаңр болып көринеди: ол барлық әдебиетке басшылық етеди, хәр бир шығарманың орнын көрсетеди, хәр бир жазыушыға хүким шығарады—мынаны сыйлықлау керек, ананы айыплау керек деп жазады.

Ал, және биреулерге критика дәрунш сыяқлы болып туйылады. Өзи хеш нәрсени ислеп билмейди, әдебиет майданында гезип жүрш тиленишлик етеди: ана жердеп бир тислем нан сорап алады, мына жерден бир тислем гөш алып қашады, басқалардың пикирлери менен сезимлерин кеуил қәлбиринен өткереди—соның менен тоқ болып жүре береді.

Мениңше, критиклердин өзлери де, барлығы емес әлбетте, бирақ басым көпшилиги жүдә гана тамаша ойлайды.

Олардың биреулері қандай да бир токаббирлық иепен: «Мен әдебиет тууралы жазбайман, мен өмир тууралы жазаман, бирақ қәдеминди әдебий шығармадан баслайман», дейди. Мениң оған «Мине, саған қағаз, мине, саған өмир, отыр да жа-

за бер, мениң романымды жайына қой, ол сениң қәдем таслайтуғын пәрсең емес»,—дегим келеди.

Гейде маған узын хәм кең жазылған мақалалар ушырасып қалады, оларда автор асықпай, жай-жайуатлық пенен оқыушыға мениң қалай образ құратуғынымды, романымның композициясының қандай екенлигин, анау яки мынау сцена ямаса эпизод пенен не айтажақ болғанымды, мениң кітабымның баслы пикири не екенлигин түсіндиреди. Егер ушының барысында автор мени мақтаған болса онда мен дәслеп қууанаман, ал соңынан ашыулана баслайман. «Мениң сондай-ақ талантсыз болғаным ба, мениң анау яки мынау эпизод пенен не айтажақ болғанымды, мениң кітабымның баслы идеясы не екенлигин критикнің сыбырлауысыз-ақ оқыушы түсінбейтуғындай, ол не ушын өйтеди?—деп ойлайман хәм критикке «сен мени сөз шебери деп айтасаң, егер мениң сөзім сениң айрықша түсіндириуиңизди талап ететуғын болса қандай шебермен?» дегім де келеди.

Улыұма айтқанда мақтау, яғнай хәзирги тил менен айтқанда, «хошаметгөй» критика менен түсінисиу, бәрибир аңсат емес, бирақ биринши көз-қарастан аңсаттай көриниуи мүмкин. Врачлардың айтыуына қарағанда ауырыу жағатуғын адамлар да болармыш (бул енди кеселлик), бирақ сөгис жағатуғын адам жоқ екен. Жазыушы да адамның баласы, оны да мақтай берсең, мақтау хәммеге жаққанындай оған да шеп көринбейди. Бирақ баслы мәселе бунда емес. Ең баслысы, егер сени өдиулен көтермелеп атырса, басқаларға үлги етип көрсетип атырса, сени түсінип атырғандай болып туғылады, себеби қолына қәлем алған хәр бир адам өзи түсінилуу ушын жазады. Бирақ бир жаман жери хошаметгөй критика сениң жазғанының түп мәнисин жүдә сйрек түсінеди. Хошаметгөй критиканың мақтауы әкесине баласын мақтап: «Қандай жақсы, хошрей мәдсиятлы жигит!» деп атырғандай сезиледи. Бирақ бунда әке өз баласын басқа биреу не мақсетте мақтап атырғанын жақсы түсінеди. Егер ол балаңа шын дос болса, оны жақсы түсінсе, әкеге дурыслықты айтар еди.

Тағы бир тенеу келтирейин.

Хәр халықтың өзиниң үрп-әдетлери бар. Россияда қонақ күткенде дәслеп сорпа, соңынан қойыуып береди, ал изилде мазалы зат береди. Бизлерде—дәслеп дастурханға мазалы мийуе қойылады, соңынан палау... Мақтайтуғын критика мазалы менен баслап мазалы менен жуумақлайды. Аузында пал татыған менен құрсағың сырнай шалып турғандай болады.

Мениңше, хақыйқый критик—судья да емес, адвокат та

емес, ал жазыушының шериги, соавторы. Бул жерде ени нәзерде тутып атырғанымды ҳәзир түсіндирип берейин.

Биреулер китапты архитектуралық қурылыс пенен салыстырады, тырнағы, дийуалы, гүмбези тууралы сөз жүритеди. Бизде Шығыста әдебиятты көбинесе бағқа теңгереди. Маған усы образ жақынырақ. Ҳәр китап ҳақыйқатында да бағ сыяқлы өсип шығады, шақа салады, мийуелейди, жазыушы бағмап сыпатында оның рауажланыуына жәрдемлеседи.

Мине, мен де бағ өсирдим дейин.

Бир жолаушы келип, мийуелерди алып жейди, көлеңкесинде отырып, өзиниң ғалма-ғалин облайды. Мейли, отыра берсин.

Екинши биреу тәсийип қалып: «Уай, бағ екенсең-ау, гөззал, саялы! Мийуелериниң мазалысын қайтерсең!» дейди. Жаға ма? Әлбетте, жағады.

Үшинши адам: «бул неге ерик бағы, мениң шабдал жегим келип тур-го!» деп сөгинеди. «Қызба,—дегим келеди менин оған.—Жегиң келмесе басқа бағқа бар».

Төртинши адам маған үйретіуге кирип: бағ егерде нәлди былай жоныу керек, олай суўғарыу керек, былайынша сабыу, домбықлау керек...—деп үйретіу менен ҳәлекленеди. Мен оны өзимше тыңдап: «Сен бундай ақыллы болсаң, барып өзиңше нәл жонып, бағ ек»,—дегим келеди.

Мен бағыма ким болса соны киргизе беремен. Бағымды ҳәремлеп қойғаным жоқ. Бирақ мен бул тақлеттеги адамларды күтпеймен. Мен күткен адам келип мениң бағымның мийуелеринен қандай мурабба, қандай шербет ислеуге болатуғынлығын айтсын. Қақ мийуелердин қайсысының ауырыуларға ем екенлигин, мөжеңесинде қандай дәрилик затлар бар екенлигин айтсын. Мине, усындай адам маған керек. Өз гезегимде, мен оған керекпен. Мен мийуе өсирип билемен, ол мийуелеримди жеп биледи. Биз бір-биримизди толықтырамыз, бір-биримизге зәруримиз, бизлер кәсиплесермиз, бизлер соавторлармыз.

Е. С.—Бирақ бул автор менен критиктиң пикирлес болып келиуи мүмкин болған вариантлардың бири ғана. Соның менен бирге басқа да вариантлардың болыуы мүмкин, олар керек те. Егер сизиң образларыңызды пайдаланатуғын болсақ, бағмап менен жолаушының гүрриңлесиу ушын ортақ әңгимелери кәп болыуы тийис. Мәселен, жолаушы бағманға оның мийуе дарақларынан гөре ҳасылырақ шақалы, мийуелери ири ҳәм мазалы дарақларды көргени жөнине айтыуы да мүмкин. Көп жолды басқап жолаушы қаланың базарында ериклерди ийт жемей атырғанын, ал шабдаллардың емге табылмай атырғандығын айтыуы да мүмкин. Ақыр—аяғында жолаушы бағманға сениң

бағынның мийуелери ашшы дәне, биймаза деп айтыуы мүмкин. Усындай болыуы мүмкин емес пе?

Т. Қ.—Егер ол мениң мийуелеримнің ашшы дәне, биймаза екенлигине мени исендирсе, онда мен бағымды шауып таслайман. Бул былайынша жүдә қыйын ис, сонда да шауып таслайман.

Биз әуелинде оның менен тартысуымыз мүмкин, сөгисиуимиз мүмкин, бірақ ең баслысы, бизлер екеуимізге де қымбатлы болған бир ортақ нәрсе қаққында сөйлесуиміз керек.

Китаплар жеккеликте дөретиледи. Хәр ким өзиннің столына отырыл жазады. Бірақ китап жеккеликте жасай алмайды. Айтылған сөз жууапты, пикирди талап етеди. Критикнің таланты—мениңше, бириңши гезекте пикир билдириу таланты. Критик сондай сөз бенен пикир билдириуи керек, оның сөзлері жазыушыны жаңа пикирге, бурынғысынан гөре тереңрек, бурынғысынан гөре жанлырақ хәм салмақлырақ ойлауға қанаатландырсын.

Хәр бир китап—бул монолог, бірақ әдебият диалогтан ибарат. Автор шығарма дөретеди, бірақ оған тек оқыушы ғана жан бериуи мүмкин. Критик болса қәнигели оқыушы, жазыуды билетуғын, яғнай китапты оқыуының барысында пайда болған пикирлерин хәм сезимлерин қағазға түсире алатуғын, жазыушы менен диалогқа түсетуғын оқыушы.

(«Вопросы литературы» журналының 1987-жылы №10-санынан алынды).

ШӨЛИСТАН БҮЛБИЛИ

Ески дәстүрлерге тийкарланып, поэзияны шақалары кең жайылып, құдиретли тамырлары тереңге сиңип кеткен дараққа тенгеретуғын болсақ, хәр бир халықтың дәл усы дарақты еске салатуғын бир уллы шайыры болады. Сол дарақтың тамырлары өзегине келип биригип, сол өзегинен шақалары ең жайып кеткени яңлы, уллы шайырдың этирапына хәмме биригеди, уллы шайырдан хәмме илхам алып өседи. Қәлеген қарақалпақ адамынан, мейли, ол мектеп оқыушысы ямаса ақ шашлы ата болсын, мейли, ол дийқан я академик болсын, Бердақ қаққында сорасаң, ол бирден-ақ «орысларға—Пушкин, грузинлерге—Шота Руставели, қазақларға—Абай қандай дәрежеде қәдирли болса, биз ушын Бердақ сондай дәрежеде қәдирли» деп жууап береди.

Бизиң әдебиятымызда да жақсы шайырлар аз емес. Олар-

дың арасынан Бердаққа дейін де, оның менен заманлас болып та жасаған шайырлардан Жийен жыраудың, Әжнанияздың, Омардың, Өтештің атларын да мақтаныш пенен тилге аламыз. Усының менен бірге халықтың тек Бердақты өз ұлындай жаннан жақсырақ көріуін, барлық заманлар үшін бірдей деп бағалауының мәнісін қалай түсіндіріу мүмкін? Біз бүгінгі халықтың солай бағалап алжаспағанының гүясымыз. Дәуір бұл бағаны тастыйықлап киятыр.

Бердақтың құдіретлі қосықтарын басқа тилге аударыу қыйын, мазмунын қара сөз бенен түсіндіріп беріу де аңсат емес. Образлы қылып айтқанда, оның дуұтарының бір тарының ырғақтары халықтың муңы болғаны үшін бірден есте қалады, сол үшін оны халықтың тәгдірінен бөліп алау мүмкін емес. Оның үстине Бердақтың қосықтары халық сүйген «Қырқыз», «Шәрйяр», «Алпамыс» сыяқлы дәстанлары менен үнлес болып келеді.

Уллы шайырды дәуір тууады. Бердақ уллы рус жазыушылары Некрасов, Толстой, Чернышевскийлер менен бір дәуірде тууылып, бір дәуірде жасаған. Бұл жерде мен Бердақты жоқарыда аты аталған Уллы жазыушылар менен бір қатарға қойыуды нәзерде тутып отырғаным жоқ, оларды тийкарынан рус хәм қарақалпақ халықтарының екі қыйлы мәдениетінің тарихы хәм тәгдірін айырып турады. Бердақтың дүньяға көз қарасларын Шығыстың атақлы шайырлары Низами, Физули, Науаиы, Мақтұмқұлының көз қарасларына салыстырып бағалау бизн түсініуимізге бираз жеңиллік туұдырады. Соның менен бірге дәуірдің руұхын белгилейтуғын «идеялар» болатуғыны жөнінде ескермей кетиуге болмайды. Хәр бір дәуірде азатлық идеясы, халықлық хәм әдеп икрамлылықты қәлип-лестіриу идеялары уллы сөз шеберлерінің, жан сезімлерінің биротала ийелен алатуғыны сөзсиз.

Бердақтың творчествосы ең әзелден халықлық болды. Ойлап отырсаң усы анықламаның өзи де Бердақ үшін тарлық еді. Себеби ол хәқлйқый мәнісіндегі уллы художниклерге тән ис қылып халық өмірінің энциклопедиясын дөретті. Онда халықтың тек дәстүрлері—турмыс—шараяты, халықтың әдеп-икрамлылық қәделері ғана сөз етіліп қоймастан, халықтың дүньяға көзқарасы өзінің дұрыс сәуленіуін тапты. Уллы шайыр халық өмірінің халық санасының түп мәнісине терең түсініуін нәтижесінде жазба түрде қалдырылған гүяанамаларсыз-ақ, документлерсіз-ақ, ауыз-еки әңгімелер хәм әпсаналар бойынша-ақ, қарақалпақ халқының тарихын дөретіп берді. Оның «Шежиреси» усы жанрға тән хәр қыйлы мифологиялық мотивлерге сүйеніуіне қарамастан, көплеген тарихый

ләрәклерди өз ишине алады. Олардың шынлығы соңғы гездеги тарийхый изертлеушилеримиз тәрәпинен толық тастыйықланып келмекте. Илимпазлардың дәлиллеу бойынша Хийуаның сарай шежирелериниң жазушыларынан гөрә Бердақтың шығармаларында тарийхый шынлық басым. Оның гүллән шығармаларына халықтың ғәрезсизлик, социаллық әдиллик, азатлық идеяларының руўхы толық синдирилген.

Бердақ Айдос бийдиң көтерилиси бастырылып, өзи өлтирилген жылы (1827-жылы) тууылып, 19-әсирдин 50 жылларында Хийуа ханлығының езиушилигине қарсы Ерназар алакөз баслаған миллий азатлық гүресиниң қатнасыушысы болды. Қарақалпақ халқының әсирлик әрманы—еркин түрде Россияға қосылуы әрманының иске асқанын көрди.

Оның бизге жетип келген бай творчествосында езилген, қорлаған халықтың тәғдийрин көрсетпейтуғын, езиушилерди әшкараламайтуғын бир де қосығы жоқ десек болады. Ол халықтың өдеп-икрамлылық қәделерин еле де қәлипплестирилуи арқалы азатлыққа шығыуына жол көрсетти. Тарийхтан өз орнын, бағасын сезген инсан ҳақыйқый мәнисинде азатлыққа ерисиудиң жолын изертлейтуғыны мәлим. Сонылықтан да Бердақ халыққа тарийхтан өз орнын излеп табыуы кереклигин, бирақ бул жолда ол көп сергизданлықларды бастан кеширетуғынын уқтырыуға ҳақылы еди.

Заман түнек заман болды,
Заман емес, думан болды,
Думаннан да жаман болды,
Бендеге озиц пана бер.

Пана бергил қәдир куда,
Шийрин жаным болсын пидә,
Күннен-күнге болдық гедә,
Биздей сорлыға пана бер.

(«Пана бер» Бердақ. Таңламалы шығармаларының жыйнағы. Некис, 1977-жыл, 131-бет).

Бердақ өз халқының еркинликке шығыуы ушын жол үйретуіге ҳақылы еди, себеби ол бундай сезимлерден әуеле өзиниң кеуил қәлбинде писирип, биринши гезекте, өзин тәрбиялап үлгерген еди. Бердақтың творчествосы бойынша оның ҳеш қашан мен-мен болмағанын, өз тәғдирин адамлардың халқының тәғдиринеп айырып түсинбегени мәлим. Ол ҳақ нийетли, меҳирли, жан сезими нәзик, бәрше менен қайғы шерик, тәғдир шерик адам болған.

Гүл болдым, гүл жайнамадым,
Ойшыл болдым, ойламадым,
Бұлбил болдым, сайрамадым,
Хәдийсе аз болған емес.

Ага беглер сыртым түтпн,
Ишим жанын болды түтпн,
Асырып залымлар иснн,
Хәш бир рехйім қылған емес.

(«Болған емес» Бердақ. Таңламалы шығармаларының жыйнағы. Нөкис 1977-жыл, 30—32 бетлер).

Биз бүгін уллы шайырымыз Бердимурат (Бердақ) Ғарғабай уляның өмирбаяны жөнінде көп билеміз, деп мақтана алмаймыз. Бірақ оның Арал бойындағы жарлы балықшының семьясында дүниеге келіп, соң ата-анадан жетім қалғанын, медреседе оқығанын, Хийўа хәм Бухарада болып, 1900-жылы, сол дәуірдеги Туркистан генерал губернаторлығының Әмиўдәрья областына қараслы Петроалександровск (хәзирги Төрткүл) қаласына баратырған жолда қайтыс болғанын билеміз. Ал, усының менен бирге оның неше жастан баслап қосық жаза баслағанын, қай жасында дуўтар шертнўди үйренип, қай жыллардан баслап өз қосықларын дуўтардың сазына қосып айтатуғын болғанын жартыўлы билмейтуғынымызды мойнлаймыз.

«Шөлистан бұлбили» деп ат кеширген шайырдың өмирн жөнінде халық тәрепнен дөретілген хәр қийлы әпсаналар бар. Әне, сол әпсаналар бойынша Бердақ талай-талай шайырлар арасында жеңип шыққан, талай байлар хәм моллалар менен, хәтте хан менен тарысқан, талай мәртебе қамаққа алынған, күнсімер қылынған, олардан талай мәртебе қашып, талай қууғыншыға тугнў бермеген... Мен жас гезимде әне, көп усындай әпсаналар еситкенмен, бірақ көбірек өзимнің атамнан еситкенмен. Ол өзиннің жас гезинде Бердақты көргенин мақтаныш тугып айтыўды жақсы көретуғын еди. Мен оның гәплерине исенетуғын едим. Оның айтыўына қарағанда, Бердақ сүүен жақлыдан келген арық, селдир сақаллы киши болған. Бүгінлиги Қарақалпақстанның орайы Нөкис қаласында дана шайырдың хәш қашан, хәш кимге бас иймегенлигин еске салыўшы үлкен естелиги турыпты. Бул естелик қарақалпақ халқының уллы шайырына шын хәм әдил мухәббетиннің символы, халық ушын көп жәбир-жапаны бастан кеширген Бердақтың—

халыққа, халықтың—оған шексиз меңһриниң, яғный «Бердимурат—халықты, халық—Бердимуратты жалғзындай көргениниң символы.

«Литературная газета»ның 1988-жыл №4 санында басылған).

МОНГОЛИЯ ДЕП АТАЛМЫШ КИТАП...

Уллы Октябрьдиң 70 жыллық мерекесин байрамлау ушын дунья жүзинен келген қәдирли меһманлардың арасында Монголияның халық-революциялық партиясы Орайлық Комитетиниң Бас секретары жолдас Жамбын Батмунх та бар еди. Оның Кремльдеги Съездлер Сарайында сөзге шығып, Уллы Октябрь революциясы пәтийжесинде тууылған Совет—Монгол халықларының бузылмас беккем дослығы ҳаққында айтқанларын тыңлап отығанымда, мен өзимниң жақында ғана Монголияға барған сапарымда жап-сезимлеримди тербетип, ядымда терең из қалдырған жағдайларды қайтадан еслеуге мәжбүр болдым.

СССР дың мәденият күнлери өткерилиуи мүпәсибетине байланыслы Совет жазыушыларының делегациясы составында Монголияға сапар шегерде, сол елдиң жазыушыларының бири Жамбын Пурэв менен ушырасып сөйлесиуди мақсет еткен едим. Мен неликтен Жамбын Пурэв менен сөйлесиуди мақсет еттим? Буған себеп, маған усап оны да тарийх қызықтыратуғынын алдын ала билип алған едим. Ол тийкарынан «Гүлдирмама» («Гром»), «Үш түйин» («Три узла») ҳәм «Жүрек қәҳәри» («Гнев сердца») деп аталған тарийхий романлардың авторы, Монголия халық республикасының мәмлекетлик сыйлығының лауреаты. Оның шығармаларында монголлардың Манчжур басқыншыларына қарсы халық азатлық гүреси сөз етилип, онда ләшкербасы Чингжавтың образы арқалы халықтық қахарман жөниндеги үлкен түсиник орайластырылады.

Улан-Баторда оның менен ушырасып сөйлесиу дауамында мен биринши болып:

— Жамбын, Сизди не ушын тарийх қызықтырды?—деп сорадым.

— Билесизбе, Жавахарлал Нерудиң тыормада жатып, қызы Индира Гандиге жазған бир хаты менен табысқан едим,— деди. ол.—Сол хатында ол ҳәзирги күнди дурыс бағалап, келешекти көз алдына келтириу ушын өтмишти билиу керек, деп ескертишти. Биздиң халықтың оғада бай тарийхы бар, бирақ

оны ханлар дөрөткен емес, әлемге аты айғақ Шыңғысхан да дөрөткен емес, халық дөрөткен. Шыңғысханның басын алыу атланыслары хәтте өз халқын да бахытлы қылған емес, керісінше ол халыққа есапсыз зыян тийгизді, есапсыз өлім әкелді, ушы-қыйырсыз энтадалыққа гириштар қылды.

Мен Ж. Пурэвтиң бул гәһи үстинде бираз ойландым: Ҳа-қыйқатында да халықты узақ жыллар өзи тууылып-өскен мөкән-жайынан айырып, оның кеулиңде Уатаны жөнниде мәңгилік сағыныш пайда еткизип жасатыўдан артық жаманлық бар ма? Бийреҳим, ҳүкимдар Шыңғыс хан қарабасының даңқын кө-териў нийетинде өз халқының ярымын қурбан еткени ҳәммеге аян.

— Енди биз өз халқымыздың тарийхы қандай болса, сондай дәрежеде баҳалай биліўимиз тийис,—деди ол, энгимесин үде-тип.—Халықтың тарийхын боян көрсетиў барып турған ладаң-лық. Биз бүгінги жасларымызды тарийх пенен тәрбиялағанымызда оның бабалар тарийхына сүйиспеншилігин оятыўды ғана нәзерде тутпай, қәтеликлерни де дурьс түсинип, оған дурьс баҳа беріў сезимлерни оятыўымыз тийис. Бизнің тарийхымызда ҳеш ким тәреннен, ҳеш қашан өзгертилиўи мүмкин емес бир шыпылық бар, бул шыпылық Монголия халық респу-бликасының Уллы Октябрьге миннетдаршылығы.

Бул атақлы жазыушының толық тастыйықлап айтыўи бойынша Октябрь идеяларының Монгол халқына тийгизген жаң-лы тәсирни дым ғана көп ҳәм уллы. Мен Монголияны аралап жүрип, Орта Гобий аймағында алтыншы класста оқытуғын үш қыз бенен сөйлесип көрдим. Олардың да балалық түсинни бсйынша В. И. Ленин наятый Уллы адам, ол Россияның ғана қүдиретли келешегин алдын болжап қоймай, Монгол халқының да келешегин алдын болжап келген.

Биз Монголияға келердин алдында МНРП Орайлық Коми-тетиниң Бас секретары Ж. Батмух Орайлық баспа сөз орган-лары ҳәм информациялық хызмет орындарының басшылары менен ушырасыпты. Оның шығып сөйлеген сөзи, көтерген мә-селелери Монголия жазыушылар союзында «Утка зохиолог урлаг» газетасының, «Цог» журналының редакциялық кол-лективлери арасында додаланған. Бул додалауларда мәмлө-кет алдында турған экономика ҳәм әдебият бойынша пробле-маларды шешіўде жазыушылардың, журналистлердин шетте қалмауы гәп етилген, өйткени олардың сөзлери жауыңгерлік қуралға айланса, халықтың жаңа мийнет шеклерине ерисиўи ушын тәсийр ететуғыны сөзсиз. Ж. Пурэв халқының алдында турған баслы проблемаларды өзиниң проблемасы сыпатында

түсінген хәр бир жазыушыны бул жағдайлар толғандырмай қоймауы тийислигин айтып берди.

— Ҳәзир Монголия газеталарының бетинде жазыушылардың көплеген мақалаларын көриуге болады, деди ол:—олар өзлериниң бул мақалаларында әдеп-икрамлылық, руўхий байлық хәм экологиялық мәселелер бойынша өз ойларын ортаға салып пикирлесюде.

Монголиялы дослар бизге, меҳманларға, өз ели нелер менен даңқлы екегин көрсетиуге тырысты. Әсиресе, мениң есимде сақланып қалған нәрсе МНР дың Илимлер Академиясында ескиден қалған сийрек китапларды сақлау жайы болды. Бул жерде тарийхтың руўхий нуры менен жүзимди және бир мәртебе жарқынлатып қоймастан, халықтың китапқа, пикирге, сөзге болған—ықласы, исенимли көз қарасы кеўлимди толып тастырды. Бул кәрада Тибет, Уйғыр хәм басқа да Шығыс халықларының тиллериндеги китаплар сақланған. Олардың базылары буннан бир пеше жүз жыллар бурын жазылған. Айрымларының манускрипттеги текстлери ҳақыйқый алтып менен жазылғанын көрип, әййемги китап жазыушылардың өз елин басқалар алдында бай етип көрсетиуди ямаса елде алтынның көплигин билдириуди мақсет етип емес, ал китапқа, оның пүткил адамзатқа болатуғын тәрбиялық әҳмийетине айрықша итибарлықты хәр ҳәрипти тек алтын менен жазыу арқалы билдирилгенине айрықша толғандым.

Жамбын Пурэв жасынан-ақ китап қумар екен, ол өзиниң жыйнаған китапларын үш ирет мәмлекетлик китапханаға тапсырыпты. Ол мениң менен сөйлескенде, әдебияттың реалистлигине ерисюде рус хәм франсуз классиклериен үйренгенлигин мойынады. Өзиниң аса сүйип оқытуғын жазыушылары Лев Толстой, И. С. Тургенев, А. П. Чехов, Ч. Айтматов хәм Шукшин екегин айтты. Оның мақтаныш пенен айтыуы бойынша китап оқыуға қумарлығы М. Горькийдиң пүткил әлемди таныудағы айна—китап, китапсыз мәденият жоқ, деген пикирлери айрықша роль атқарған.

Өзине талапшаң хәр бир художник секилли Жамбын Пурэв те өз шығармаларының кемшиликлерин мойылап, еле де билими азлығын базда характерлер, образлар дәретиуде күтә терең кете алмай көп сөзлиликке жол қоятуғынына налынады.

Гәп арасында ол:

— Маған Мәмлекетлик сыйлық берилгеннен кейин мени критикалаушылар азайды,—деди күлешырайланып. Буннан кейин ол әдебий критиканың жағдайына тоқтап, критикада жүзегөйлик болмауын ескертти. Ҳақыйқый жазыушы өзиниң шығармасында мүлт кеткен орышларды, жақсы түсинеди хәм

ол жөниндеги критиклердин дурыс пикирлеринен қорқпайды, оларды дурыс қабыл етеди,—деди ол.—Минне, бул нәрсе бәршемизди ойландыратуғын нәрсе. Жазыушының, әдебиетшілардың жасына, миллетине қарамай дурыс берілген баха оларды бір-бири менен жақыластырады, досластырады.

Адамзат бипә болғалы, бахыттың төркини қайда,—деген сорау үстінде бас қатыратуғыны мәлим,—деди ол.—Даналар бул сорауға әлле қашан-ақ жууап ізлеп тапқан; Бахыттың төркини—дослықта. Бул даналықты хәмменнің еситиуи, уғыуы үлкеп нәрсе!

Биз Ж. Пурэв пенен жазыушының әлемде парахатшылықты сақлау бойынша гүресте, жәмийетте тутатуғын орны хаққында көп пикирлестик.

—Парахатшылық ушып гүресиу, ядерлық катастрофаның алдын алыу, дүньяда жасаушы хәр бир инсанның уазыйпасы,—деди ол.—Мейли, ол жазыушы ма, рабочий ма, мәмлекетлик гайраткер ме бәрибир бул гүрестен шетте қалыуға тийисли емес!

Усылайынша, мен Ж. Пурэв пенен сөйлесип, монголия дел аталмыш бир китаптың бирли-ярым бетлерин ашып оқығандай болдым. Адам баласына хұрметти айрықша орынға қойыушы бул халықтың көп ғана даналықлары менен таныстым. Әйтемги даналардан бири өзиниң бул өмирдеги мақсетин түсіндирип: «Мен бул жақты әлемнен адам ізлеуге келдим!» деген екен. Бул мақсет хеш уақытта гөнермейди. Биз, адамлар бул дүньяда бир-биримизди ізлеп, бир-биримизге мүтәжликте жасауымыз тийис. Мен Монголияда болып, өзиниң усындай бир пикирлес досларымды таптым. Бизди олар менен бириктириуши күш—әдебиетқа болған мухаббет хәм Уллы Октябрьден тууылған бизиң төгдиригимиз екени даусыз. Олар менен бизиң уазыйпаларымыз да бирдей яғный тууылған жеримизди, тарийхий ескерткишлеримизди, келешектен үмитимизди көздиң қаранығындай тутыу. Тарийх хәзирги күниң фундаменти. Жай фундаментсиз қурыла ма, ал қурылса, мәңгилік жай бола ала ма? Бизиң хәзирги Дослық деп аталған жайымыз хәр қыйлы дийуалдан, яғный хәр қыйлы халықлардан қуралады. Олардың қайсысы аз санлы, қайсысы көп санлы екенине қарамастан бир түңлик астында жасап атыр. Бул түңлик көк аспан, әне, сол аспанның тазалығын сақлау хәммениздиң баслы парызымыз.

(«Советская культура» газетасынан (14-ноябрь 1987-жыл) алынды).

Мен жақында колхозластырыу дәуірінің ветеранлары менен ушырасып, олардың биринен:—Сондай қыйын уақытларда дара хо жалықтарды қалай жәбдилестире алдыңыз?—деп сорадым. Ғақыйқатында оларды ағиый жекке меншиктің психологиясы қанына сиңип кеткен адамларды бир хожалыққа бириктириуге туўра келген едигой!

— Бизлер,—деди ол салмақлылық пенен,—бириншиден, халықты сөзимизге исендире алдық. Бул ушын биз ҳеш жерде, ҳеш қашан өтирикке жол қоймадық. Мәселен мен колхоз баслығы болдым, бирақ ғырт саўатсыз едим. Ел болған соң, айрым колхозшылардың маған мұтәжи түсип келеди: биреуге бес кило бийдай керек болады, екинши биреуге тойға я намазға барыўға ат керек болып қалады. Бирақ мен ҳәзирги баслықлар дай ҳеш кимнің қолына қағаз жазып бере алмайман. Соннан кейин мениң ойлап тапқаным мынаў болды: бийдай я ат керек адамға насбай шақшамды я қамшымды берип жиберемен, олар сол бойынша я складшыға, я атбағарға барып керек нәрсесин айтады ҳәм алады. Мениң насбай шақшам менен қамшым колхоз бойынша ҳәммеге белгили болып қалды. Ал, енди ҳәзиргилер ушын ең қызык жери; ҳеш бир адам ҳеш қашан өтирик айтып мени я складшыны алдаған емес, бес килоның орнына он кило бийдай алыўға урынған емес. Бир күнге ат сораса бир ярым күнге кешиккен емес. Ал, соңғы жыллары бул исеним деген нәрсеге не болғанын өзлериңиз билесиз,—деп ол сөзип өкиншли жуўмақлады.

Минен, бүгинлиги болса өткен жыллары материаллық жууапкершиликти көтерип турған бир аз адамларды мәмлекет мүлкин таллап-тараж еткени ушын жууапкершиликке тартып атырмыз. Ал, енди өзиниң тиккелей айыбы яки маўасашыллығы менен усты жынаятларға жол қойған, олардың бурынғы партиялық жетекшилери сол ислер ушын, қосып жазыўларды иске асырғаны ушын наградаларға, орден-медалларға өңири толып турып, аўлағында «мениң сол жынаятлы қағазларға қол қоймағаным қандай жақсы болған!»—деп муртынан күлип жүреди.

Бизлер, жазыўшылар, ҳақыйқый партия шөлкемлериниң ҳәзирги басшыларына халықтың бурынғы исенимин тиклеў қыйын екенлигин түсинемиз. Мийнет коллективи—(мәйли, ол завод, совхоз ямаса колхоз болсын) жеңилгени ушын бәрин тартатып жиберип, тазадан дүзиуге болатуғын футбол командасы емес. Басшылар өзгереди, ал коллектив, халық—қалады. Кимге болса да усы халық пенен ислесиў керек болады. Ғәмме менен де, ҳәр бир жекке адам менен де дурыслап ислесиў керек

болады. Баслы мәселе—КПСС Орайлық Комитетінің апрель (1985) Пленумынан хәм партиямыздың XXVII съездинен сон адамлардың көкірегінде оянған исенимнің—әдилдіктің бар екенине исенимнің сөнің қалыуына жол қоймау. Халық бәрін өз көзі менен көрип жасап атыр, бәрін биледи, тек ғана жәриялылыққа, ҳақыйқатты айтыуға үйреніу керек. Хеш қандай ярым ҳақыйқатлықтың ямаса еки қыйлы ҳақыйқатлықтың (биреуі рәсмий, екіншиси қалған адамлар ушын) болыуы мүмкин емес.

Бүгінлиги қанша аўыр болса да мойынлау керек,—бизлер, қарақалпақлар (тек ғана бизлер болсақ еди) узақ жылар бойы балалардың «поезд-поезд ойынын» ойнап жасаған сыяқлымыз. Былайыша айтқанда, гүрелерди ертлеп алып, үстінде өзимиз секирип, гернай-сырнай шалып, алға кетип баратырмыз деп сүрен салғанбыз. Ғақыйқатында болса, биз өзимизге өзимиз қанаатланышылық пенен, еки жүздиликке берилип, бәрхәма өтирикти талап ететүғын, ис жақпаслылықты, жууапкерсизликти, мәмлекетке тиккелей зыянкесликти ақлайтүғын көпирме сөзлерге үйренши, бизиң тусымыздан өмир ҳаглап өтин баратырғанына итибар қылмағанбыз. «Қалай болса да сыйлық алыу керек!», «Басқаларға қарағанда бизде орденлилер көп болыуы керек!», «Уәкиллерге», яғний өзине хәм республикаға керекли адамларға пайызлы жағдай дүзин бере алмаған басшы бизге жат, қәуишли, исенимсиз адам дегенге усаған түсниклер хәм сондай бағалардың системасы көп ғана басшылардың, олардың буйрығын орындаушылардың өмирге көз-қарасын белгилейтүғын еди.

Бул жағдайлар планлы түрде исленгени ушын сауда—рушыллық топарларының дүзилиўине алып келди—олар ис қыламан десе ерки бар, тил тийгизіуе болмайтүғын, «ақсүйбеклердиң» қастасына айналып, мәмлекеттиң мүлкин талап-тараж қылды, ҳарам пулларға жоқары хәмелерди сатып алды, мәмлекеттиң есабынан жатып ишер ағайиндериниң пәнен тойдырды, өзлерине қарсы келгенлердиң демин шығартай қойды.

Енди болса жәриялылық бәхәрдиң пурлы қуяшы киби үнсизликтиң музын биротала еритти. Ғақыйқатлық тасқын дәрйя киби газета-журналлардың бетине агып шықты. Бирақ бул ағыстың еле де болса тек ғана таза суудан емес, ал қысқы су ұықлардың уақтында жыйналған шопшарлар менен тасландылардан да туратуғынлығын ұмытпау керек. Бүгін бази газе талардан мынандай да мақалаларды оқыуға туура келеди оларда, бизди тап усы бүгінги апатлықлар менен қыйыншылықларға алып келген әлле кимселер баспа сөзден ория алып, жүзегейлик пенен: «қайта қурыу», «жәриялылық» қусаған жа

на сиясий терминлерден көп пайдаланып, өзлеринин ески көз-қарасларын қорғап атырғанлар да бар, олар тағы да шаўқымлы рапортлар жоллайды, жана шеклерге шақырады, майлы тиллер менен Ұаде береді. Усы күнлерге шекем қанша өткинши шығып сөйлеулер болды: сол сөзлердин авторларының батырлығы соннаң ибарат еді: олар өзлери менен бир шөлкемде турған жолдасларын критикалайтуғын еді, бирақ бунда олар, мен оның фамилиясын да айтыуын мүмкин еді, бирақ көпшиликтің алдында оның абыройын түсирмеу ушын айтпайман деп, қосып-эм қоятуғын еді. Маған бундай «мәртликлер» бир әлсанадағы саудагердин ерке қызының «хәм қыз болып қалғысы келгени, хәм байлық арттырғысы келгени» жөниндеги мәртлигин еслетеді. Мениң ойымша, мәртлик ҳақыйқатлық сыяқлы, көркем өнер сыяқлы, жақсы я жамаң, көп я аз болууы мүмкин емес. Мәртлик—бул мәртлик, оның муғдарын өлшеп болмайды.

Базда шешенлерден, биз жәриялылықтын тоғыртқасын жүдә кең ашып жиберген жоқпыз ба? Бул көп суу тасқыны жана көгерип атырған жақсы ислердин, жақсы нийетлердин урқандарын басың кетпес пе екен? деген гәплерди де еситаемиз. Дурьс, жана ислерди қууатлау керек, соның менен бирге, алдын-ала, сүп демей атырып, алапаға дабыл қаға беріудің де ҳәжети жоқ.

Өзимизди—өзимиз алдамауымыз керек: қайта қурыуды хәм ме бирдей қәлемейди, қолындағы хәмелден, көзге көринетуғын хәм көринбейтуғын мәплеринен, көзи тирисинде орнатылған қола естеликлеринен айырылып қалыуды қәлемейтуғынлар еле арамызда бар. Бундай адамлардың арада еле барлығын билгенимиз ушын қайта қурып болдық, деп арқайынлыққа Бериліуге хеш қайсысымыздың ҳақымыз жоқ.

Бизин Қарақалпақстанның «емлеу курсы» өтип атырғанына мине, үшінши жыл, бирақ әуелги күтилгенине қарағанда унамлы өзгерислер аз. Буған себеп, бизде пикир жүритіудің кері тартпалығы күшли болып шықты, турмысымыздың хәм ислеримиздің барлық тарауларында, соның ишинде кадрлар сиясатында унамсыз қубылыслардың тамыры тереңге кеткен еді. КПСС Орайлық Комитетинин январь Пленумы кадрларды жаңалауға, исшен хәм мораллық жағынан таза басшылар менен қанигелерди көтеріуге бағдар алды. Ал, бул таллап күнделикли турмыста қалай болып атыр? Сыр емес, бул ҳаққында Өзбекстан Компартиясының бесинши пленумында айтылды, жақында ғана көтерилген басшылардың да биразы бурынғы жумыс орнында жол қойған қылмыслары ашылғаны ушын орынларынан алынып атыр, былайынша айтқанда оларды өз өтмишлерин оққа ушырып атыр. Сол себепли бизде хәзир егер

оннан кейін келген жаңа басшы оның гөне патлақтары шұқыластырып заң орындарына хабар бермейтуғын болса, бүгінгі ақ өз арзасы менен жұмыстан шығуға қайыл болып, ишпен тынып жүрген басшылар жоқ емес.

Мен базда, неге булай болып атыр, деп өзим өзимнен сорапман. Мениңше, бул іслер үшін басшылардың «екінші эшалоны»—жаңа басшылардың «кеңесгөйлері» жууапкер, себеби олар еле өз орынларында іслеп атыр. Сырттан қарағанда, олардың исинде минтик жоқтай болып көринеди. Хайран қаларлығы—босаған басшылық лауазымларға сол «кеңесгөйлердің» көрсетуі бойынша ғана жаңа адамлар усынылып атыр. Жаңадан усынылғанларға сыртлай баға берсең—кемселері жоқ—авкеталары таза. Бірақ олар болса өзлериниң бұрынғы хожайинлериниң үлгисі менен жасап хам ойлап келген еди ғой хам солай қалып атыр. Усыған итибар берсек, бизиң жеңисимиз тек көрер көзге болмаса, еле толық емес. Кешеги күниң басшылары өзлериниң избасарларын да жақсылап таярлап үлгерген. Өзлериниң орнына жат биреулерди емес, ал исин дауам еттиретуғын, қылмысын ашпайтуғын орынбасарлар таярлау үшін олар көп ғана талантлы адамларды өсирмей қойған еди. Хажыйқатын айтқанда, бизиң әулад қанша орны толмайтуғын қәтеликлерге жол қойды—биз қәтеликлер үшін келешек әуладлардың алдында жууап беремиз. Хәр жылы быйыл былтырғыдан пәлен тонна көп пахта беремиз, деген шайқым-сүренлердиң астында қалып Арал теңизин ұмыттық. Мине, бәршемиздиң, көзимиздиң алдында, бизиң жерлеримизди Қарақум хам Қызылқумның хұжиминен қорғаушы, усы уәлаяттың хажуа райын (демек—дийханшылықты да) тәртиплестиріуши кондеңционер Арал теңизин күниеп-күнге қурып, жоқ болыуға қарады.

Мен көп жыллар бойы халқымың тарихы менен шұғылландым. Бизиң ата-бабаларымыз әсирлер бойы дәуірдиң ала сапыранлы, ғажалы соқпақларынан өзиниң бахтын ізлеп жасады. Олар бундай бахыттың хам еркин жасаудың бас шартлерин қарақалпақлардың үлкен атасы—рус халқы менен биригуде, деп билди. Бүгиншиги бизиң республикамыздың гүллеп рауажланыуында, мәдени хам экономикалық өркенлеуинде уллы рус халқының көрсеткен тууысқанлық жәрдемин тил менен айтып жеткеріу мүмкин емес.

КПСС Орайлық Комитетиниң январь Пленумида белгиленип өтилгеннидей-ақ, хәзирги қурамалы мәселелерди шешіу үшін бизге хаж жүрекли, «шылық-шылық»қа берилмейтуғын, инциативаның, хажыйқат демократ хам әдил кадрлардың қайсы миллеттен болыуына қарамастан күтә керек екенлиги туу-

ралы айтылды. Биің кадрларымыз арасында рус халқының үжкілліері көп пе? Ҳазір мәлім болууына қарағанда, соңғы жигирма жылдың ишінде автономиялы республикада жергиликли миллетлерге қарағанда руслардың саны еки есе азайыпты. Бул жағдай рус тилиң терең билегуғын жергиликли кадрларды таярлауға үлкен кесент берди. Себеби қарақалпақ халқы уллы рус тилиң жақсы билиуінің нәтижесинде ғана марксистлик-ленинлик теорияға сүйенип жер жүзилик мәдениятты хәм илимди ийелей алады.

Ҳазір биің Қарақалпақстанның жазушылар союзында рус тилинде жазатуғын бир ғана жазушы бар, оның да жасы алпыстан асып кеткен. Не ушын рус тилинде жазатуғын жаслар көп пайда болмай атыр? Көп себелердің бири—олар шығармаларын жәриялаууғын орган жоқ! Мен 1981-жылы обласътылық партия конференциясында шығып сөйлеген сөзимде рус тилинде әдебий альманах дүзиу зәрүрлиги тууралы айтқан едим. Бул альманах еле жоқ... Октябрь революциясынан берли жетпис жыл өтсе де, биің республикада елеге шекем рус театры түүе К. С. Станиславскийдің атындағы театрда рус группасы да шөлкемлестирилмеген. Ҳәтте қарақалпақ тилиндеги спектакльлерди рус тилине синхрон аударуу «үлкенлер» театрында да, жаслар театрында да жоқ.

Уллы рус театр реформаторының атына қойылған имараттың алдында негедур қарақалпақ әдебиятының классиги Бердақтың естелиги турыпты. Бул—адамлар арасында естелик орнына қойылмаған ба я театр орнына салынбаған ба? деген сорау туудырады. Театрымыз нөкислилердің де, автономиялы республикада жасаушылардың да арасында өз абыройын жоғалтқаны қашшан. Гейде театрда спектакль басланар алдында келсек, классиктиң қоладап қуйылған тулғасынан басқа тири жанлар көринбейди. Залға тамашагөй әкслюге билетлерди хәр қыйлы мәкемелер түүе студентлердің арасында мәжбүрий тарқатуу усылы да жақсы жәрдем бермей атыр. Буган хайран қалуудың кереги жоқ, көркем өнерди массаға «ендириудің» буинан гөре қатаңырақ илажлары табылады...

Жақында хаял-қызлардың республикалық конференциясынан соң усы конференция өткен театрдың киретуғын да, шығатуғын да есиклерин милиция хызметкерлери тас қамал қылып бекитип таслады, гардеробшыларға делегатлардың кийимин бермеуге буйрық етилипти. Алыстан келген шопанлар, сауыншылар, колхозшылар күннің барында үйлерине қууысыуға асығып кеткиси келди, эттен... оларға бундай мәжбүрий жол менен мәдений дем алыудан не пайда бар еди... Мен бир жууапкерли жолдасқа: «Сизлер неге бундай қылып адамларды

иркин атырсыз» деген сорау берип едим, ол «булар, усы концертти көрип кетиуи тиіс» деди. Халық айтқандай, атты мәжбүрлий сууатқа алып кетиу мүмкин, бірақ оған мәжбүрлий түрде суу иштирин болмайды гоӣ, усы усыл менен халықты мәдениятқа тәрбиялап бола ма? Ғақықатында бизиң театрда болатуғын концертлердиң программасы ҳәр сапары маған мениң бир таһсымның қылуасын еслетеди: ол буинан шерек әсир бурын өзиниң қара үшини сүүретни салған еди, соннан бери ҳәр жылы сол сүүретти ауыл адамларының басы жыйналған жерде көрсете береди. Ауыла қыдырып келген адамға бул қызық, жаңалық болып көриниуи мүмкин, ал бул тәкирарлаулар ауылдың, қонысларының жаһына тиіни болды.

Пайтахтымыздың ең ески мәдений шолкемлериниң бири республикалық китапхана дивуаны ушырап атырған жаїда жайғасқан, ал оның қасында кең, қауалы етип салынған административлик имараттар жыл сайын көбейип атыр.

Биз музейимиздиң үлкеп энтузиаст, рус художниги И. В. Савицкий тәренинен жайналған бай фондлары менен орынлы түрде мақтаһа аламыз, бірақ ҳазир музей усы байлығын дурьслап көрсете аламайды. «Қарақалшақирсовхозстрой» бирлесенини арғы басы менен берги басы ат шантирым жаһына усы музей де, қалалық мәденият үйи де емни-еркин жайғасар еди. Бул жөниңде областылық партия комитетиниң бюро ағзаларына айтқан усынысларым нәтийжесиз қалып киятыр.

Мине, усындай ҳәм басқа да фактлер арқалы жергиликли басшыларымыздың мәдениятқа, ҳәтте, идеология тарауында жүргизип атырған сиясатының унамсыз картинасы көз алдымызға келеди.

Усы уақытқа шекем республиканың интеллигенциясы қаяққа қарады, деп сорауыңыз мүмкин. Интеллигенция өзлери алып атырған орден-медалларына мәсирип жасады. Ғәр сапары ҳазирги жағдайды тек 1913 жылғы жағдай менен салыстырып жасауға үйренди. Ал, бос уақытларында олар пахтаның отағын отауға, пахта териуіге баратуғын еди. Және өкиншлиси бизиң интеллигенциямыз рус тилин жақсы билгенде өзиниң жетпекшиликлери басқа халықлардың жетпекшиликлери менен салыстырған болар еди, олар рус тилин төмен билеуи себепли көркем ҳәм сиясий әдебиятты аз оқыйды, сол ушы олардың пикирлеу дәрежесиниң де шеңбери тар. Бул унамсыз қубылыс жазыушылардың да арасында ушырасады. Олардың барлық ақыл-ойы тек ғана пахта плаң орынланғанда басшыларды, алдыңғыларды қатырып мақтап қосық жазыуға қаратылған еди. Сониң менен бирге XXVII съездге шекем-ақ республикада болып атырған негатив нслерге өз мүнәсибетиң билдириуіге

ралы айтылды. Бизің кадрларымыз арасында рус халқының ұәкиллери көп пе? Ҳәзир мәлим болуына қарағанда, соңғы жигирма жылдың ишинде автономиялы республикада жергиликли миллетлерге қарағанда руслардың саны еки есе азайыпты. Бул жағдай рус тилин терең билетуғын жергиликли кадрларды таярлауға үлкен кесент берди. Себеби қарақалпақ халқы уллы рус тилин жақсы билиуиниң нәтийжесинде ғана марксистлик-ленинлик теорияға сүйенип жер жүзлик мәдениятты Ҳәм илимди ийелей алады.

Ҳәзир бизің Қарақалпақстанның жазыушылар союзында рус тилинде жазатуғын бир ғана жазыушы бар, оның да жасы алпыстан асып кеткен. Не ушын рус тилинде жазатуғын жаслар көп пайда болмай атыр? Көп себеплердиң бири—олар шығармаларын жәриялайтуғын орган жоқ! Мен 1981-жылы областьлық партия конференциясында шығып сөйлеген сөзимде рус тилинде әдебий альманах дүзиу зәрүрлиги тууралы айтқан едим. Бул альманах еле жоқ... Октябрь революциясынан берли жетпис жыл өтсе де, бизің республикада елеге шекем рус театры түүе К. С. Станиславскийдиң атындагы театрда рус группасы да шөлкемлестирилмеген. Ҳәтте қарақалпақ тилиндеги спектакльлерди рус тилине синхрон аударуу «үлкенлер» театрында да, жаслар театрында да жоқ.

Уллы рус театр реформаторының атына қойылған имараттың алдында негедур қарақалпақ әдебиятының классиги Бердақтың естелиги турыпты. Бул—адамлар арасында естелик орнына қойылмаған ба я театр орнына салынбаған ба? деген сорау туудырады. Театрымыз нәкислилердиң де, автономиялы республикада жасаушылардың да арасында өз абыройын жоғалтқаны қашшан. Гейде театрда спектакль басланар алдында келсек, классиктиң қоладан қуйылған тулғасынан басқа тире жанлар көринбейди. Залға тамашағөй әклиуге билетлерди ҳәр қыйлы мәкемелер түүе студентлердиң арасында мәжбүрий тарқатыу усылы да жақсы жәрдем бермей атыр. Буған ҳайраң қалуудың кереги жоқ, көркем өнерди массаға «ендириудиң» буннан гөре қатаңырақ илажлары табылады..

Жақында ҳаял-қызлардың республикалық конференциясынан соң усы конференция өткен театрдың киретуғын да, шығатуғын да есиклерин милиция хызметкерлери тас қамал қылың бекитип таслады, гардеробшыларға делегатлардың кийимин бермеуге буйрық етилипти. Алыстан келген шопанлар, сауыңшылар, колхозшылар күннің барында үйлерине қууысыуға асығып кеткиси келди, әттең... оларға бундай мәжбүрий жол менен мәдений дем алыудан не пайда бар еди... Мен бир жууапкерли жолдасқа: «Сизлер неге бундай қылып адамларды

иркип атырсыз» деген сорау берип едим, ол «булар, усы концертти көрип кетиуи тийис» деди. Халық айтқандай, атты мәжбүрй сууатқа алып келиу мүмкин, бірақ оған мәжбүрй түрде суу иштирип болмайды ғой, усы усыл менен халықты мәдениетқа тәрбиялап бола ма? Ғақыйқатында бизиң театрда болатуғын концертлердиң программасы ҳәр сапары маған мениң бир танысымың қылуасын еслетеди: ол буннан шерек әсир бурын өзиниң қара үйиниң сүүретин салған еди, соннан бери ҳәр жылы сол сүүретти ауыл адамларының басы жыйналған жерде көрсете береді. Ауылға қыдырып келген адамға бул қызық, жаналық болып көринуи мүмкин, ал бул тәкирарлаулар ауылдың, қонысларының жанына тийип болды.

Пайтахтымыздың ең ески мәдени шөлкемлериниң бири республикалық китапхана дивуаны ушырап атырған жайда жайғасқан, ал оның қасында кең, қауалы етип салынған административлик имаратлар жыл сайын көбейип атыр.

Биз музейниңдиң үлкеп өтуунаест, рус художниги И. В. Савицкий тәрепинен жыйналған бай фондлары менен орынлы түрде мақтана аламыз, бірақ ҳазир музей усы байлығын дурьслап көрсете алмайды. «Қарақалпақирсовхозстрой» бирлесениң арғы басы менен берги басы ат шартырым жайына усы музей де, қалалық мәдениет үйи де емингеркип жайғасар еди. Бул жөнинде областалық партия комитетиниң бюро ағзаларына айтқан усыншыларым нәтижесиз қалып киятыр.

Минше, усындай ҳәм басқа да фактлер арқалы жергиликли басшыларымыздың мәдениетқа, ҳәтте, идеология тарауында жүргизип атырған сиясатының унамсыз картинасы көз алдымызға келеди.

Усы ўақытқа шекем республиканың интеллигенциясы қаяққа қарады, деп сорауыңыз мүмкин. Интеллигенция өзлери алып атырған орден медалларына мәсирип жасады. Ғәр сапары ҳәзирги жағдайды тек 1913-жылғы жағдай менен салыстырып жасауға үйренди. Ал, бос ўақытларында олар пахтаиң отағын отауға, пахта териўге баратуғын еди. Және өкшиншилси бизиң интеллигенциямыз рус тилин жақсы билгенде өзиниң жетискенликлери басқа халықлардың жетискенликлери менен салыстырған болар еди, олар рус тилин төмен билиуи себепли көркем ҳәм сиясий әдебиатты аз оқыйды, сол ушын олардың пикирлеу дәрежесиниң де шеңбери тар. Бул унамсыз қубылыс жазыушылардың да арасында ушырасады. Олардың барлық ақыл-ойы тек ғана пахта план орыпланғанда басшыларды, алдыңғыларды қатырып мақтап қосық жазыуға қаратылған еди. Соның менен бирге XXVII сьездге шекем-ақ республикада болып атырған негатив ислерге өз мүнәсибетин билдириўге

урынган, турмыста орын алған иллетлерге қарсы гүрес жүргізген жазыушылар да болды. Бірақ олардың шығармалары қандай қыйыншылықтарға ушырамады дейсіз?!

1978-жылы Нөкис университетининң муғаллими, К. Мәмбетовтың «Имтихан» атлы әҳмийетли хәм шынылықты айтқан повести жарық көргенде, жоқары хәмелдағылар оны сондай қууғынға ушыратты, жас жазыушының инфаркт болуына сәл қалды.

Жақында мен «Билим» жәмийетининң областьлық шөлкемининң конференциясында басшыларды критикалап сөйледим. Мени мәселен мынандай факт қызықтырып қалды, конференцияға шығарылған «Естеликте» (гезектеги рапорт) 1986-жылы әдебият хәм искусство темасына да 868 лекция оқылды деп көрсетилген екен. Әлбетте, жазыушылар шөлкеми бул лекцияларды кимлердинң қаяқта оқығаны, лекторлардың халыққа не айтқаны менен қызығып көрди. Сөйтип биз жәмийеттинң басшыларынан ең болмаса, бир жазыушының лекциясының текстин көрсетиўди өтишиниң еткени едик, олар көрсете алмады—ал, цифрлар болса таққаларлық дәрежеде.

Мен бул туўралы орайлық газетаның бетинен айтпаған болар едим, тилекке қарсы тап усы конференцияның республикалық газетада жәрияланған есабында «Билим» жәмийетининң адресине критика менен шығып сөйлегенлердинң атлары да көрсетилмеген, мениңше бул тек ғана газета хызметкерлерининң инициативасы менен болған тәсил емес.

Және бир мысал келтирейин, бул бираз жөнсизлеу болып көриниўин де мүмкин, бірақ оны айтыўға мени усы «Билим» жәмийетининң конференциясында областьлық партия комитетининң агитация хәм пропаганда бөлимининң баслығы Ж. Нарымбетовтың тутқан позициясы мәжбүр етеди. Мен сол сапары шығып сөйлеген сөзимде қосып жазыуларды, ағайиншиликти, партиялық нормаларды бузыуларды әшкаралайтуғын «Көздинң қарашығы» атлы өз романымының тарийхын да еске алып өттим. Бул роман баспаханада толық терилип басыўға таярланған уақтында жоқарыдан болған көрсетпе арқалы шашып тасланды. Сонда бул романды «әшкаралаушы» кампанияны баслағандардың бири областьлық партия комитетининң сол уақыттағы лекторлар группасының баслығы болып ислейтуғын Ж. Нарымбетов еди. Ол усы бүгинги конференцияда өзининң буннан бес жыл бурынғы пикирин қуўатлайтуғынын айтып сөйледи. Лектор бөлимининң баслығынан областьлық партия комитетининң пропаганда хәм агитация бөлимининң баслығы дәрежесине көтерилген соң да қайтпай усыншама узақ уақыт қорғап келген

Стол менен жерге жайылган дәстурханның нарқы бар. Бирақ сол табақты дәстурханнан алып столдың үстине қойған менен, бәрибир, ишиндегі тағамның мазасы да сол маза болып қалатуғыны сөзсиз.

Және. Бул кітап русшаға сөзбе-сөз аудармадан аударылды. Өйтпей, түп нұсқада тіккелей аударғанда жақсы болатуғыны маған аян. Лекин бизің Нөкісге жақып арада тіккелей рус тилине аўдара алатуғын аудармашылар шыға қоймаса керек, соның менен бирге рус прозашылары жақып арада тіккелей қарақалпақ тилинен аўдарыўға үйрене алмаса керек. Сонықтап, ҳәзирше сөзбе-сөз аударма менен ҳәмеллей турамыз, басқа илажы жоқ.

Сөзбе-сөз аударма—түп нұсқаның алыс бир елесп. Қиан сөзбе-сөз аударылғаннан соң қансыраған жарадарға, ҳуўшынан айырылып ес-түсин билмейтуғын, ҳотте ҳештеңени сезбейтуғын, ҳеш нәрсеге ақылы бармайтуғын адамға мерзейди. Бирақ, оған хирург керек емес. Егер сол хирург аса шебер, наўқастың жүрегин алмастырып қоялатуғын дәрежеде болса да керек емес. Қиантың аудармасыда мисли сондай, тап сөзбе-сөз аудармадан аударылатуғын жағдайда да солай, оған жаңд жүрек керек емес, оған донор керек. Қан берилетуғын адам менен оған қанын қуятуғын адамның қанлары бир группада болса ғана ақыбети жақсы болатуғыны секилли, қиантың авторы менен аудармашының түсиниклери өз-ара тең болса ғана қиан дурыслы аударылады.

Және де. Мен өзимнің «Қарақалпақлама» романымды актуаль, проблемалық ҳәм заманагөй шығарма деп есаплайман. Мениң түсинигимше ҳәзирги мәселелердин ең аҳмийетлиси, ең өткири—бул әдеп-икрамлылық ҳәм руўхый байлық мәселелери. Адамлардың ҳәм мәмлекетлердин өз-ара мүнәсибетлери олардың қалай шешилиўинен ғәрезли, сондай-ақ сол мүнәсибетлер, яғный халық аралық, экономикалық, экологиялық, тәрбиялық мәселелердин қалай шешилиўлери де соннан ғәрезли.

Әпсаналарда, раўаятларда, аңызларда ҳәм нақыл-мақалларда әдеп-икрамлылықтың мәселелерине тийисли халықтың әсирлер бойы тәжирийбелеринен түйилген жуўаплары бар.

Егер ҳәр қийлы халықлардың әпсаналары менен нақыл-мақаллары бир-бирине уқсас болса—онда барлық адамлар ушып әдеп-икрамлылықтың мәселелери түбирлес болғаны. Соның ушын да, адамлар ҳәр түрли тиллерде сөйлеп, ҳәр түрли дәстүрлерди тутынып, ҳәр түрли тарийхий жолларды өтип, ҳәр түрли миллетлер болып атырғаны менен, бири-бири менен түсинисе алады. Сонықтап да мен, бул қианымда әпсаналардың, раўаятлардың, ақсақаллардың айтқан сөзлериниң көп бо-

лыуына қарамастан, жудә ғана заманагөй кітап, деп есаплайман.

Бул дүньяда жасап атырған тек бизлер ғана емеспіз—бул хәммеге мәлим ҳақыйқатлық. Бул дүньяда бизлер ең соңғы адамлар емеспіз, бул да ҳақыйқатлық. Егер биз адамзаттын мың жыллар дауамында кеширген өмир жолын неден ибарат деп, өмирдиң түп мазмунын неден деп билгенин түсине алсақ, оны түсиниу менен, теренлестире алсақ, онда адамзат өзине хәм тәбиятқа қәуип туудырып турған апатлардан, бәринен аман шыға алады.

Бул кітабымда усы проблемаларды қозғауға тырыстым бирақ оны қай дәрежеде иске асырғанымды бақалау оқыушының ықтыярында.

МАЗМУНЫ

Фамилия (драма)	6
Публицистика хәм интервьюлер. Әдеп-иқрамлылық өлшеминде (критик Зоя Финицкая менен гүрриңлесиуден)	8
Арал жасауы тийис (СССР Жазушылар Союзының пленумында шығып сөйлеген сөз)	9
Бүгинги күн ушын өтмиш ҳаққында әңгеме (журналист Анатолий Ефремов пенен сөйлесиктен)	9
Қайта қуруу—идеалларды бийкарлау емес (критик Маргарита Ломунова менен гүрриң)	10
Бир кесе сүт (күнделиктен)	10
Ҳадал жасау—жоқары мәртебе (журналист Ирина Пирогова менен сөйлесиктен)	10
Келеси әуладлар ушын айна	11
Ҳақыйқый художник—өз өсириңиң художниги	11
Әдебиятымыз бир бесиктен шыққан. («Қырғызстан мәденияты» газетасының хызметкери К. Ажимудинов пенен сөйлесиктен).	11
Руухый байлықтың қәтелиги («Өзбекстан мугаллими» газетасының хабаршысы менен гүрриңинен)	11
Ҳұждан өлшеми—ең баслы өлшем	12
Дослық бағы... (1987-жылы 13-ноябрьде Дели қаласында, Неру атындағы сыйлықтын лауреатларын қутлықлаған сөзден)	12
Атакаға кетиуши сөз	12
Нууәлкерли жұмыста ислеу—бул жууап беріу деген сөз (Критик Е. Сергеев пенен гүрриң)	12
Шөлистан бұлбили	14
Монголия деп аталмыш кітап	14
Ар-намыс сезими—отлы сезим	15
Руухый берилгенлик хәм арқа сүйиушиликке берилиу сезимлери	16
Автордан	16